

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

АДАМСЬКИЙ ВІКТОР РОМАНОВИЧ

УДК 378.4.096:2-756(477.43/44)КПДУУ”1918-1920”(09)(043.5)

**ЗАСНУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БОГОСЛОВСЬКОГО
ФАКУЛЬТЕТУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1918-1920)**

Спеціальність: 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Кульчицький Станіслав Владиславович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1 Історіографічний огляд проблеми.....	11
1.2 Джерельна база.....	23
1.3 Понятійний апарат та методологія дослідження.....	31
Висновки до першого розділу.....	39
РОЗДІЛ 2. ЗАСНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ БОГОСЛОВСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ...41	
2.1 Витоки теологічних студій в університетах на українських землях.....	41
2.2 Заснування богословського факультету.....	56
2.3 Юридичне оформлення теологічного структурного підрозділу.....	79
Висновки до другого розділу.....	88
РОЗДІЛ 3. НАУКОВО-ОСВІТНЯ ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГОСЛОВСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ.....90	
3.1 Організація навчального процесу та наукової діяльності.....	90
3.2 Викладацький склад богословського факультету	118
3.3 Студентський контингент теологічного структурного підрозділу.....	135
3.4 Духовно-просвітницька діяльність професорсько-викладацького складу богословського факультету.....	148
Висновки до третього розділу.....	163
РОЗДІЛ 4. ЛІКВІДАЦІЯ БОГОСЛОВСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ ТА ДОЛЯ АКАДЕМІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ.....165	
4.1 Встановлення більшовицького режиму і ліквідація теологічного факультету.....	165

4.2 Доля академічної спільноти в умовах комуністичної влади.....	171
Висновки до четвертого розділу.....	181
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	189
ДОДАТКИ.....	250

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- в. о. – виконуючий обов’язки
- в. п. – виконуючий посаду
- ВАК – Вища атестаційна комісія
- грн. – гривня
- ДАВО – Державний архів Вінницької області
- ДАХМО – Державний архів Хмельницької області
- ім. – імені
- ін. – інший (інше, інші)
- ІНО – Інститут народної освіти
- ІР НБУВ НАН України – Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського Національної академії наук України
- крб. – карбованець
- КДА – Київська духовна академія
- КПДУУ – Кам’янець-Подільський державний український університет
- КУНУ – Київський український народний університет
- НАН України – Національна академія наук України
- о. – отець
- Політкомісар – політичний комісар
- ревком – революційний комітет
- ст. – століття
- Укрголовпрофосвіта – Українське головне управління професійної освіти університет св. Володимира – університет святого Володимира
- УНР – Українська Народна Республіка
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська республіка
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
- ЦДІА України у м. Києві – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ВСТУП

Актуальність теми. Кам'янець-Подільський державний український університет, що постав у добу Української революції 1917–1921 рр. завдяки спільним зусиллям представників місцевої інтелігенції, самоврядних органів краю та центральних урядових структур привертає сьогодні до себе значну увагу науковців. У структурі навчального закладу був заснований і богословський факультет, який функціонував лише до завершення визвольних змагань в їх основній фазі, однак впродовж цього короткого відрізка часу активно розроблялися як концептуальні засади інтеграції богослов'я в університетське інтелектуальне середовище, так і відпрацьовувалися освітні практики. Тому студіювання різних аспектів розвитку богословської освіти в національному державному університеті на Поділлі, крім суто пізнавальних запитів, надає для сьогодення вельми цінний практичний матеріал, сприяючи визначенню шляхів і напрямів її реформування та піднесення православної теології на суттєво інший рівень, включно з підготовкою військових капеланів, чого так потребує сучасна Українська армія.

Вивчення історії богословської освіти актуалізується й тим фактором, що в останні роки відбувається активна її інтеграція в державний освітній простір. Ще у 2005 р. теологію визнано на державному рівні повноцінною науковою дисципліною [177]. У травні 2010 р. ВАК України долучила теологію до переліку спеціальностей, за якими дозволено проводити захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук [444, с. 119], а в березні 2011 р. Кабінет Міністрів України урядовою постановою розмежував її за конфесійною ознакою та виділив в окремий напрям із підготовки фахівців з вищою освітою [183].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до науково-дослідної програми відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної

академії, є складовою програми „Національно-культурне відродження на Поділлі (початок ХХ століття)” (державний реєстраційний номер 0115U004580).

Об’єктом дослідження визначено становлення і розвиток національної вищої школи впродовж 1918–1920 рр.

Предметом дослідження є форми організації навчальної та наукової діяльності богословського факультету Кам’янець-Подільського державного українського університету.

Хронологічні рамки студії охоплюють період із весни 1918 р. до пізньої осені 1920 р. Нижня межа пов’язана з постановом ідеї щодо заснування у структурі Кам’янець-Подільського державного українського університету богословського факультету, а верхня – умотивовується остаточною ліквідацією теологічної ланки у вітчизняній вищій школі. Однак для повноцінного розкриття теми лапідарно простежено генезу становлення вищої богословської освіти на українських землях, що зроблено поза нижніми хронологічними рамками, а частковий вихід за межі верхнього часового діапазону обумовлюється потребою аналізу життєвих мотивацій і фахової діяльності членів академічної корпорації підрозділу за умов встановлення радянської влади.

Мета дисертаційної роботи полягає у відтворенні та комплексному аналізі процесу заснування, функціонування та ліквідації богословського факультету Кам’янець-Подільського державного українського університету.

Для її реалізації визначено такі **завдання**:

– охарактеризувати історіографію, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження;

– висвітлити витоки становлення вищої богословської освіти на українських землях;

– проаналізувати процес заснування богословського факультету Кам’янець-Подільського державного українського університету та його юридичне оформлення;

– розглянути найважливіші аспекти організації навчального процесу та наукової діяльності на богословському факультеті;

– простежити специфіку формування професорсько-викладацького складу, його участь в адмініструванні факультету та університету й громадсько-просвітницькій діяльності;

– з'ясувати правила прийому, умови проживання та форми самоорганізації студентства;

– виявити основні напрями діяльності професорсько-викладацької корпорації на ниві культурно-просвітницького та церковного відродження Подільського краю;

– розкрити вплив політичних обставин на процеси реорганізації й остаточної ліквідації богословського факультету.

Методологічні засади дослідження базуються на фундаментальних принципах історизму, наукової об'єктивності, системності та всебічності. У своїй сукупності вони уможливили розкриття багатьох різнопланових питань, що становлять предметне поле нашої праці у динаміці та з урахуванням конкретних суспільно-політичних умов доби. Застосування історико-антропологічного підходу, в межах якого виокремлено інтенсивний мікроаналіз, дозволило значно розширити методологічний арсенал та зосередити увагу на мотиваціях і діях як окремих особистостей, так і академічної спільноти підрозділу.

У дослідженні використано загальнонаукові методи (аналіз і синтез, статистичний, кількісний аналіз, логічний аналіз, систематизації) та спеціальні історичні методи (проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний). Важливими особливостями мікроісторії є інтенсивне вивчення усіх доступних джерел, докладний аналіз усього масиву фактів, використання описового та просопографічного методів.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим в українській історіографії комплексним дослідженням проблеми становлення теологічної освіти у стінах національного світського вищого

навчального закладу, заснованого в добу гетьманату П. Скоропадського. У виконаному дослідженні підставово обґрунтована низка положень, що містять наукову новизну. Зокрема, *вперше*:

– охарактеризовано різні варіанти законопроекту про заснування богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету;

– здійснено аналіз навчальної програми у розрізі курсів та дисциплін, що становили предмет викладів на богословському факультеті та охарактеризовано наукові студії і гурткову роботу;

– розкрито особливості ставлення функціонерів радянської влади до теологічної ланки вищого навчального закладу на Поділлі;

набуло подальшого розвитку:

– розширення джерелознавчого поля досліджуваної проблематики шляхом уведення до наукового обігу значної кількості малодосліджених та раніше невідомих архівних документів;

– з'ясування концептуальних підходів посадових осіб Міністерства народної освіти, Міністерства ісповідань та представників професорсько-викладацького складу Київської духовної академії до засад організації богословського факультету в структурі державних університетів, вироблення зразкового навчального плану та ін.;

– вивчення біографічних даних життя і творчості провідних науково-освітніх співробітників, котрі склали професорсько-викладацьку корпорацію теологічного факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету та персонального складу студентського контингенту.

Практичне значення одержаних результатів полягає у збагаченні наявних знань із розвитку освіти і культури України знакового періоду вітчизняної історії, яким є доба національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Зібраний фактичний матеріал та зроблені на його основі теоретичні узагальнення можуть бути враховані і творчо використані при підготовці монографічних праць та навчально-методичних посібників з історії Кам'янець-

Подільського національного університету імені Івана Огієнка, історії теологічної освіти у вищих навчальних закладах, розробці тематичних розділів з історії України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії та доповідалися на міжнародних і вітчизняних наукових конференціях: III Міжнародній науково-практичній конференції „Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків: історія і сучасність” (Кам’янець-Подільський, 2006 р.), Міжнародній науково-краєзнавчій конференції „Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського” (Кам’янець-Подільський, 2009 р.), XIII Подільській історико-краєзнавчій конференції (Кам’янець-Подільський, 2010 р.), Науково-теоретичній конференції „Проблеми та перспективи розвитку світових мов в умовах культурної глобалізації” (Хмельницький, 2010 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Університетські бібліотеки в сучасному інформаційному просторі” (Кам’янець-Подільський, 2015 р.), V всеукраїнській науково-практичній конференції „Духовні витoki Поділля: науковці в історії краю” (Хмельницький, 2015 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції „Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії і практики” (Київ, 2015 р.), VIII всеукраїнській науково-практичній конференції „Історія, культура та освіта: християнський вимір” (Хмельницький, 2015 р.), Всеукраїнській (з міжнародною участю) науково-практичній конференції „Архіви–наука–суспільство: шляхи взаємодії” (Київ, 2015 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 22 статті, у тому числі 11 у наукових фахових виданнях України, 2 статті у закордонних виданнях, а також 9 статей у збірниках конференцій та журналах.

Структура та обсяг дисертації. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом та підпорядкована поставленій меті і завданням.

Дисертаційне дослідження складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів (дванадцяти підрозділів), висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури (529 бібліографічних позицій). Загальний обсяг дисертації становить 270 сторінок, з яких основна частина – 188 сторінок, список використаних джерел та літератури – 61 сторінка, додатки – 21 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографічний огляд проблеми

Із загального доробку праць, присвячених історії Кам'янець-Подільського державного українського університету, висвітленню різних аспектів становлення та функціонування богословського структурного підрозділу відводиться невелика за кількістю та обсягом матеріалу частка [397; 379; 420]. Значною мірою така ситуація пояснюється тим, що виокремлення дослідницького аспекту, пов'язаного із організацією вищої теологічної освіти у світських вищих навчальних закладах в якості окремої теми, лише нещодавно закріпилось в історіографії.

Втім, започаткування історичних студій про богословський факультет КПДУУ слід віднести до доби Української революції 1917–1921 рр., коли власне з'явилися перші науково-популярні нариси. Як правило, це були газетні публікації, авторами яких виступали безпосередні учасники тогочасних суспільно-політичних та культурно-освітніх процесів. Вони намагалися донести до читача інформацію про життєвий шлях та творчі надбання представників професорсько-викладацької корпорації, котрим судилося стояти біля витоків заснування богословської ланки в структурі Кам'янець-Подільського державного українського університету [204; 271], розкрити об'єктивну потребу існування важливої галузі людського знання у колі університетських наук [222; 202; 230; 231; 232], проаналізувати державотворчу складову в діяльності кам'янецьких богословів [199; 200; 468] та ін.

Особливо важливим періодом в історіографії досліджуваної теми були 20–30-ті рр. ХХ ст. У цей час в еміграції з'явилися оригінальні праці В. О. Біднова, Д. І. Дорошенка, І. І. Огієнка, В. К. Приходька та інших учасників визвольних змагань, які не варто класифікувати винятково як

мемуарну літературу, оскільки в них робляться спроби систематизації та аналізу матеріалу, наводяться цілісні або фрагментарно унікальні документи.

У 1921 р. у видавництві „Українська автокефальна церква” вийшла праця колишнього декана богословського факультету КПДУУ В. О. Біднова „Церковна справа на Україні” [341]. Аналізуючи різні аспекти церковного відродження новітнього періоду, автор здебільшого на підставі власних спогадів досить детально розповів про найбільш складні моменти у взаємовідносинах між Міністерством ісповідань УНР і українським громадянством та єпископом Подільським та Брацлавським Пименом, окреслив їхнє ставлення до утворення Кирило-Мефодіївського братства та переведення служби Божої на українську мову, зацентрував увагу на участі у цих процесах представників теологічного підрозділу університету.

В. О. Біднову належить і низка інших розробок, в яких прямо чи опосередковано висвітлюються окремі сюжети, дотичні до нашої теми. Так, з нагоди десятої річниці заснування КПДУУ Біднов відгукнувся змістовною статтею „Перші два академічні роки українського державного університету в Кам’янці-Подільському. (Уривок із спогадів)” [310]. Розглядаючи ключові моменти заснування та становлення навчального закладу, він зосередив свою увагу й на організації богословського факультету в структурі університету, зокрема на проблемних аспектах, пов’язаних із формуванням його особового складу.

Цінність цієї праці полягає ще й в тому, що В. О. Біднов подав реакцію на діяльність очолюваного ним підрозділу представників більшовицької влади, які у квітні 1919 р. тимчасово зайняли Кам’янець. У цьому контексті автор досить детально описав візит до навчального закладу народного комісара освіти В. П. Затонського, під час якого останній дав вказівку припинити навчання на факультеті. Підстава крилася у лаконічній сентенції, сутнісно притаманній комуністичному світогляду: „Богослови – наші вороги!” [310, с. 70].

Доволі оригінальний матеріал, присвячений з’ясуванню різнопланових обставин щодо участі представників професорсько-викладацької корпорації

богословського факультету в діяльності Комісії з перекладу українською мовою Святого Письма та видання книжок релігійного змісту, В. О. Біднов розмістив у 1931 р. у празькому виданні українського товариства прихильників книги „Книголюб”. При цьому він лаконічно охарактеризував діяльність Кам’янець-Подільського Кирило-Мефодіївського братства з його активною позицією в питанні призначення І. І. Огієнка Міністром ісповідань УНР, проілюстрував механізми, завдяки яким опікувана ним справа була піднесена на державний рівень та описав мотивацію залучених до роботи фахових спеціалістів із різних галузей гуманітарного знання [339].

Одним із перших, хто спробував здійснити концептуальне осмислення загальнонаціонального поступу освітньої справи за гетьманських часів, був видатний український історик Д. І. Дорошенко. В „Історії України 1917–1923 рр.” [362], уникаючи певних категоричностей у судженнях та попри виразну симпатію до ідеологічних засад, покладених в основу будівництва Української держави П. Скоропадського, він поставив за мету подати читачеві якомога більшу кількість фактичного матеріалу, документальних і цифрових даних, зокрема й тих, що відносилися до культурно-освітнього сегмента державотворчої практики, ознайомити з персональним складом професорсько-викладацької корпорації, запрошеним на роботу в Кам’янецькому університеті, та окреслити репрезентовані ними наукові осередки України. При цьому певну увагу автор зосередив й на діяльності богословського факультету.

В оглядовій праці „Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу” Д. І. Дорошенко знову зупинився на знакових процесах національного церковного відродження 1917–1921 рр., побіжно окресливши коло вирішуваних завдань на цій ділянці Міністерством ісповідань, коли його очолював І. І. Огієнко [363, с. 53–54]. А у виступі на засіданні празького історично-філологічного товариства, що відбулося 30 квітня 1935 р., Д. І. Дорошенко подав автентичну інформацію про життєвий шлях та громадську діяльність В. О. Біднова, виокремивши при цьому кам’янецький період діяльності [361]. Натомість С. П. Наріжний під час ювілейних

урочистостей зосередив увагу присутніх на наукових здобутках Василя Олексійовича [440].

Тема Кам'янець-Подільського державного українського університету становила предмет особливої уваги у творчості ректора навчального закладу І. І. Огієнка. Розглядаючи у „Моєму житті” крізь призму державотворчої практики різні проблемні питання культурно-освітнього характеру, автор зупинився й на аналізі окремих чинників, що уможливили заснування богословського факультету, діяльності його репрезентантів на ниві громадсько-політичного життя краю та участі у важливій справі відродження національної Церкви [319]. До характеристики певних елементів теологічної освіти та богословської практики І. І. Огієнко повернувся і в „Рятуванні України” [320].

Помітне місце в історіографії проблеми посідають праці видатного українського церковного діяча В. Липківського. У найбільш фундаментальній із них – „Відродженні Церкви в Україні. 1917–1930”, аналізуючи теоретико-методологічні засади усамостійнення національної Церкви та її розвиток за різних політичних режимів, він розглядає процес у розрізі окремих регіонів, зокрема й Поділля. На його думку, саме в Кам'янці-Подільському містився основний осередок українського церковного руху, в якому університет „брав велику участь” [416, с. 77]. У цьому контексті автор лаконічно охарактеризував діяльність Кирило-Мефодіївського братства у місті над Смотричем та подав виразні характеристики окремих культурно-освітніх діячів, які працювали на богословському факультеті.

Про деталі створення Кирило-Мефодіївського братства у Кам'янці-Подільському та його найактивніших репрезентантів йдеться і в іншому доробку В. Липківського „Православна христова Церква українського народу”, що також входить органічною складовою до історіографії проблеми [417].

На окремих аспектах церковної діяльності цього періоду зупиняється О. Доценко [364]. Зокрема, він аналізує діяльність єпископа Подільського та Брацлавського Пимена на тлі українського церковного відродження в краї, подає на нього лапідарні, але досить промовисті характеристики. Наразі автор

демонструє низку документів, пов'язаних із наочною ілюстрацією ставлення Пимена до організації церковного життя в його національних формах на прикладах окремих священиків та громадських інституцій, народжених революційним часом.

Теоретико-методологічні засади автокефалії перебували у центрі наукових студій О. Лотоцького [421]. При розгляді різнопланових питань цього порядку він неодноразово використовував на підтвердження своїх теоретичних суджень практичний матеріал із життя національної Церкви у Кам'янці-Подільському, в якому безпосередню участь брали й представники богословського факультету.

Історичний аспект розвитку Української Православної Церкви в ХХ ст. досить ґрунтовно дослідив І. Власовський. Розглядаючи державно-церковні відносини періоду Директорії УНР, автор значну увагу приділив Кам'янецькій добі, дослідивши найбільш актуальні питання, пов'язані з українізацією церковного життя. При цьому він переконливо стверджував, що основним осередком церковно-культурної діяльності на місцевому ґрунті виступав теологічний підрозділ КПДУУ та його науково-освітня корпорація [351, с. 101].

Біографістика питання представників зарубіжної історіографії представлена в основному низкою статей, вміщених в „Енциклопедії українознавства”, що виходила за редакції професора В. Кубійовича [519; 521; 525; 526]. Хоча ці матеріали є неповними в інформаційному плані, проте й до сьогодні вони не втрачають своєї актуальності, що підтверджується аналізом новітньої історіографічної літератури.

Цікаві відомості про діяльність богословського факультету подають відомі державні та громадські активісти й співробітники навчального закладу, праці яких публікувалися у редагованому І. І. Огієнком варшавському часописі „Наша культура”. Як правило, у логічно структурованих текстах вони розкривають деталі, які суттєво допомагають зрозуміти латентні процеси, пов'язані з функціонуванням теологічної ланки [313; 314; 446; 455].

Слід наголосити, що для з'ясування певного контексту подій відродження Української Православної Церкви Кам'янецької доби істотну допомогу надають студії Н. Д. Полонської-Василенко, протопресвітера Н. Плічковського, О. О. Воронина [448; 447; 352].

Отже, попри вагоме значення богословського факультету для розвитку національної богословської освіти та науки наявні дослідження, що вийшли за кордоном, лише принагідно згадують про нього, здебільшого у зв'язку з біографіями визначних українських вчених, які там працювали, або у більш ширшому контексті боротьби за національну вищу школу та відродження національної Церкви у Подільському регіоні.

Наразі на теренах радянської України об'єктивний аналіз будь-яких аспектів становлення та розвитку богословської освіти, незалежно від інституцій, в яких вона викладалася, практично унеможлиблювався. Історіографія радянської епохи позначена яскраво вираженим критерієм класової приналежності та класової спрямованості в оцінці осіб духовного сану та явищ церковного життя.

Такі методологічні засади визнавалися єдино можливими для історичних студій з богословсько-освітньої проблематики. Проте варто зауважити, що у перші роки існування радянської історіографії, коли ще допускалася відносна свобода викладу фактичного матеріалу, у науковому просторі з'явилися поодинокі праці, автори яких, аналізуючи різні аспекти функціонування навчального закладу, згадували про існування в його структурі і богословського факультету. Саме до таких розвідок належить праця В. О. Гериновича [354].

Побіжно про сам факт функціонування теологічного підрозділу в Кам'янець-Подільській вищій школі зазначено Ю. Й. Сіцінським у короткому нарисі, присвяченому аналізу наукової роботи на Поділлі у революційні часи [469].

У 1930-ті рр. можливості для провадження об'єктивних досліджень практично були знівельовані, а відтак значення церковних чинників у доволі

непростих перипетіях суспільних трансформацій 1917–1921 рр. набуло більш жорстких оцінок. Усе це відбувалося на тлі інкримінації колишнім діячам богословського факультету, котрі свого часу не емігрували за кордон, намагаючись у допустимих формах впроваджувати елементи вітчизняної освітньої практики в навчальний процес, надуманих звинувачень в організації контрреволюційної діяльності. Зокрема, Ю. Й. Сіцинський був звинувачений у причетності до Кам'янець-Подільської філії „Спілки визволення України”. Під час допитів йому ставилася у провину приналежність до Кирило-Мефодіївського братства, основним осередком якого виступав місцевий університет, та активна участь у автокефальному русі [164, арк. 32].

У висвітленні різнопланових питань державно-церковних відносин та становленні національної системи освіти досліджуваного періоду не став винятком і наступний історіографічний період. Щоправда, у 1950–1970 рр. світ побачила низка видань, яка до певної міри збагатила фактологічний бік справи становлення духовної освіти, але методологічно праці були виконані на тих самих засадах, що й у попередній період [349; 356; 391]. А тому їхні висновки не могли вийти за межі усталених норм та оцінок.

Відчутні зміни розпочалися лише на межі 1980-90-х рр. ХХ ст., коли власне був започаткований новітній історіографічний процес. Поволі почала складатися нова історіографічна ситуація, чіткими проявами якої стало поступове долучення радянських істориків до надбань національної та зарубіжної історіографії, повернення до національно-державницької схеми української історії, поступовий відхід від стереотипів марксистської методології, радянського монізму, переорієнтація колишніх дослідників із „інтернаціонально-космополітичного” трактування історії України на національно-державницьке та загальнолюдське її розуміння [396, с. 31].

Цивілізаційне осмислення українського історичного процесу об’єктивно надало додаткового потужного імпульсу і в дослідженні питань, які стосуються церковно-освітньої та просвітницької тематики, в тому числі знакової доби національного відродження 1917–1921 рр. Одним із перших, хто за нових

історичних обставин звернувся до висвітлення драматичної долі національної Церкви на Поділлі початку ХХ ст., був А. Л. Зінченко. Аналізуючи різні аспекти, пов'язані з її становленням та діяльністю, автор окрему увагу приділив проблемі українізації церковного життя та участі у цьому процесі представників професорсько-викладацької корпорації богословського факультету КПДУУ. Практично на кожного з них він подав виразні характеристики [387, с. 40–41]. Опосередковано тему теологічного підрозділу А. Л. Зінченко розглянув і в наступній своїй праці, присвяченій митрополиту УАПЦ В. Липківському, однак дещо в іншому контексті: як вагомий чинник у вирішенні статутних завдань церковно-просвітницького характеру Кам'янець-Подільським осередком Кирило-Мефодіївського братства [388].

Систематизуючи літературу новітнього історіографічного етапу, ми не можемо оминати увагою фундаментальні посібники провідних фахівців із проблем державно-церковних відносин періоду Української революції 1917–1921 рр. В. І. Ульяновського та Б. І. Андрусишина. Перший із них, розглядаючи широкий комплекс питань внутрішньоцерковного життя та основних напрямків діяльності Міністерства ісповідань доби гетьманату П. Скоропадського, спеціально зупинився на практичній реалізації ідеї з відкриття богословських факультетів у світських вищих навчальних закладах та участі у цьому процесі представників Київської духовної академії [497, с. 191–198].

Наразі Б. І. Андрусишин, аналізуючи ставлення уряду Директорії УНР до релігії та Церкви на заключному етапі визвольних змагань, сконцентрував увагу переважно на особистісних характеристиках інтелектуальних сил богословського факультету, подавши лапідарні біографічні відомості на найбільш знаних його репрезентантів – В. О. Біднова, Ю. Й. Сіцінського та Й. Ф. Оксіюка [332, с. 98–100]. Однак цей матеріал не вичерпує усіх сюжетів, які мають дотичне відношення до предметного поля нашого дослідження. Корисними для нас є також авторські розробки низки проблемних моментів, пов'язаних із українізацією церковного життя, боротьбою урядових структур та національно налаштованих представників свідомого українства з єпископом

Подільським та Брацлавським Пименом, спробою організації видання богослужбових книг українською мовою.

Особливе місце в загальній палітрі історіографічного доробку історії богословського факультету КПДУУ займають праці дослідника національної університетської освіти періоду Української революції 1917–1921 рр. професора О. М. Завальнюка. У контексті студіювання предметних питань розроблюваної проблематики він неодноразово звертався до опосередкованого аналізу різних аспектів, пов'язаних із становленням та функціонуванням теологічного підрозділу. У полі зору науковця знаходяться структури навчального закладу з фіксацією пропозиції щодо відкриття богословського відділення на історико-філологічному факультеті [373], обставини формування професорсько-викладацького складу [365], проблеми з організації навчально-виховного процесу в навчальному закладі [374], створення допоміжних закладів та лабораторій [367].

Крім того, на двох науково-практичних конференціях, приурочених 1020-річчю хрещення Русі та 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка, О. М. Завальнюк виніс на публічне обговорення ґрунтовні матеріали, в яких проаналізовано окремі елементи фахової підготовки богословів у Кам'янець-Подільському державному українському університеті [366] та простудійовано участь представників професорсько-викладацької корпорації структурної ланки у розгортанні процесів церковного відродження на Поділлі в добу Директорії УНР [371].

Усі виокремлені сюжети лягли в основу підсумкового монографічного дослідження О. М. Завальнюка з історії утворення та діяльності національних державних університетів періоду 1917–1921 рр., а відтак знайшли своє пряме чи побіжне висвітлення на сторінках означеного наукового видання [382].

Характерним для науковців новітнього історіографічного процесу є також особливе ставлення до розроблення царини біографістики, завдяки чому вітчизняна історіографія збагатилася змістовними сюжетами про життєвий шлях та культурно-громадську діяльність непересічних представників

національної еліти, котрі творили на богословському факультеті в адміністративному центрі Поділля. Природно, що найбільше персональних досліджень присвячено постаті ректора КПДУУ І. І. Огієнка, котрий безпосередньо був причетний до вирішення багатьох питань становлення навчального закладу.

Першим, хто на рівні монографічного дослідження представив життєвий шлях та наукову спадщину вченого, був М. С. Тимошик. У двох книгах він достатньо ґрунтовно проаналізував кам'янецький період діяльності Івана Івановича, зацентрувавши увагу на його підходах до вирішення освітніх проблем [485; 486]. Науково-освітня спадщина І. І. Огієнка і, зокрема, становлення національної вищої школи у період революційних змін, досить скрупульозно розглянуто у спеціальному посібнику А. А. Марушкевич [425].

Державотворча складова діяльності І. І. Огієнка досліджуваної доби стала предметом наукового зацікавлення І. І. Тюрменко. У полі зору автора перебуває становлення інституту Головноуповноваженого уряду УНР, функціональне призначення якого полягало у налагодженні механізмів задля самої можливості розвитку української справи за умов польської присутності в краї. Звісно, забезпечення безперервних викладів у навчальних закладах різних рівнів виступало одним із найголовніших для вирішення завдань відповідальної особи [492].

Питання редакційно-видавничої діяльності, бібліотечної справи і книгознавства, архівістики, бібліографії вченого дослідив професор В. П. Ляхоцький [423; 424]. Різноманітні за змістом питання з життя та творчої діяльності ректора КПДУУ досить плідно розробляє Є. І. Сохацька [473].

У 2014 р. за авторством С. А. Копилова та О. М. Завальнюка у серії, присвяченій 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вийшло науково-документальне видання, в якому вміщено ґрунтовну статтю, документи, матеріали та світлини, які комплексно відображають багатогранну, цілеспрямовану діяльність фундатора навчального закладу І. І. Огієнка в царині заснування, юридичного оформлення

та подальшого розвитку створеного за його найактивнішої участі державного українського університету в Кам'янці-Подільському [392].

Чимало різножанрових публікацій присвячено постаті декана богословського факультету В. О. Біднова. В контексті нашого дослідження необхідно відмітити праці В. І. Ульяновського, С. В. Ульяновської та А. В. Портнова, які якісно вирізняються рівнем аналітики та виваженістю висновків [494; 495; 452; 453]. Вважаємо, не буде зайвим наголосити й на тому, що життєвий шлях та культурно-громадська діяльність вченого стали предметом дисертаційних досліджень, виконаних І. В. Саламахою та В. В. Алейкіною [529; 528].

Упродовж останнього часу значна увага дослідників прикута й до непересічної постаті подільського краєзнавця та церковного діяча Ю. Й. Сіцінського. Окрім численних розвідок, опублікованих у різних періодичних виданнях та збірниках праць, у яких аналізуються багатоаспектні питання його творчого життя та громадської діяльності [491; 383; 435; 376], на сьогодні історіографія проблеми збагатилася двома солідними монографіями, авторами яких виступають відомі науковці з Поділля А. М. Трембіцький [490] та М. І. Мошак [437].

Основні життєві етапи приват-доцента П. В. Табінського проаналізовано у працях В. Т. Борщевича та О. І. Лупій, хоча кам'янецький період вченого у них розглянутий досить фрагментарно [345; 422].

Аналізуючи персональні дослідження, не можна обійти увагою напрацювання О. М. Завальнюка. У поле зору професора в науково-пізнавальному плані потрапив практично увесь склад професорсько-викладацької корпорації богословського підрозділу КПДУУ. Характерною ознакою написаних у різний часовий період праць є солідна джерелознавча база та толерантний підхід в оцінках історіографічних надбань [372; 369].

У контексті сформульованої теми необхідно відмітити публікації Е. О. Зваричук, Д. Б. Яневського та М. І. Баюка з історії організації навчального процесу на факультеті [386; 515; 337; 338]; розвідки Є. І. Сохацької,

І. М. Преловської, Д. І. Кузовенкова, А. В. Опрі, А. А. Брижак [472; 454; 410; 444; 346] про участь професорсько-викладацької корпорації в діяльності Кирило-Мефодієвського братства; студії В. П. Мацька, П. Я. Слободянюка, В. С. Лозового з дослідження українізаційних процесів Української Православної Церкви на Поділлі [431; 471; 419]; матеріали В. В. Моздіра, А. М. Трембіцького із аналізом діяльності представників богословського факультету КПДУУ у допомогівих акціях Подільського товариства Червоного Хреста [434; 489]; праці О. М. Надтоки, В. І. Силантьєва та ін., присвячені розгляду передісторії та сутності питання [439; 467; 355; 445; 451; 499; 504; 508]. Загальна державотворча проблематика представників богословського факультету розглянута у працях Е. М. Мельника, О. М. Завальнюка та В. С. Прокопчука [432; 381; 378; 458].

Окремі факти з досліджуваної теми оприлюднені у працях О. М. Завальнюка, В. М. Даниленка, Ю. В. Телячого, присвячені дослідженню хронологічної канви революційної доби [368; 358; 359]. Авторству останнього належить цікава розвідка про організацію та упорядкування Ю. Й. Сіцінським університетського кабінету мистецтв [483].

Новітній історіографічний період позначений якісними змінами авторського складу, котрий зосереджується на дослідженнях богословсько-освітньої проблематики. Поряд із світськими науковцями все частіше до розкриття різних аспектів проблеми долучаються представники духовної вищої школи та церковні діячі. У контексті нашого предметного поля необхідно відзначити праці протоієреїв В. Ровінського та О. Миханчука [459], окремі висновки яких не є безспірними, але які вносять свою частку інтелектуального знання в розроблювану тему.

Отже, історіографія досліджуваного питання є неоднозначною, а тим більше вичерпною. Так, для створення ґрунтовних праць за кордоном дослідникам, які не були скуті методологічними настановами, не вистачало доступу до першоджерел. Тому їхнім доробкам притаманний здебільшого мемуарно-публіцистичний характер. Водночас історіографічні напрацювання

радянського періоду були жорстко детерміновані політико-ідеологічними чинниками, що у підсумку не дозволило дослідникам вийти за межі марксистсько-ленінського трактування історико-релігійної проблематики. І лише впродовж останніх років науковці неодноразово зверталися до висвітлення різних аспектів історії заснування та функціонування богословського факультету КПДУУ, маючи можливість базувати свої пошуки на нових методологічних засадах. У результаті такого підходу ними створено низку змістовних праць, в яких продукується якісно нове знання. Проте цілісного дослідження із заявленої теми немає й досі, чим і зумовлений вибір теми дисертаційного дослідження.

1.2 Джерельна база

Джерела з історії богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету за своїм характером та походженням умовно можна поділити на декілька груп: опубліковані документи, архівні матеріали, тогочасні періодичні видання як журнального, так і газетного формату, та мемуарну літературу.

Спеціальних документальних збірок, у яких би змістовно віддзеркалювалися різні аспекти діяльності богословського факультету, на сьогодні, на жаль, не видано жодної. Зрозуміло, що й у наукових джерелознавчих виданнях радянської доби, присвячених культурно-освітнім процесам знакового у вітчизняній історії історичного періоду, з огляду на ідеологічні чинники підбору матеріалу, марно сподіватися відшукати бодай фрагментарні документи, які б проливали світло на розкриття певних сюжетних ліній досліджуваної теми [171; 172; 179; 182].

Практично відсутня інформація про діяльність теологічного підрозділу та його репрезентантів і в тематичних збірках документів, випущених за кордоном. У найбільш ґрунтовній із них, виданій за морального сприяння та практичної допомоги відомих у фаховому середовищі духовних та світських

осіб, нашу увагу привернув єдиний документ, підготовлений свого часу І. І. Огієнком – „Прохання до Патріярха Царгородського благословити Автокефальну Українську Церкву” [176, с. 81–85; 188]. На відміну від радянської практики така ситуація значною мірою удетерміновувалася істотним браком необхідних матеріалів у закордонних архівосховищах та книгозбірнях.

Загальна джерелознавча картина почала зазнавати істотних змін лише після утвердження незалежності Української держави. Реалізуючи масштабний археографічний проект „Джерела до вивчення історії Української революції”, дослідники провідних наукових та архівної інституцій упорядкували документальні збірники, один з яких відтворює добу Директорії УНР системою фундаментальних матеріалів, зокрема й тих, що містять окремі сегменти з історії богословського факультету КПДУУ [167; 168], а інший – відображає складний процес національного державотворення на засадах консервативно-ліберальної ідеології, реалізованого в період гетьманату П. Скоропадського [190; 191].

Завдяки старанням о. Ю. Мицика в рамках реалізації іншого видавничого проекту, пов’язаного з поверненням широкому читацькому загалу документальних корпусів з історії української еміграції, вдалося оприлюднити частину епістолярної спадщини І. І. Огієнка з його канадського архіву. Із цього видання, насиченого різноплановими матеріалами, ми скористалися кореспонденціями колишніх студентів-теологів, які навчалися в КПДУУ [175, с. 230–232].

Низку цікавих інформаційних повідомлень ми віднайшли у збірнику „Листів громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910–1969”, підготовленого до друку провідними науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Фундацією ім. О. Ольжича в Канаді [173]. Хоча у цьому документальному виданні відсутні прямі джерела з історії богословського факультету, проте в ньому містяться змістовні матеріали, які

допомагають скласти об'єктивну картину загальної політичної та культурно-освітньої ситуації на Поділлі у той час.

Частину епістолярної спадщини І. І. Огієнка за 1909–1921 рр. та листи до нього від членів родини, представників науки і культури, що знаходяться на зберіганні в Державному архіві Хмельницької області, опублікував у 2014 р. В. Р. Адамський [174]. Переважна більшість представлених у збірнику матеріалів видрукувана вперше і відображає події національного відродження 1917–1921 рр., коли І. І. Огієнко обіймав важливі посади Міністра народної освіти УНР, Міністра ісповідань УНР та ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету. Відповідно кореспонденції В. О. Біднова та інших членів професорсько-викладацької корпорації дозволяють значно глибше збагнути політико-освітню канву, в умовах якої довелося функціонувати богословському факультету та більш чітко окреслити коло вирішуваних проблемних питань.

У 2008 р. О. М. Завальнюк видав комплексне дослідження, присвячене відкриттю першого на Поділлі державного українського університету, частину якого наповнюють документальні матеріали з центральних та регіональних архівів України. З-поміж інших заміток, які мають пряме відношення до нашої теми, слід виокремити підготовлений Ю. Й. Сіцінським нарис про „Церковні торжества 22 жовтня 1918 р.” [464, с. 109–110].

Окремі документи, дотичні до історії богословського факультету КПДУУ, опубліковані у матеріалах фахових форумів та на сторінках наукових періодичних видань. Так, у 1993 р. В. І. Ульяновський та Б. І. Андрусишин, намагаючись хоча б частково заповнити джерельні лакуни з теми державно-церковних відносин досліджуваного періоду, у збірнику матеріалів міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 120-ої річниці від дня народження гетьмана П. Скоропадського та 75-ої річниці проголошення Української держави 1918 р. опублікували добірку цінних документів з архіву Міністерства ісповідань за 1918 р. Із семи структурованих блоків, на які було розбито матеріал, увагу привертає розділ про церковні братства, діяльну участь

в яких на теренах Поділля брали представники академічної спільноти богословського факультету КПДУУ [496, с. 377–386].

Значний науковий інтерес становить документальний корпус, опублікований колективом упорядників під егідою Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства у другому томі збірника „Пам’ятки” [169]. У своїй основі у виданні представлена епістолярна спадщина І. І. Огієнка (митрополита Іларіона) за 1907–1968 рр., яка допомагає розкрити певні механізми вирішення складних проблем освітньої справи Кам’янецької доби, що наразі становить й предмет нашого дослідження.

Суттєвим доповненням до Огієнкового епістолярію слугує листування декана богословського факультету В. О. Біднова з видатними державними, політичними та культурно-освітніми діячами, оприлюднене В. П. Ляхоцьким та В. Ф. Москаленком у науковому збірнику, присвяченому 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона [436] та В. Р. Адамським, розміщене у фаховому виданні „Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки” за 2014 р. [326].

Архівний корпус матеріалів з історії богословського факультету КПДУУ, на жаль, є також неповним. Здебільшого це пов’язано з тим, що у період 1918–1920 рр. Кам’янець-Подільський виконував роль стратегічного прифронтового міста, в якому досить часто змінювався політичний режим та зосереджувалися численні військові формування різних держав. Тому при змінах влади багато важливих документів було втрачено, чимало вивезено, а частину, вочевидь, знищено свідомо як документальну базу, що могла лягти в основу звинувачення у контрреволюційній діяльності в більшовицькі часи.

Однак відсутність цінного пласту матеріалів, в яких усебічно відображена діяльність Ради богословського факультету, листування з розпорядчими та виконавчими органами навчального закладу, представниками міністерств та самоврядних інституцій, не є нездоланим бар’єром у створенні об’єктивної та системної історії структурного підрозділу, оскільки, по-перше, вагома частина архівних документів все ж таки збереглася, хоча ці комплекси й розпорошені по

різних архівосховищах, а, по-друге, існує значний масив взаємодоповнюючих документів, які безпосередньо чи опосередковано розкривають різні аспекти функціонування богословського факультету.

Найбільш повне розуміння процесу, пов'язаного із заснуванням у Кам'янець-Подільській вищій школі теологічної структурної ланки, дають першоджерела фонду 711 (Київська духовна академія) в Центральному державному історичному архіві м. Києва та фонду 1071 (Міністерство ісповідань Української держави) в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. У цих сховищах зберігається, зокрема, листування між керівництвом академії та посадовими особами органів виконавчої влади (Міністерства ісповідань та Міністерства народної освіти), котрі були безпосередньо причетними до вирішення принципового питання; протоколи спільних засідань обох відомств, на яких розглядалися найбільш дискусійні проблеми; проекти навчальних планів, розроблені представниками КДА спеціально для богословського факультету КПДУУ.

Частина фонду Київської духовної академії (ф. 160) знаходиться на зберіганні в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Його матеріали дозволяють простежити розв'язання не менш важливого питання, пов'язаного з виділенням духовним навчальним закладом фахової літератури для поповнення бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Специфіку формування професорсько-викладацької корпорації богословського факультету та труднощі, пов'язані з цим процесом, можна проаналізувати за матеріалами, що містяться у фонді 2582 (Міністерство народної освіти УНР) ЦДАВО України. В окремих справах, сформованих за предметною приналежністю до діяльності КПДУУ, можна відшукати як документи нормотворчого характеру, які на загальнодержавному рівні регулювали питання призначення кандидатів на вільні кафедри, так і матеріали, що проливають світло на практичне розв'язання питань, пов'язаних із організацією та забезпеченням елементів навчально-виховного процесу.

У фондах Головноуповноваженого уряду УНР (ф. 1131) та Міністерства ісповідань УНР (ф. 1072) цього ж архівосховища вдалося віднайти чимало документів, які характеризують діяльність репрезентантів богословського факультету на ниві відродження Української церкви на Поділлі, їхньої активної участі в організації у Кам'янці-Подільському Кирило-Мефодіївського братства, взаємовідносин із єпископом Подільським та Брацлавським Пименом та перекладом богослужбових книг на українську мову.

Основний пласт документальних джерел з історії богословського факультету зберігається у фонді Р-582 (Кам'янець-Подільський державний український університет) Державного архіву Хмельницької області. Особливо цінними для нас є справи 10 та 41 опису 1. Тут містяться матеріали, що дають достатнє уявлення про навчальну та виховну роботу зі студентами, організацію наукового життя, формування матеріальної бази підрозділу. Частково богословську проблематику КПДУУ можна реконструювати за оголошеннями про порядок денний засідань Ради професорів факультету. Окрему цінність становлять особові справи представників професорсько-викладацького складу підрозділу, хоча ці комплекси не вирізняються значною кількістю наявного матеріалу.

Окремі документи нам вдалося розшукати і в інших фондах цього архівосховища. Так, у фондах Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (ф. Р-302), Управління Служби безпеки України по Хмельницькій області (ф. Р-6193), особовому фонді Ю. Й. Сіцінського (ф. Р-3333) безумовний інтерес становлять матеріали, що відносяться до висвітлення науково-освітньої складової у життєвому поступі представників богословського факультету на різних історичних етапах та їхнім взаємовідносинам з інститутами радянської влади.

Державотворча діяльність університетських теологів відображена низкою змістовних документів, виявлених у фондах Кам'янецького повітового комітету товариства Червоного Хреста (ф. Р-103), Подільської губернської народної управи (ф. Р-260), Кам'янець-Подільського національного союзу (ф. Р-1158).

Громадсько-культурна праця діячів богословського факультету та участь у церковному рухові простежується завдяки окремим комплексам матеріалів, зосереджених у фондах Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'ятників старовини, мистецтва та природи (ф. Р-12), Кам'янецького повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. Р-336), Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету (ф. Р-1128).

Низку змістовних фактів, дотичних до більш повного розкриття багатовимірної діяльності теологічного структурного підрозділу, виявлено при опрацюванні особового фонду О. М. Пашенко (ф. 39), що знаходиться на зберіганні в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України.

Отже, наявний у центральних та регіональних архівосховищах України документальний матеріал, попри свою певну фрагментарність, дозволяє комплексно відтворити об'єктивний процес заснування та функціонування богословського факультету КПДУУ, простежити культурно-освітні ініціативи представників професорсько-викладацької корпорації структурної ланки, оцінити їхні зусилля на ниві відродження Української Православної Церкви.

Важливу групу джерел становлять документи особистого походження, представлені мемуарною літературою та епістолярним жанром, які є результатом становлення самосвідомості особистості та водночас одним із засобів усвідомлення її взаємовідносин із соціальними групами різних масштабів.

Передусім необхідно наголосити на особливій значимості спогадів, що належать авторству гетьмана Української держави П. Скоропадському [324] та державно-політичним діячам, які за різних політичних режимів очолювали Раду Народних Міністрів або займали відповідальні посади керівників урядових структур – І. П. Мазепі [318], В. В. Зіньківському [316], Д. І. Дорошенку [315], характерною ознакою яких виступає вираженість у судженнях щодо розвитку вищої освіти в адміністративному центрі Поділля.

Проте найбільш змістовними та всеохоплюючими працями, що належать до цієї групи, є спогади та щоденники власне самих представників професорсько-викладацької корпорації, студентства та службовців КПДУУ. Цей корпус документів має свої особливості. По-перше, він вирізняється високим рівнем оцінок та поміркованим підходом до проведеної аналітики. По-друге, представники національної еліти відрізнялися загостреним почуттям обов'язку перед наступними поколіннями, що спонукало мемуаристів максимально об'єктивно відобразити тогочасні пережиті події. У мемуарах декана історико-філологічного факультету Л. Т. Білецького [311], приват-доцента Ю. Й. Сіцинського [437], лектора С. Ф. Русової [321], помічника бібліотекаря Л. Ю. Биковського [309] розкриваються різнобічні аспекти внутрішнього життя навчального закладу, які суттєво доповнюють розуміння сюжетних ліній, в епіцентрі яких виступав богословський факультет.

До групи студентських спогадів слід віднести праці колишніх слухачів КПДУУ П. Білона [312], Б. Сивенка [322; 323] та невідомого автора [317]. У них відтворюються спостереження молоді, яка вирішила присвятити своє життя служінню рідній Вітчизні, і принципово вирішила отримати вищу освіту у стінах національного університету. У цьому аспекті цікавими для нас є лапідарні характеристики, подані П. Білоном на членів викладацького складу теологічного факультету. Вони наочно ілюструють не лише особистісні риси та фаховий досвід останніх у сприйнятті підопічних, але й значною мірою віддзеркалюють ту внутрішню атмосферу, в якій молодим людям доводилося здобувати наукові знання.

Наявність великого пласту мемуарних доробків досить виразно демонструє інтелектуальний потенціал модерної епохи українського національно-культурного відродження, позначеного становленням національної вищої школи та богословської освіти як її невід'ємної складової. Хоча авторам у їхніх оцінках та судженнях притаманний певний суб'єктивізм, у своїй сукупності вони стають джерелом більш рельєфного окреслення та глибшого розуміння досліджуваної проблеми.

У контексті розгляду джерельної бази необхідно відмітити незамінну пізнавальну значимість дописів різних авторів до тогочасної центральної та місцевої преси, які прямо чи опосередковано відносяться до теми нашого дослідження. Крім того, самі часописи досить часто виявляли інтерес до висвітлення різних аспектів з життя університету, зокрема богословського факультету. Якщо врахувати той факт, що в Кам'янці-Подільському впродовж 1918–1920 рр. випускалося близько сорока газет [353, с. 361–362], то можна стверджувати навіть про певну унікальність цього пласту джерел.

На шпальтах офіційних періодичних видань та громадсько-політичних газет, діяли рубрики „З університетського життя”, „Хроніка”, „Місцеве життя” та ін., в яких досить скрупульозно висвітлювалися перипетії різних аспектів життя Подільського краю, зокрема подій та явищ, безпосередньо пов'язаних із діяльністю академічної спільноти КПДУУ.

Отже, наявний комплекс джерел в усій своїй сукупності складає засадниче підґрунтя, що дає змогу повноцінно реконструювати основні етапи історії богословського факультету, включно з генезою самої ідеї про заснування в структурі Кам'янець-Подільського державного українського університету даного структурного підрозділу, його багатовимірної діяльності на ниві розвитку теологічної освіти та церковного відродження Поділля і, врешті, з'ясуванню обставин, що призвели до його остаточної ліквідації відразу ж після останнього утвердження в місті радянської влади в середині листопада 1920 р.

1.3 Понятійний апарат та методологія дослідження

Важливим елементом історичного дослідження проблеми заснування та функціонування богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету є понятійно-категоріальне забезпечення. Насамперед окремого наукового тлумачення вимагають засадничі терміни, якими власне виступають „богослов'я/теологія”, „університет”, „факультет”, „кафедра” та „професорсько-викладацька корпорація”.

На сьогоднішній день більшість енциклопедичних та спеціалізованих довідкових видань розглядають як однозначні поняття богослов'я та теологія [527, с. 19; 520, с. 60; 516, с. 149]. Історично склалося так, що термін „теологія” переважно вживають для характеристики богословських теорій католицизму та протестантизму, а „богослов'я” – для означення таких теорій в православ'ї [329, с. 51]. Відповідно у дисертаційному дослідженні ми також дотримуватимемось цієї усталеної практики.

Термін „теологія” у різні історичні періоди змінював своє значення. Вперше він з'являється у стародавніх греків. Останні називали богословами поетів, які в письмових чи усних оповідях розповідали вчення про богів, почерпнуті з переказів та прикрашені вимислами їхньої власної уяви [517, с. 183]. Пізніше богословами стали називати тих мислителів, котрі змістовно тлумачили стародавні міфи, пояснювали їхнє значення та походження. У цьому сенсі слово „теологія” вперше зустрічається у Платона, де вживається у позначенні розповідей і міфів про богів, створених поетами древньої Греції на кшталт Гомера чи Гесіода.

У Аристотеля теологія набуває іншого змісту, виступаючи вченням про „вищу споглядальну науку”, тотожним „першій філософії”. Ця тотожність з певними варіаціями зберігалася впродовж тривалого часу [333, с. 74].

Із появою християнства уява про предмет та місце теології змінюється. З одного боку, Климент Олександрійський виносить богослов'я за межі філософії. Теологія у нього завершує систему знань, надає їй вищий життєвий смисл та завершеність [470, с. 216–220]. З іншого боку, Іоанн Дамаскін включає теологію в структуру філософського знання, але наразі розрізняє у знанні про Бога те, що „всіяно природним чином” і те, що „відкрито через закон і пророків” [333, с. 75].

Думку Дамаскіна у XIII ст. уточнив Фома Аквінський. Він першим усвідомив відмінність науки про одкровення, тобто непідвладне розуму осягнення Бога (теологія), і науки, що ґрунтується на розумі (філософія). Друга у нього постає як філософська пропедевтика для першої [329, с. 53]. У такий

спосіб була закріплена предметність теології, її місце в універсумі знання, її зв'язок з іншими видами знання, місце богословського факультету в європейському університеті.

Хоча термін „теологія” від цього часу й закріпився у науковому дискурсі, але томізм з його дихотомією метафізичного й одкровенного залишає ще на кілька століть предмет для гострих філософсько-теологічних дискусій.

Оскільки стимули у розвитку християнського віровчення спочатку мали радше практично-нормативний, аніж інтелектуальний характер, то трансформація теології в самостійну сферу знання, так само як і дисциплінарна її специфікація в історії європейської суспільної думки відбувалася надто повільно. Проте рефлексія, що розвивалася в межах теології, в кінцевому підсумку призвела до остаточного взаємного розмежування, а подеколи й протиставлення у XVIII–XIX ст. філософії і теології, чіткого визначення теології у своєму предметі. У цей час християнська віра стала міцним фактором і традицією європейського соціально-духовного життя, Церква набула розвинутих інституційних форм [329, с. 54].

Спроби філософського обґрунтування або критики богословського знання зберігають свою значимість до сьогодні. Однак із загальних засад конструкції теологічного підрозділу в структурі Кам'янець-Подільського державного українського університету можна зробити висновок, що ініціаторами проекту богослов'я розумілося як комплекс наук, які з точки зору релігійного досвіду вивчають історію віровчень та інституційних форм релігійного життя, релігійну культурну спадщину (релігійне мистецтво, пам'ятки релігійної писемності, релігійну освіту та науково-дослідницьку діяльність), традиційне для релігії право, археологічні пам'ятки історії релігій, історію та сучасний стан взаємозв'язків між різними релігійними вченнями та релігійними організаціями.

Заснування та функціонування вищого навчального закладу на Поділлі регламентувалося юрисдикційними нормами університетського статуту 1884 р. із наступними змінами. За цим документом університет класифікувався вищим

навчальним закладом, що ставив за мету вільний виклад та розвиток галузей науки, незалежно від їх практичного застосування, перебуваючи під контролем урядових структур, користувався засадами самоуправління, та надавав слухачам значний простір для вибору і спрямування наукових занять [524, с. 751].

У розробленому навесні 1918 р. представниками Київського народного університету проєкті „Статуту державних українських університетів” вищі школи на Україні мали своїм завданням сприяти розвиткові науки й давати громадянам вищу наукову освіту. Кожний університет виступав „автономною вищою школою”, яка стояла „під особливою опікою правительства Української Народньої Республіки”, називалася державною і належала до компетенції „Міністра Народньої Освіти на Вкраїні” [187, с. 3].

Основною структурною ланкою в університеті виступав факультет. У відповідності до наукових груп університет, як правило, об’єднував чотири факультети: богословський, філософський, юридичний та медичний. У Російській університетській традиції богословський структурний підрозділ був відсутнім. Кожен факультет являв собою начебто окрему вищу школу, в яких викладалися певні цикли наук [522, с. 246].

Потребує контекстуального уточнення зміст терміна „кафедра”, оскільки, внаслідок радянської політики у галузі науки і вищої освіти утворилася конструкція, аналогічна виробничо-цеховій: під керівництвом завідувача працює кілька професорів, старших викладачів та студентів, які всі разом утворюють кафедру. За європейською традицією ХІХ – початку ХХ ст. під кафедрою малася на увазі посада ординарного професора, який проводив наукові дослідження у певній галузі науки й вів основний лекційний курс з тієї чи іншої навчальної дисципліни. Фактично кафедра ототожнювалася з особою ординарного професора. Екстраординарні (позаштатні) професори вели, як правило, курси, які деталізували основну навчальну дисципліну [384, с. 330].

У дисертаційному дослідженні для позначення єдності університетських викладачів ми використовуємо термін „корпорація”, як це мало місце в

західноєвропейській практиці, а не „стан”, як це визначалося офіційними документами Російської імперії. „Корпорація” – умовний концепт, який досить точно передає специфіку солідарності та принципи утворення соціальної групи інтелектуалів. Діяльність викладацького складу у революційний період становлення національної системи вищої освіти і виборювання Української державності набувала особливої ваги. В. О. Біднов виразив її терміном „аби тільки бути в рідному університеті” [310, с. 65], розуміючи під цим сумлінне служіння національній справі. Відтак навіть якщо хтось із представників академічної спільноти і хотів віддатися винятково науковим студіям, то під дією об’єктивних чинників все одно поставав перед альтернативою національної самоідентифікації за умов складного конфлікту національних та імперських інтересів. Наукові концепції викладачів, використовувані ними форми викладів, їхня позиція в органах університетського управління – все це дозволяє прослідкувати механізми утворення професорської „корпорації” як творчої спільноти, об’єднаної спільними інтересами, відстежити причини і характер ухвалюваних нею рішень.

Сучасна методологія ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, на здобутках досвіду, виступає як синтез теорії і практики наукового дослідження та складається з принципів (правил) дослідження і методів (прийомів, способів) пізнання [493, с. 72].

Характер та структура дисертаційної роботи, обумовлена її метою, завданням та комплексом джерельних матеріалів, в яких міститься змістовна для аналізу й осмислення предмета дослідження інформація, спрямували автора на системне та органічне поєднання як загальнонаукових, так і напрацьованих суто гуманітарним знанням принципів і методів, що сприяло більш повному та об’єктивному висвітленню теми.

Центральне місце в методологічному інструментарії нашої праці посідає принцип історизму, який „розглядає всі процеси суспільного життя в закономірному логічному розвитку, фіксованому в історичному часі та просторі” [344, с. 105].

Завдяки застосуванню принципу історизму виявлено кореляційний зв'язок між провідними тенденціями в науково-освітній сфері доби гетьманату П. Скоропадського та заснуванням національних вищих шкіл і, відповідно, відкриттям у структурі КПДУУ богословського факультету. Історизм зумовив розгляд останнього також у безпосередньому зв'язку з політичними, соціально-економічними та релігійними процесами революційного періоду.

Послугування принципом об'єктивності забезпечило всебічність і докладність дослідження історичних подій на основі опрацювання та неупередженого аналізу як історіографічних надбань, так і численних достовірних джерел. Означений принцип орієнтував автора на порівняння різних тверджень, на співставлення відмінних поглядів й оцінок в становленні богословського факультету. Усе це вимагало певної відстороненості дослідника, необхідності утримуватися від симпатій і антипатій у своїх судженнях та висновках, формулювати власну оцінку на основі ґрунтовного вивчення характеру та форм діяльності богословського факультету в усій різноманітності і суперечливості, в сукупності різних його проявів.

Цілісність пізнання забезпечив принцип системності, що передбачає врахування багатофакторності суспільного розвитку, комплексне осягнення процесу, дозволяє розкрити мотивацію державних та громадських діячів, представників української науково-освітньої інтелігенції в їхньому прагненні збудувати національну вищу школу на зразок усталених європейських практик. Принцип системності спонукає пам'ятати й про інші компоненти системи, зокрема вплив політичних чинників на функціонування богословського підрозділу, роль і значення університетських богословів у відродженні Української Православної Церкви. Усе це разом дозволило отримати цілісну та комплексну картину минулого.

Тісно взаємопов'язаним із попередніми є принцип всебічності, який застосований у дослідженні для аналізу усіх складових, що впливали на процес заснування, функціонування та ліквідації богословського структурного підрозділу: соціальних, політичних, духовних, правничих та ін. Особливої

уваги надано оцінюванню стратегій розвитку вищої теологічної освіти видатними представниками професорсько-викладацьких корпорацій різних науково-освітніх установ, а також репрезентантами державних та громадських інституцій.

Історична наука перебуває сьогодні у пошуках нових концептуальних орієнтирів та підходів, за допомогою яких можна було б відтворити багатовимірну історію людства і, зокрема, історію вітчизняної системи освіти. З огляду на ці фактори українські гуманітарії, котрі 16 вересня 2010 р. зібралися в Інституті історії України НАН України на фахову конференцію, репрезентуючи географічно та інституційно практично усі регіони держави, численні академічні установи, дослідницькі центри, національні та державні вищі навчальні заклади визнали вкрай актуальним потребу збільшення наукових праць, виконаних у ключі мікроаналізу [395].

Суть методу, за визнанням одного з його засновників Дж. Леві, полягає в тому, аби побачити речі, яких раніше не помічали [414]. За влучною характеристикою Я. В. Верменич, мікроісторія вибудовує власну лінію досліджень по той бік концепції макросинтезуючої історії. В даному випадку йдеться не про специфічний інтерес до малозначущих деталей і постатей, а про цілісне вивчення об'єкта „за допомогою мікроскопа” [348, с. 158]. У розробці методології історичного пізнання необхідно відзначити й розробки Н. М. Яковенко, котра вважає мікроісторичний напрям за великий винахід останньої третини ХХ ст. [511]. За констатацією І. Л. Зіновієвої, застосування мікроаналізу дозволяє уточнити також понятійно-категоріальний апарат дослідження [389, с. 281].

З огляду на сказане, студіювання професорсько-викладацької корпорації богословського факультету, на нашу думку, неможливе без застосування просопографічного методу (методу дослідження колективних біографій), який кожну особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідника, розглядає як особистість та як індивідуальність. Навіть за відсутності достатньої кількості документального і нарративного матеріалу він дозволяє

шляхом історичного занурення реконструювати особистість у її громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний космос індивіда. Мета описового методу полягає у відтворенні точного і повного опису особливостей заснування та функціонування богословського факультету КПДУУ на певному етапі історичного розвитку.

При написанні дисертаційної роботи були використані загальнонаукові методи і, безпосередньо, принципи та методи історичного дослідження. Метод наукового аналізу та синтезу дозволив вичленити основні пропозиції щодо напрямів реформування вищої ланки освіти, визначити сутність і характерні риси становлення національної вищої школи. Застосування статистичного методу та методу кількісного аналізу уможливило дослідження формування професорсько-викладацького складу богословського факультету, студентського контингенту та їх фінансового забезпечення.

Завдяки поєднанню та взаємодії історичного та логічного методів, які зобов'язують дослідника підходити з великою увагою до категорій історичних часу і простору [385, с. 69], вдалося визначити комплекс чинників (геополітичних, релігійних, культуротворчих, освітніх, державотворчих), що суттєво впливали на процес заснування та діяльності богословського факультету, а також розкрити його вплив на важливі грані національного життя. Задля вивчення та аналізу джерел, наукової літератури та матеріалів періодики, їхньої класифікації ми застосували метод систематизації.

Важливу роль в процесі дослідження відіграють спеціальні історичні методи. Так, застосування проблемно-хронологічного та історико-типологічного методів забезпечило визначення певних проблем, дало змогу простежити процес становлення та функціонування богословського факультету за різних моделей державності, проаналізувати основні види перетворень, що відбувалися в межах самої теологічної структури.

Одним із основних методів історичного дослідження є історико-порівняльний, спрямований на виявлення загального та особливого на основі співставлення історичних об'єктів чи явищ [484, с. 468]. Без нього практично не

обходиться жодне наукове дослідження. Власне в процесі порівняння і відкривається можливість для пояснення розглянутих фактів, розкриття сутності досліджуваних явищ. У цьому полягає основне пізнавальне значення порівняння як методу наукового пізнання [404, с. 186]. Використання даного методу дозволило встановити залежність розвитку богословської освіти в структурі КПДУУ від суспільних обставин та зміни політичних режимів.

Історико-системний метод, який зобов'язує будь-який об'єкт пізнання розглядати як систему, що складається з структурних елементів з визначеними функціями [385, с. 70], забезпечив висвітлення становлення богословського факультету як цілісного процесу в органічній сукупності подій та явищ, їх цілісності та взаємозв'язку.

Отже, комплексне застосування принципів та методів історичного дослідження надало можливість розкрити найбільш значимі аспекти пропонованої теми, розв'язати поставлені завдання і тим самим досягти сформульованої мети, сформувавши власне бачення процесу заснування та функціонування богословського факультету КПДУУ впродовж 1918–1920 рр.

Висновки до першого розділу

Аналіз історіографічного доробку з досліджуваної теми дозволив визначити коло науковців, які на різних етапах розвитку історичної науки долучилися до розробки її складових. При цьому встановлено, що умови праці в еміграції надавали значно більше можливостей для аналізу різнобічних аспектів окресленої проблематики. Однак брак документальних джерел унеможливив появу солідних наукових праць. Підготовлені авторами твори носять, як правило, мемуарно-публіцистичний характер.

Натомість в умовах радянської України науковці були позбавлені можливості об'єктивного та всебічного студіювання теми, оскільки проблематика вищої богословської освіти перебувала під жорстким ідеологічним контролем. І хоча у 1950–1980-ті рр. дослідникам вдалося увести

до наукового обігу окремі фактологічні матеріали, проте це аж ніяк не вплинуло на загальне формулювання висновків щодо ролі та місця теологічної освіти в системі наукових знань.

Сучасний стан вітчизняної історіографії характеризується появою низки ґрунтовних праць, в яких висвітлюються раніше втрачені питання та переглядаються усталені погляди на становлення та функціонування богословського підрозділу КПДУУ. Однак комплексного аналізу предмета дослідження не існує до сьогодні і відповідно як самостійна проблема дана тема дослідниками сформульована не була.

Підґрунтям для реалізації сформульованих у дисертації дослідницьких завдань слугував комплекс джерел, який включає неопубліковані (архівні) матеріали та опубліковані документи. У контексті опрацювання останніх проаналізовано збірники документів, спогади та мемуари про знакову добу вітчизняної історії представників органів державної влади, місцевого самоврядування, членів професорсько-викладацької корпорації та студентства, матеріали тогочасних центральних та регіональних періодичних видань.

При студіюванні такого значущого феномена вітчизняної науково-освітньої та духовної культури, як становлення богословських факультетів в університетській структурі, ми послуговувалися загальнонауковими принципами. Окрім короткого огляду існуючих на сьогодні визначень богослов'я, автор зробив спробу окреслити зміст й інших базових понять та охарактеризував методологічний інструментарій дисертації.

Таким чином, процес ретроспективного аналізу історії богословського факультету КПДУУ ще далекий від свого завершення. Введення до наукового обігу нової значимої інформації та раніше не задіяних джерелознавчих комплексів, їхня систематизація, критичний та комплексний аналіз є актуальною науковою проблемою, яка сприятиме відтворенню об'єктивної картини заснування, функціонування та ліквідації цієї теологічної структурної ланки.

РОЗДІЛ 2

ЗАСНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ БОГОСЛОВСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ

2.1 Витоки теологічних студій в університетах на українських землях

В університетських центрах середньовічної Європи теологія як наукова дисципліна з'являється відразу ж із відкриттям вищих навчальних закладів і посідає центральне місце в навчальному процесі. Відповідно вища богословська освіта та науково-богословська атестація традиційно здійснювалась також у межах університетської структури. Факультети теології організаційно вибудовувались на засадах внутрішньої автономії, хоча при цьому й перебували під патронатом різних християнських церков.

Власне за таким зразком був відкритий університет у Львові, який по праву вважається однією з найдавніших вищих академічних інституцій на українських землях. Навколо дати його заснування, починаючи з кінця XIX ст., точилися науково-громадські дискусії, які в окремі періоди набували особливої гостроти [415]. Однак запроваджена професором Л. Фінкелем ще у 1894 р. традиція вести історію літописання навчального закладу від 20 січня 1661 р., коли польський король Ян II Казимир підписав „Привілей на відкриття Львівської Академії у колегіумі отців Товариства Ісуса”, на сьогодні є практично загальноновизнаною. Вагомим свідченням цього слугує урочисте святкування академічною спільнотою у 2011 р. його 350-ти річного ювілею [394]. Перетворення колегії на університет супроводжувалося наданням права освітньому закладу викладати усі тодішні університетські дисципліни, користуватися академічними правами і свободами та присуджувати вчені ступені ліценціата, магістра і доктора [406, с. 52].

Законність цього декрету у 1758 р. підтвердив польський король Август III, наступного ж року поява нової академічної інституції була санкціонована буллою папи Климента XIII. Адміністративно до 1773 р.

Львівський університет перебував під контролем єзуїтського ордену і, відповідно, підпорядковувався генералові єзуїтів у Римі [403, с. 103–104].

Структурно вища школа складалася із філософського та теологічного факультетів. На теологічному відділі навчання тривало чотири роки. Слухачі студіювали історію Церкви, Старий і Новий Заповіт, догматичне і моральне богослов'я, канонічне право, казуїстику, староеврейську мову [523, с. 31–34].

Після входження Галичини до складу Австрійської імперії та розпуску у 1773 р. ордену єзуїтів Львівський університет було закрито. Однак за імператора Йосифа II, котрий приділяв велику увагу розвитку освіти в багатонаціональній державі, восени 1784 р. у місті Лева відбулося урочисте відкриття Йосифінського університету. Його структура відповідала засадам організації європейських вищих шкіл і складалася з правничого, медичного, філософського та теологічного факультетів [430, с. 140].

Відновлений університет мав світський характер, підпорядковуючись крайовій владі новоствореної австрійської провінції, що отримала назву „Королівство Галіції і Лодомерії” з центром у Львові. Проте органи влади регламентували всі сторони життя навчального закладу, позбавляючи його декларованої самостійності. Система вищої освіти, створена за Йосифа II, збереглася з незначними змінами до революції 1848–1849 рр. [399, с. 13].

Процес навчання на теологічному факультеті тривав п'ять років, але в 1785 р. його було зреформовано до чотирьох і проваджувався латиною, окрім пастирської теології, яка подавалася польською мовою. В структурі підрозділу діяло три кафедри: викладання Святого Письма і церковної історії; догматичної теології; моральної і пастирської теології [336, с. 36].

Слід наголосити, що у період з 1787 р. по 1806 р. при теологічному факультеті функціонував окремий інститут для українців – так званий „Studium Ruthenum”, який складався з богословського та філософського факультетів і навчання на якому провадилося українською мовою [331]. На думку сучасного дослідника проблеми В. Качмара, цей факт для українських інтелектуалів XIX ст. був важливим історичним доказом того, що Львівський університет

призначався задовольняти передусім культурні потреби українського населення [398].

Від часу заснування вищої школи, згідно з навчальною програмою, на I курсі теологічного факультету студенти вивчали такі дисципліни: історію Церкви і теологічну енциклопедію, єврейську мову та герменевтику Старого Заповіту. На II – теологічну літературу, грецьку мову, герменевтику Нового Заповіту, патрологію та першу частину догматики. Студенти III курсу опановували другу частину догматики, полеміку та моральну теологію, а IV – церковне право і пастирську теологію [428].

У період воєн з наполеонівською Францією австрійський уряд припинив діяльність вищого навчального закладу, створивши на його базі ліцей. Але це не внесло суттєвих корективів у функціонування теологічного факультету, який продовжував існувати у його структурі [402, с. 82]. І лише у 1817 р. імператор Франц I відновив університет у складі трьох підрозділів – філософського, юридичного та теологічного [476, с. 54]. Навчальні предмети переважно викладалися латиною, а з 1848 р. – німецькою мовою.

Із настанням в Австрійській імперії конституційної ери через польських професорів, сейм та загалом польську громаду розпочалася боротьба за польський характер Львівського університету. З метою допомоги у реалізації цієї стратегії галицький сейм у 1868 р. ухвалив постанову, згідно з якою на філософському, юридичному та теологічному факультетах виклади мали вестися польською мовою на всіх кафедрах. При цьому українські кафедри, які вже існували, мали залишатися, а нові предмети українською мовою вводилися лише за очевидної потреби та спроможності забезпечення їхнього викладання підготовленими фахівцями [438, с. 45–46].

У 1871 р. Львівський університет набув утравістичного статусу, що засвідчувалося постановою імператора. У відповідності з цим нормативним документом мали бути скасовані усі обмеження на викладання польською та українською мовами. Однак до початку XX ст. навчальний заклад за своїм характером перетворився майже у цілковито польський [418, с. 29–30].

У порівнянні з попереднім періодом у цей час спостерігається варіювання навчальних предметів. Наприклад, у 1837 р. студенти теологічного факультету першого року навчання вивчали такі дисципліни: історію Церкви, єврейську мову, біблійну археологію, Старий Заповіт, другого – грецьку мову, екзегетику Нового Заповіту, церковне право за австрійським законом і декреталії, педагогіку на німецькій мові, третього – догматику і моральну теологію та четвертого – пасторальну теологію на польській мові [428].

Як бачимо, в навчальному процесі з'являється низка нових дисциплін, з-поміж яких почесне місце посідає археологічна тематика. Теологів передусім цікавили ті археологічні дослідження, що були пов'язані з біблійною історією. Проте так само як і на попередньому етапі, її викладали досить часто спонтанно і безсистемно. Головне своє завдання викладачі вбачали в ознайомленні майбутніх служителів церкви з минулим церковної організації на тлі загальноісторичного процесу, підтвердженні викладених у Біблії положень матеріальними пам'ятками минулого [342, с. 81].

Із плином часу спектр навчальних предметів розширювався. Від зимового семестру 1855/56 навчального року студенти вже вивчали тринадцять дисциплін. Зміни у навчальних планах відбувалися і в подальшому. В цілому змістовне завантаження курсів, які читалися студентам теологічного факультету, з кожним роком мало тенденцію до ускладнення та вдосконалення, намагаючись охопити усі найважливіші напрями тогочасного богословського знання [428].

Навчальний процес впродовж XIX ст. забезпечував професорсько-викладацький склад, який відзначався належним рівнем наукової підготовки. Переважно це були поляки за національним походженням: ксьондз Євстахій Скроховський (церковна історія), Ян Фіялек (церковна історія), ксьондз Юзеф Більчевський (догматична теологія), доктор Станіслав Нараєвський (моральна теологія, катехетика), професор Адам Герстман (пастирська теологія) та ін. [429]. Водночас на окремих кафедрах теологічного факультету працювали й відомі викладачі-українці: церковний діяч та історик, доктор теології Михаїл

Гарасевич, перемишльський єпископ, професор Михаїл Левицький, греко-католицькі священники, професори Іван Гарасевич та Йосип Делькевич, доктор теології Йосип Сембратович, кардинал, митрополит Галицький Сильвестр Сембратович, професори Іван Бартошевський, Климентій Сарницький, Йосиф Комарницький та ін. [427].

Наприкінці XIX – початку XX ст. взаємовідносини між польськими націоналістичними колами та українською громадськістю значно загострилися [477]. Значною мірою ця реальність була зумовлена активними домаганнями українців досягнути реальної утраквізації Львівського університету, яка дуже швидко еволюціонувала до вимоги відкриття паралельного національного вищого навчального закладу [400, с. 51].

У липні 1901 р. професор М. С. Грушевський підняв питання про урядову мову в полеміці з деканом філософського факультету Казимиром Твардовським [357]. Слухачі теологічного факультету активно зреагували на такі події. Восени цього ж року вони подали в деканат записи на лекції, заповнені українською мовою, а не латиною, яких декан факультету Ян Фіялек не прийняв. Саме студенти теологічного факультету стали останнім поштовхом до подій, відомих під назвою „сецесії” 1901/1902 рр. Структурну ланку залишило 215 з усіх 583 студентів університету. Після цього у зимовому семестрі 1901/1902 навчального року на ньому навчалося тільки 85 осіб, а решта – подалися навчатися до Відня, Праги, Кракова [401, с. 290–291]. Політичне суперництво доповнювалося й академічним протистоянням [393, с. 79].

Отже, основний зміст стосунків української та польської сторін у Львівському університеті періоду Першої світової війни визначався обопільним суперництвом за контроль над навчальним закладом. Останнє було закономірним наслідком його особливого статусу в регіоні та гострої потреби спільнот у вихованні національних еліт, зокрема осіб духовного сану.

На теренах Буковини, що також входила до складу цісарсько-королівської Австро-Угорщини, у 1875 р. було засновано Чернівецький університет, який не менш суттєво впливав на громадське та освітнє життя

регіону. Рішення про створення вищої школи початково ухвалили дві палати віденського парламенту, а 31 березня 1875 р. австрійський імператор Франц-Йосиф окремим маніфестом санкціонував його відкриття [384, с. 324].

Університет відкривався як німецький. Його основу склали юридичний, філософський та греко-православний теологічний факультет – єдиний православний факультет в освітньому просторі Австрійської імперії. Відкриття останнього структурного підрозділу пов'язане з ім'ям відомого церковного діяча – єпископа та першого митрополита Буковини Євгена Гакмана, котрий зобов'язався розмістити його у своїй резиденції [505, с. 11; 518].

Теологічний факультет розпочав свою роботу 30 серпня 1875 р. у складі семи кафедр, а саме: вивчення Біблії і тлумачення Старого та Нового Заповітів; догматики; теологічної моралі; історії церкви; церковного права; практичної теології та східних мов. Студентами на засадах обов'язковості чи факультативності опановувалися й інші предмети [500, с. 7].

Питання кадрового забезпечення на факультеті розв'язувалися Богословською колегією, яка діяла при Буковинській єпископії з обов'язковим погодженням із Міністерством віросповідань і освіти. Професорсько-викладацький склад підрозділу частково складався із професорів скасованого „греко-східного” Богословського інституту, а частково вільні кафедри займали випускники навчального закладу, які пройшли відповідну підготовку на професорські посади. За чверть століття Чернівецьким університетом було підготовлено 7 кандидатів на посаду викладачів теологічного факультету, зокрема О. Воюцького, С. Гаїну, В. Георгіу, К. Савескула, С. Сагіна, Т. Тарнавського [335, с. 3–4]. Серед викладачів структурного підрозділу було лише два українці – Є. Козак та Д. Єремійчук, решта були румунами [500, с. 8]. Це були достатньо підготовлені фахівці з різних царин богословського знання. Про високий рівень богослов'я свідчить і той факт, що факультет невдовзі після відкриття здобув право присуджувати докторські ступені. Для його отримання необхідно було скласти суворий іспит у присутності не менше чотирьох професорів [335, с. 4].

Викладовою мовою згідно з регламентом теологічного факультету була німецька. При цьому допускалося читання окремих дисциплін й румунською мовою [343]. Наполеглива боротьба українців у 90-х рр. XIX ст. призвела до того, що в 1899 р. на факультеті було також відкрито дві кафедри з українською мовою викладання [360, с. 42]. Водночас за наполяганням професорської колегії обов'язковою для вивчення вводилась церковнослов'янська мова та література.

Богословський курс тривав чотири роки. Відвідування лекційних та семінарських занять для студентів, на відміну від інших факультетів, було обов'язковим. Кількість слухачів у різні історичні періоди була різною. На час відкриття університету на факультеті студіювали теологію 39 чоловік. Через десять років їхня кількість зросла до 77. Однак дана тенденція була не стійкою. Чисельність студентів то різко зменшувалася, як це мало місце, наприклад, у 1900 р., коли їх було лише 36, то швидко зростала – як у 1911/1912 навчальному році, коли їх налічувалося 204 [500, с. 8].

Підготовку до занять слухачам забезпечувала семінарська книгозбірня, що на межі століть нараховувала 2300 книг, та бібліотека теологічного факультету, книжковий фонд якої становив 7544 примірники [506, с. 150]. Ця база надавала можливість заохочувати студентів і до наукової діяльності. У 1884 р. завдяки їхнім зусиллям було утворено власне товариство „Academia orthodoxa” (Православна академія). Кращі доповіді і реферати на теологічному семінарі відзначалися Буковинським греко-православним релігійним фондом преміями у розмірі 100 крон [335, с. 4].

Таким чином, богословський факультет Чернівецького університету досить швидко набував значення провідного центру з підготовки православних богословів у Південно-Східній Європі. Він ставав зразком для заснування аналогічних факультетів у Бухаресті, Белграді, Софії, серед професорів і доцентів яких було чимало його випускників.

Освітня традиція у вищих школах Наддніпрянської України також цілковито співвідносилася із усталеними європейськими зразками. Так, в

Острозькому навчальному закладі, створеному ймовірно у 1578 р., учні студіювали дисципліни циклу семи вільних мистецтв (граматику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, риторику й діалектику) [514, с. 126]. Риторика, найвірогідніше, доповнювалася відомостями з поезики, а в курсі діалектики основи філософії поєднувалися з елементами логіки та відомостями з богослов'я [510, с. 48]. Власне присутність останнього в навчальному процесі й дозволяє відносити її до шкіл вищого типу, хоча князь Василь-Костянтин Острозький так і не подбав про юридичне оформлення школи (у ті часи право викладання в навчальному закладі семи вільних мистецтв латиною мусило затверджуватися спеціальним привілеєм короля) [513, с. 211].

На початку XVII ст. у зв'язку із занепадом братських шкіл та Острозької академії зокрема, центр національно-культурного та освітнього життя перемістився у стародавній Київ. Тут у 1615 р. заснуванням завдяки зусиллям місцевого братства Київської братської школи греко-слов'янського профілю було закладено підмурок вищої духовної освіти в Україні. Вона поєднувала в собі нижчу, середню і вищу ланки освіти, синтезуючи в навчальному процесі духовні і світські елементи, включно з елементами богословських знань [488, с. 74–75].

Проте братські школи не могли забезпечити такий рівень освіти, який давали латино-польські колегіуми, внаслідок чого їхні вихованці часто завершували навчання в польських і західноєвропейських навчальних закладах. Тому вкрай актуальним стало питання піднесення рівня освіти шляхом заснування православного навчального закладу вищого типу.

Назріла потреба реалізувалася завдяки старанням видатного церковного та культурного діяча України XVII ст. Петра Могили. У 1631 р. він відкрив при Лаврському монастирі власне училище, яке „вперше в практиці православного шкільництва відверто взорувалося на організаційну структуру єзуїтських колегій” [513, с. 293]. Наступного року відбулося його об'єднання з братською школою, чим започатковувалася історія Києво-Могилянського колегіуму, навчання у якому будувалося на засадах, передбачених Могилою. Це

стосувалося не лише організаційної структури навчального закладу, але й змісту навчальних програм та рівня викладання.

Окрім семи вільних мистецтв, у колегіумі практично від часу його створення вивчали філософію і вибірково богослов'я [501, с. 36]. Спочатку богословський курс тривав чотири роки, а згодом – три. Його відвідування було вільним [502, с. 99]. Проте польський уряд не поспішав надати Києво-Могилянському колегіуму статусу вищої школи. Визнати її такою, крім іншого, означало гарантувати навчальному закладу право на самоуправління та власний суд, а також дозволити викладання богослов'я у повному обсязі [433, с. 204]. Щоправда, у „Гадяцьких пунктах”, які гетьман І. Виговський підписав із Річчю Посполитою 16 жовтня 1658 р., Київський колегіум урівнювався в правах із Краківською академією, однак цей документ невдовзі був зліквідований [509, с. 143–144]. Остання побіжна згадка про навчальний заклад фіксується у так званих Чигиринських пунктах Петра Дорошенка, адресованих королю Янові III Собеському в січні 1675 р. [512, с. 23].

Питання про статус академії знову постало у практичній площині наприкінці XVII ст., коли за підтримки гетьмана Івана Мазепи київська школа 11 січня 1694 р. отримала жалувану грамоту, підписану Петром I, в якій підтверджувалось її право користуватися старими привілеями щодо набору і навчання дітей з усіх соціальних станів та зберігалась усталена структура і об'єм навчальних предметів [487, с. 11]. Крім того, вперше на офіційному рівні дозволялося викладати курс богослов'я та на взірць європейських вищих навчальних закладів чинити власний суд над викладачами і студентами, не підкоряючись при цьому ані світській, ані військовій місцевій владам [502, с. 69]. Проте, як зауважує Н. М. Яковенко, у реаліях Московії, яка не знала університетського права, отриманий титул „академії” був не більше, ніж красивою етикеткою [512, с. 23–24].

В цілому, заініційовані в Росії на початку XVIII ст. освітні проекти, як правило, орієнтувалися на єдину школу, яка включала б усі науки, що існували на той час. Однак на цьому етапі суспільного розвитку сформульовані ідеї

залишилися на рівні проектів, так само, як не завершилася успіхом ініціатива гетьмана І. Мазепи щодо заснування університету в столиці Української козацької держави – Батурині та перетворення на університет Київської академії [498, с. 202].

Основи науково-освітньої системи в Росії було закладено заснуванням Академії наук і мистецтв у 1724 р. та Московського університету в 1755 р. На відміну від європейської практики обидві інституції не передбачали у своїй структурі ані богословського відділу, ані богословського факультету. Пояснень цьому декілька. Репрезентанти радянської історіографії намагалися пов'язати таку ситуацію із сповіданням М. В. Ломоносовим засад атеїзму. Сьогодні науковці, як правило, відійшли від жорстких констатацій. Так, А. Ю. Андреев стверджує, що це не була ініціатива М. В. Ломоносова, а пов'язувалося із заснуванням в Росії Святого Синоду, у підпорядкуванні якого зосереджувалася вся богословська освіта [330, с. 152]. Натомість Н. Ю. Сухова вважає, що основною причиною відмови російського уряду від включення теологічного підрозділу до університетської структури виступала доволі очевидна реальність, за якою основу професорської корпорації складали іноземні професори. Природно, що за таких умов поставало відкрите питання: яке богослов'я вони читатимуть – протестантське, католицьке? Відтак намагаючись відгородити православну богословську освіту від інославно впливів, уряд вирішив стимулювати його самостійний розвиток під опікою Православної Церкви [478, с. 329].

Цей процес не оминув і Києво-Могилянську академію. На думку Н. А. Шип, з другої половини XVIII ст. КМА перебувала у проміжному становищі між світською і духовною установою, аж поки наприкінці століття вона перетворилася на звичайну єпархіальну школу, по суті, прирівняною в 1798 р. до тодішніх духовних академій [510, с. 85–86]. За умов невпинного зростання культурних запитів українського шляхетства, які уже не могла повною мірою задовольнити КМА, розпочалася боротьба за створення нового університету в Україні.

Ініціатива гетьмана К. Розумовського про заснування світської вищої школи в Батурині була втілена в „Проект к учреждению университета Батуринского 1760 года”, який розробив Г. Теплов. За його задумом, університет мав конструюватися за зразком європейських вищих шкіл і бути наділеним усіма властивими такому типу навчального закладу перевагами. Його необхідність обумовлювалася схильністю українського народу до науки, низьким рівнем підготовки випускників існуючих навчальних закладів та вимушеним від’їздом молоді за кордон з метою продовження навчання.

У проєктованому Г. Тепловим університеті мали читатися „високі науки” на дев’яти кафедрах [334, с. 730]. При цьому богословське вчення залишалося в компетенції за Київським, Чернігівським, Переяславським та Білгородським училищами [264, с. 77]. На жаль, реалізувати цей проєкт гетьманському уряду не вдалося, для цього він виявився занадто слабким [410, с. 93].

У 1764 р. професор Московського університету Ф. Дильтей подав на розгляд імператриці Катерині II новий проєкт, в якому вважалося вкрай перспективним відкриття, окрім Московського, ще двох університетів – у Батурині та Дерті [409, с. 94]. Щодо українського варіанту, то за основу було взято записку Г. Теплова 1760 р. з повторенням основних аргументів у необхідності заснування в Південно-Західному краї вищої школи [498, с. 203]. Суттєва відмінність крилася лише в запропонованій структурі навчального закладу. Університет мав складатися із чотирьох факультетів: філософського, медичного, юридичного та богословського [461, с. 16].

У цей самий час до уряду надійшло клопотання від українського шляхетства про відновлення різних „старовинних прав Малоросії”, у розділі якого про університети, гімназії та друкарні йшлося про відкриття двох університетів: одного – у Києві на чотири факультети включно з теологічним, другого – в Батурині з трьома структурними підрозділами. Кураторами першого з них виступали особисто гетьман та митрополит Київський для богословського факультету [265, с. 344]. Проте і ці інтелектуальні напрацювання залишилися без відповідної реакції.

Скасування гетьманства у 1764 р. не вплинуло на процес планування української вищої школи, свідченням чого слугують нові проекти, ініціаторами яких виступали як відомі державні діячі, так і представники шляхетсько-старшинської верстви. Так, уже наступного року президент Малоросійської колегії граф П. О. Румянцев висловив думку про відкриття у Київському братському та Чернігівському Єлецькому монастирях вищих училищ. Монахи при цьому мали звільнити монастирські маєтки. Нагляд за викладанням богословських наук планувалося передати Святому Синоду, а решти дисциплін – „світському уряду”. Викладацький персонал мав формуватися з вітчизняних та закордонних фахівців. Утримання навчальних закладів передбачалося здійснювати за рахунок доходів, які отримували монастирі з навколишніх сіл [413, с. 389].

У 1767 р. під час виборів депутатів до Комісії для складання нових законів переяславське шляхетство у своїх наказах знову порушило питання про заснування університету в Переяславі [334, с. 731], а відповідно Київське, Чернігівське, Стародубське, Глухівське, Ніжинське, Батуринське і Слобожанське (Сумське) шляхетство наполягали на заснуванні вищих шкіл в Києві, Батурині, Чернігові, Новгороді-Сіверському та Сумах [449, с. 217]. На жаль, щось більше ствердити про ці проекти важко, позаяк у наказах були лише прохання до імператриці без конкретних пропозицій щодо структури та порядку організації навчальних процесів.

Після розділу Гетьманщини на три губернії, затверджених указом Єкатерини II від 16 вересня 1781 р., граф П. О. Румянцев подав їй доповідь, в якій просив розв'язати різні питання, що виникли при новій організації управління краєм, а також, зі свого боку, пропонував реалізувати низку проектів. Один із них полягав у відкритті в Глухові вищого навчального закладу під назвою „колегія” [221, с. 700–701]. Однак із цим клопотанням, як і з більшістю інших ініціатив, імператриця не погодилася [475, с. 481].

Наступного року в Росії була започаткована реформа, яка мала на меті створення загальнодержавної освітньої системи. На її реалізацію Катерина II

29 січня 1786 р. підписала указ про створення „Плану університетів і гімназій в різних місцях імперії”, в якому пропонувалося відкриття трьох нових університетів у Чернігові, Пскові та Пензі [456, с. 156]. Обов’язковою умовою при організації навчальних закладів передбачалась наявність медичних факультетів, а також відсутність богословських підрозділів, які мали залишатись у структурі духовних училищ [411, с. 225]. У березні 1787 р. план розвитку університетів було подано на розгляд Катерині II, але вона його не затвердила. Основною причиною відмови, вважають дослідники, послужили політичні обставини – початок другої турецької війни, яка вимагала великих фінансових витрат [411, с. 226].

У контексті освітніх ініціатив доби прикметним постає і проект Катеринославського університету, який, на жаль, також не був реалізованим [426, с. 28], та спроби обґрунтувати доцільність заснування вищої школи на основі Новгород-Сіверської гімназії, зроблені її директором І. І. Халанським у 1802–1803 рр. [441, с. 594–597].

Отже, розроблювані на теренах лівобережної України проекти відкриття вищих навчальних закладів та гармонізації університетської ідеї з богословською освітою до певної міри співвідносилися з тими пропозиціями, котрі обговорювалися в тодішньому російському суспільстві. Характерно, що жоден із цих проектів у своїй цілісній повноті не був реалізований, окрім теоретичного обговорення ідей. Із запропонованих підходів простежується бажання надати богословській ланці університетський статус, однак збереження теологічної освіти у підпорядкуванні Синоду свідчило про принциповість цього питання для церковного керівництва.

На початку XIX ст. в Російській імперії була сформована університетська система, складовою частиною якої виступали заснований у 1805 р. Харківський, у 1834 р. – Київський святого Володимира та врешті у 1865 р. – Новоросійський університети. Перший статут, затверджений царським указом у 1804 р., не передбачав в університетській структурі теологічного факультету, але уводив до складу відділу моральних та політичних наук дві богословські

кафедри – догматичного і морального богослов'я та трактування Священного Письма і церковної історії [478, с. 333].

Натомість університетський статут зразка 1835 р. для богословських наук передбачав утворення однієї міжфакультетської кафедри, що підкреслювало рівне ставлення до неї студентів усіх структурних ланок навчального закладу. Природно, що таке становище кафедри позбавляло її спеціальності, а професорський склад – бодай найменшого впливу на вирішення наукових та навчальних питань. До очевидних недоліків запровадженої системи можна віднести й те, що до складу богословського університетського курсу було включено усе богослов'я, елементи церковної, загальної та російської історії, а для студентів юридичного факультету – ще й елементи церковного права [180]. Оскільки читати усі ці дисципліни доводилось одному професору, то це неминуче перетворювало курс на фрагментарно-оглядовий, що викладався у контексті загального курсу богослов'я.

Тому при обговоренні проекту нового університетського статуту на цих моментах було зосереджено прискіпливу увагу. У результаті остаточний варіант редакції нормативного документа, ухваленого 18 червня 1863 р., зберігав міжфакультетську кафедру богослов'я у складі трьох викладачів, але при цьому виділяв церковну історію та церковне право в окремі кафедри, які структурно закріплювались за історико-філологічним та юридичним факультетами [181].

Означені зміни, в свою чергу, актуалізували питання й щодо змістовного навантаження курсу. У результаті його було змодифіковано шляхом включення до навчального плану, крім догматичного і морального богослов'я, вивченням Святого Письма та християнської апологетики [478, с. 341].

На початку ХХ ст. питання про богословські факультети вкотре актуалізувалося у зв'язку з обговоренням фаховим середовищем нової університетської реформи. Професор богослов'я університету св. Володимира протоієрей П. Я. Светлов спочатку у відкритій лекції [462], а пізніше у доповідній записці Раді професорів намагався довести необхідність заснування

теологічних підрозділів у світських вищих навчальних закладах. На його думку, така реорганізація обумовлювалася інтересами самого університету та просвітництвом загалом, інтересами церкви і богословської науки, врешті, інтересами держави [463, с. 8]. Представлений документ став предметом спеціального обговорення на засіданні Ради професорів 16 грудня 1905 р. Після жвавих дебатів колегіальний орган навчального закладу вирішив підтримати новацію та ухвалив спрямувати справу для безпосереднього вирішення за належністю [463, с. 29].

Однак уже тоді в пресі висловлювався сумнів щодо практичної реалізації проекту [450, с. 397–398]. Неоднозначним було ставлення й фахової спільноти. Рада професорів Харківського університету не дала позитивного висновку на внесену приват-доцентом І. І. Філевським пропозицію щодо доцільності заснування богословського факультету [231]. Ще більш жорсткішою виглядала ситуація на з'їзді професорів усіх університетів імперії, що відбувся у січні 1906 р. під безпосереднім керівництвом Міністра народної освіти І. І. Толстого. Попри особисте співчуття ідеї теологічних факультетів самого міністра, котрий планував провести дане питання через Державну Думу в контексті реалізації загальноуніверситетської реформи, більшість на форумі узагалі висловились за припинення лекцій із богословських дисциплін і заміну останніх викладами з філософії та історії релігії на історико-філологічних факультетах [231].

Одночасно із цим обговоренням розпочалась активна робота і в духовному відомстві. Питання про реорганізацію духовних академій було внесено до порядку денного передсоборного присутствія, скликаного в 1906 р. Однак він не мав чітко окресленого результату і не став визначальним для продовження дискусії ні в Комісії, створеній при Святому Синоді для розробки проекту нового статуту духовних академій в 1909–1911 рр. [480], ні на Помісному Соборі 1917–1918 рр. [481].

Отже, питання присутності теологічних структурних підрозділів у стінах класичних університетів на цьому етапі суспільного розвитку було знято з порядку денного, оскільки ані академічні спільноти у своїй переважній

більшості, ані церковні кола виявилися не вповні готовими до його позитивного вирішення. Однак невдовзі нерозв'язана проблема знову вкрай актуалізується, що буде пов'язано із наростанням нової хвилі революційних подій.

2.2 Заснування богословського факультету

Лютнева революція 1917 р. за декілька днів зруйнувала інститут самодержавства в Росії та започаткувала докорінні зміни в усіх сферах суспільних відносин. Демократичні зрушення в центрі надавали підстави народам імперії, зокрема й українцям, сподіватися на всебічне розв'язання національної проблеми, однією із сутнісних складових якої виступала вимога з проведення негайної націоналізації всіх ланок освітньої системи. Це підтверджується численними зверненнями як громадських організацій, так і представництвами професійних форумів на адресу органів державної влади, науково-просвітницьких інституцій та загалом усього небайдужого громадянства [193, с. 39, 44, 55; 192, с. 38; 59, арк. 5].

Практичний процес реалізації назрілого питання засвідчив, що найбільш проблемно його вирішення просувалося у царині вищої освіти. Та все ж завдяки зусиллям громадськості 5 жовтня 1917 р. у Києві урочисто був відкритий Український народний університет, завдяки чому матеріалізувалася ідея багатьох поколінь щодо заснування національної вищої школи [405, с. 31].

Після проголошення III Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки все відчутніша активність в питанні організації державної мережі вищих навчальних закладів почала проявлятися і з боку центральних урядових структур. Зокрема, Генеральним секретаріатом освіти УНР був розроблений перспективний план, яким передбачалося заснування низки класичних та „науково-популярних” університетів у більшості губернських міст України [43, арк. 73 зв.; 70, арк. 34].

Дізнавшись про ці наміри та отримавши інформацію зі столиці про пошук адміністрацією університету св. Володимира оптимальних варіантів щодо

переведення частини навчального закладу до Ялти, громадськість м. Кам'янця-Подільського, бажаючи скористатися можливістю відкрити проектовану філію у місті над Смотричем, почала енергійно обговорювати надзвичайної ваги справу. Біля її витоків стояла просвітянська діячка О. М. Пащенко [56, арк. 81]. Вперше у публічний спосіб ідея прозвучала на засіданні Кам'янець-Подільської міської думи 4 січня 1918 р. [373, с. 98], а за тиждень була підтримана в Генеральному секретаріаті освіти [42, арк. 1а–1а зв.].

Однак події військово-політичного характеру, внаслідок яких влада у краї тимчасово перейшла до більшовиків, не дали можливості хоча б якоюсь мірою просунути реалізацію проекту. Питання знову актуалізувалося лише після повернення до столиці Центральної Ради. На цьому етапі до його предметного обговорення та практичного вирішення істотно долучилися представники Київського народного університету, корпорація якого вирізнялася неймовірною наполегливістю в питанні розбудови національної системи освіти. Саме за їхньої ініціативи на початок квітня 1918 р. до Кам'янця-Подільського був запланований візит повноважної делегації, за участю представників навчального закладу (І. М. Ганицький, І. І. Огієнко), посадовця Міністерства народної освіти УНР (В. В. Дуб'янський) та представника товариства „Праця” (інженер К. Д. Титаренко).

Із метою організації зустрічі столичних гостей та вирішення низки інших принципових питань, пов'язаних із заснуванням університету, 1 квітня 1918 р. міська дума зібралася на своє надзвичайне засідання. Дискусія виявилась доволі жвавою, що засвідчують матеріали тогочасної преси [212], та не менш змістовною, що проявилось в ухвалених рішеннях. Останні були спрямовані на розв'язання гострих проблем, що безпосередньо стосувалися матеріального забезпечення проекту та його фінансової підтримки [464, с. 43]. Однак гласні приділили увагу й суто структурним питанням. Хоча у протоколі засідання ця інформація відсутня, проте за повідомленням місцевої газети „Голос Подольской церкви”, яка досить ретельно відстежувала обговорення „університетського питання”, колегіальний орган міської думи підтримав

відкриття історико-філологічного, юридичного та фізико-математичного факультетів. Крім того, було висловлено побажання, аби за прикладом західноєвропейської практики, у першу чергу також був заснований богословський підрозділ [256]. Більш ранньої згадки про відкриття теологічної ланки в структурі навчального закладу нам віднайти не вдалося.

Спільна нарада за участі представників уповноваженої делегації та членів університетської комісії, сформованої міським самоврядним органом з числа гласних і відомих у краї культурно-просвітніх діячів (П. М. Бучинський, О. М. Прусевич, Д. Церман, Н. Шиян, І. І. Діяченко, Ш.-М.-Л. Бик, Я. Ш. Гольденберг, К. І. Свінцов, М. А. Систер, О. П. Шульмінський, Р. М. Саркісов, К. Г. Солуха, І. І. Нацкевич, О. А. Красовський, О. М. Пашенко) відбулася 4 квітня 1918 р. На ній також досить предметно обговорювалися різнопланові питання, з-поміж яких, зокрема, й питання майбутньої структури навчального закладу. Професор І. М. Ганицький, конструюючи моделі відносно Кам'янця, вважав виправданим та доцільним поєднати усталену практику функціонування класичних університетів та врахувати своєрідну специфіку місцевих умов. Виходячи з цього, він пропонував відкрити спочатку природничий та філологічний підрозділи, що не викликало у присутніх жодних заперечень, а потому перейти до заснування факультетів другої черги. При виборі останніх, вважав І. М. Ганицький, необхідно було врахувати низку чинників, що впливали на розвиток краю. Це і наявність понад 50-ти цукроварень, і географічне розташування міста поблизу державного кордону, і можливе проходження тут у перспективі великого транзитного шляху. Врешті, зазначив професор, треба мати на увазі й той факт, що „долина Дністра на Поділлі може стати років за двадцять долиною Рейну для України та вкритися скрізь садами, між іншими винними” [278]. З огляду на це як можливі варіанти ним пропонувалося відкриття торговельного, економічного, правничого, агрономічного або помологічного структурних підрозділів.

На думку І. І. Огієнка, переважне право вибору факультетів другої черги мало належати міській думі як демократичному представницькому органу, що

виражав інтереси усієї кам'янецької громади. Зі свого боку, він підтримав ідею щодо заснування теологічної ланки в структурі навчального закладу, але на цьому етапі обговорення питання її реалізація вбачалася йому у вигляді заснування відповідного відділу на філологічному факультеті [368, с. 343]. Це значно полегшувало б справу, позаяк багато кафедр історико-філологічного підрозділу без жодних проблем могли б водночас обслуговувати потреби богословського, а на спеціально теологічні кафедри саме духовенство відшукало б необхідні кредити. Впевненість І. І. Огієнка базувалась на тому, що саме духовенство у часи революційних змін переживало глибоку моральну кризу, а відтак цілком усвідомлювало необхідність пошуку нових форм життя. Бажаючи пристосуватись до вимог сьогодення та забезпечити релігійність серед молоді, воно намічало низку перетворень та новацій у галузі духовної освіти. У зв'язку з цим, підкреслював Іван Іванович, „було б дуже бажаним, аби нове культурне огнище на Поділлі – Кам'янецький університет виховувало б і будучих представників українського духовенства в здоровій атмосфері „universitatis litterarum” та широкого наукового погляду, а не в затхлому дусі вузького клерикалізму” [278]. Втім, на думку І. І. Огієнка, навіть у такому форматі остаточне вирішення даного питання до з'ясування усіх обставин слід було на певний час відкласти [158, арк. 3].

Пропозиції, що лунали від учасників наради під час обговорення питання, вирізнялися значним розмаїттям. З-поміж них ідею про об'єктивну необхідність функціонування богословського відділу активно підтримали О. М. Пашенко та К. Г. Солуха, котрі власне ініціювали університетський проект у Кам'янці-Подільському. Тому, коли справа дійшла до підсумкового голосування, усі присутні одностайно висловилися на підтримку відкриття богословського відділу, хоча при цьому й зафіксували певне застереження: це мало статися після того, як саме духовенство позитивно вирішить питання і згодиться надати матеріальну допомогу [158, арк. 3]. Інформацію про прийняті рішення опублікувала як центральна, так і регіональна преса [278; 224] і, відповідно,

побажання кам'ячан стали відомими широким колам громадськості та, зокрема, посадовим особам центральних урядових структур.

Однак невдовзі стався державний переворот, внаслідок якого до влади прийшов П. Скоропадський. Нова адміністрація не відмовилася від ідеї творення національної вищої школи. Міністр народної освіти М. П. Василенко, намагаючись зберегти університет св. Володимира у старому форматі, цілком серйозно поставився до ідеї щодо зміни статусу Київського народного університету на державний та необхідності заснування українських вищих шкіл поза межами столиці, зокрема у Кам'янці-Подільському. Наполегливим лобістом останнього питання в урядових кабінетах виступав І. І. Огієнко [319, с. 94], котрого Рада лекторів КУНУ 22 травня 1918 р. обрала в. о. ректора майбутнього навчального закладу [392, с. 237]. Переконаючи очільника освітнього відомства як із політичних мотивів, так і з вирішення суто освітніх завдань, у важливості функціонування на західних теренах держави класичного вищого навчального закладу, Іван Іванович, очевидно, коли йшлося про структуру університету, наводив неспростовні аргументи на користь існування якщо не окремого богословського підрозділу, то бодай теологічного відділу на історико-філологічному факультеті [366, с. 67–68].

Проте позитивне вирішення даного питання залежало не лише від доброї волі Міністерства народної освіти, а й від ставлення до нього інших державних та церковних інституцій: Міністерства ісповідань, а відтак й професорської Ради Київської духовної академії, митрополита Київського та власне самого гетьмана.

Подальший розвиток подій засвідчив, що офіційні репрезентанти владних інститутів та науково-освітніх закладів мали відмінне бачення шляхів розвитку богословської думки. Зокрема, як зазначав П. Скоропадський у своїх споминах, „було одне питання, в якому Антоній, по-моєму, був цілком правий. Він був проти богословських факультетів при наших університетах та вважав необхідним лише зосередити всі свої зусилля досягнути більш високого рівня серед студентства Духовної Академії. Я з ним згідний, що створення цих

богословських факультетів за нашої сучасної розрухи в церковному житті передчасно, в усякому разі, якщо зовсім не зайве” [324, с. 200]. Однак справедливо буде зауважити, що ні гетьман, ні Київський митрополит не проявляли особливої активності у цьому питанні. Принаймні виявлені архівні документи не дають підстав стверджувати, що прибічники усталеної практики підготовки богословів у духовних академіях якимись чином намагалися завадити відкриттю відповідних підрозділів у світських вищих навчальних закладах.

Натомість позиція Міністра народної освіти М. П. Василенка та Міністра ісповідань В. В. Зіньківського, якого сучасники характеризували людиною „дуже лагідної вдачі й прихильника поміркованої політики” [363, с. 52], була концептуально іншою. Вона вирізнялася не лише прихильністю в ставленні до задекларованої ідеї, а й проявлялася у надмірній активності та наполегливості з її реалізації.

Водночас слід наголосити, що з низки принципів питань шкільної політики погляди міністрів різнилися [316, с. 55], зокрема вони по-різному вбачали систему підпорядкованості та контролю над богословськими факультетами. Як наслідок, ця проблема стане чи не основним предметом неодноразових спеціальних дискусій.

На центральному рівні першим офіційне листування з даного питання започаткував М. П. Василенко. 27 травня 1918 р. він звернувся із спеціальним листом до В. В. Зіньківського, в якому повідомив про намір освітнього відомства заснувати нові українські державні університети, зокрема в Кам'янці-Подільському. Микола Прокопович цікавився думкою Міністерства ісповідань й наразі різних верств духовенства на предмет можливого відкриття поряд із факультетами, що функціонували в Російських вищих навчальних закладах, і богословського підрозділу, як це мало місце в західноєвропейській практиці. Засадничо М. П. Василенка цікавила відповідь на чотири принципівих питання: „1) в якій формі взагалі і принципово бажано чи не бажано утворення на Україні теологічних факультетів; 2) який програм їх навчання і напрям їх

діяльності був би найбільш приємним; 3) що могло би Міністерство Ісповідань взяти на себе в справі організації теологічного факультета у Кам'янці на Поділлі, де з осені відкривається Міністерством Освіти державного українського університету в складі поки що історико-філологічного та природничого факультетів; 4) наскільки духовенство м. Кам'янця, з ініціативи Міністерства Ісповідань пішло би назустріч відкриттю теологічного факультета, що воно принципово підтримувало місяць тому назад перед делегацією Міністерства Освіти, – отведенням помешкання духовної семінарії під пропонуємий теологічний факультет” [61, арк. 4–4 зв.].

М. П. Василенко цікавився думкою Міністра ісповідань уже знаючи ставлення до цього питання представників державних та приватних вищих шкіл України, які 21 травня 1918 р. зібралися у Києві на свій II делегатський з'їзд. Попри той факт, що Міністр народної освіти особисто у програмному виступі перед повноважним зібранням висловився на підтримку присутності богословських підрозділів в університетах [274], форум переважною більшістю голосів ухвалив спеціальну резолюцію, в якій, зокрема, констатовалося: „Визнаючи принципово бажаним розширення університетських викладів шляхом створення нових курсів, кафедр і факультетів, з'їзд не знаходить в даний момент достатніх підстав для негайного заснування богословських факультетів при університетах та вважає необхідним збереження нині існуючої Вищої Духовної Школи. Наразі з'їзд знаходить необхідним для більш детальної розробки питання передати його на обговорення до Рад Духовних Академій та Університетів” [165, с. 532–533; 68, арк. 4–5].

Отже, не маючи прямої підтримки з боку академічної спільноти, але в той же час у руслі ухваленого колегіальним зібранням рішення, Микола Прокопович надіслав своє відношення до духовного відомства. 30 травня 1918 р. товариш Міністра ісповідань К. К. Миревич, у свою чергу, з поміткою „терміново” звернувся до Ради Київської духовної академії з проханням розглянути по суті сформульовані очільником освітньої урядової установи питання та надати свій мотивований висновок. Крім того, наголошувалося на

необхідності делегувати трьох представників професорської корпорації навчального закладу до міністерства, аби спільно із співробітниками державної інституції з'ясувати окремі деталі піднятих проблем та окреслити засоби до їх вирішення [61, арк. 6].

Обидва документи стали предметом спеціального обговорення на Раді академії 7 червня 1918 р. Після тривалої дискусії усі наставники навчального закладу висловились за позитивне вирішення цього питання. Однак, що прикметно, у підсумковій ухвалі було зафіксовано дві присутні тези. По-перше, чітко вказано про бажаність відкриття підрозділу саме в Кам'янці-Подільському, а, по-друге, окремо застережено положення про обов'язкову приналежність факультету до православної конфесії. За таких умов КДА висловила готовність посилено сприяти у вирішенні організаційних питань, пов'язаних з реалізацією ідеї, шляхом надання допомоги у розробці програми викладів та рекомендацією фахових спеціалістів. При цьому пропозиція доцента В. З. Белолікова про те, аби богословські факультети перебували також під наглядом Церкви, більшістю голосів була відхилена [58, арк. 115–116].

9 червня 1918 р. ректор академії єпископ Василій підписав посвідчення, яким уповноважував професорів В. П. Рибинського, П. П. Кудрявцева та В. Д. Попова виступати офіційними представниками створеної при Міністерстві ісповідань комісії для вирішення питання щодо заснування богословських факультетів при університетах [61, арк. 10]. Водночас керівник духовного закладу повідомив В. В. Зіньківського про рішення академії відносно позитивного ставлення до питання відкриття богословських факультетів у світських науково-освітніх інституціях та висловив готовність надати допомогу шляхом рекомендації фахових викладачів, виробленням навчальних програм та з інших питань [11, арк. 6].

12 червня 1918 р. при Міністерстві ісповідань відбулося досить важливе засідання за участі представників обох міністерств та Київської духовної академії. Нарада заслухала три комплекси питань, перше з яких стосувалося об'єктивної потреби, а відтак самої можливості заснування теологічних

факультетів при університетах. Зasadничо воно ґрунтувалось на аргументах, вироблених Радою Київської духовної академії та представниками церковної громадськості і пояснювалось позитивною дією двоєдинних чинників. З одного боку, для розвитку самої богословської науки, а з іншого – „як противага однобокому матеріалістичному напрямкові в науці та суспільній думці, і в решті – в цілях християнізації суспільства і задоволення релігійних прагнень та віковичних вимог Духа певної частини нашої університетської молоді”. Поза цим була висловлена надія й на те, що випускники університетів, які одержать вищу богословську освіту, хоча б частково, але стануть у ряди служителів Церкви. „А в широко освічених діячах на ниві Христової Церкви на Україні потреба тепер більша, ніж коли”, – констатував В. В. Зінківський [11, арк. 5].

Друге важливе питання, яке потребувало вичерпної відповіді, полягало у визначеності концептуальної конструкції богословських факультетів, а саме: чи мають вони бути інтерконфесійними, чи суто православними. Нарada визначилась на користь останніх, зауваживши при цьому, що „свобода університетського викладання зробить можливим поставити цій свободі тільки необхідні межі, які виходять з розуміння дійсно православного богослов'я; все ж те, що душить богословську думку, необхідністю рахуватись із специфічним для Російських Духовних Академій вимогами традиційного освітлення теологічних питань, що не має жадної підстави в правдивім розумінні православ'я, – не буде мати місця в університетських викладах богословських дисциплін” [11, арк. 5].

З огляду на те, що Київській духовній академії від самого початку відводилася провідна роль у справі заснування богословських факультетів, нарада звернулася до професорів цього навчального закладу з проханням взяти під свою опіку почесну місію щодо вироблення навчальних програм богословських факультетів та відповідного розподілу наукових дисциплін поміж курсами [61, арк. 11].

Врешті, на нараді постала ще одна делікатна проблема. Раді Київської духовної академії також запропонували висловитись з вельми неоднозначного,

але вкрай принципового питання: „чи можливо заснувати теологічний факультет при Київському Університеті, і чи не пошкодить це існуванню Київської Духовної Академії” [61, арк. 11–11 зв.].

Про рішення першого спільного засідання В. В. Зіньківський окремим листом повідомив керівництво освітнього відомства. Таким чином питання набувало додаткової значимості, ставало об’єктом уваги значно ширшого кола фахівців, причетних до розбудови національної вищої школи. Принаймні, в портфелі документів департаменту вищої школи, що готувались на розгляд спеціальної комісії під проводом В. І. Вернадського, перше засідання якої мало відбутися 20 червня 1918 р., містилося декілька варіантів законопроектів про заснування Кам’янець-Подільського державного українського університету, виписаних російською та українською мовами, але з передбаченням в усіх варіантах створення богословського відділення при історико-філологічному факультеті [71, арк. 6–7, 10–10 зв.; 382, с. 125], а в самому порядку денному, сформованому із тринадцяти питань, окремо значилася й справа про богословські факультети у зв’язку із організацією такого підрозділу в Кам’янці [41, арк. 18; 205]. Однак воно таки не стало предметом детального обговорення, що в принципі й зрозуміло, адже поки що не була вирішена більш комплексна проблема щодо самої організації системи вищої освіти в Україні.

Натомість Рада Київської духовної академії на своєму засіданні 3 липня 1918 р. розглянула частину питань, доручених їй нарадою, що відбулася в Міністерстві ісповідань 12 червня. Передусім, темою публічної дискусії стала найбільш принципова для духовного закладу проблема, що стосувалася можливості відкриття богословського факультету при Київському університеті св. Володимира. В результаті обговорення питання одинадцять членів ради висловились у негативному сенсі, а шестеро – підтримали дану ідею. Двоє професорів (П. П. Кудрявцев та О. О. Глаголев) від голосування утрималися, а член Ради С. Г. Остроумов висловив окрему думку: „Вважаю питання, винесене на голосування, цілковито не з’ясованим, а тому від голосування відмовляюся” [58, арк. 140]. Отже, відкриття богословського факультету у Києві визнали не

бажаним, доручивши скласти мотивовану відповідь Міністерству ісповідань спеціальній комісії у складі професора М. К. Маккавейського та доцента О. М. Лук'яненка [58, арк. 140]. Водночас, колегіальний орган духовної інституції утворив ще одну комісію, якій належало виробити детальну програму викладання на богословських факультетах. Про ухвалені рішення ректор академії єпископ Василій 5 липня 1918 р. особисто повідомив міністра В. В. Зіньківського [11, арк. 7].

Виконуючи доручення, обидві комісії спрацювали оперативно. Уже 13 липня 1918 р. підготовлені ними матеріали стали предметом спеціального обговорення на засіданні Ради КДА. Першим розглядався проект програми. Слід наголосити, що вона розроблялася адресно для богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. На цьому етапі цей факт уже не піддавався жодному сумніву ані членами комісії, ані Радою академії, хоча на ньому й продовжували наголошувати окремо [58, арк. 160].

Наразі думки різнилися з інших, не менш принципових питань. Зокрема, професор С. Т. Голубев критично оцінив позицію комісії у визначеності богословських факультетів при університетах як суто православних. На його глибоке переконання, означені структурні підрозділи повинні були виступати богословськими „у повному значенні цього слова, а не в обмежувальному – православними богословськими”. За наявності православних духовних академій в останніх особливої потреби не існувало.

На думку Голубєва, комісія вочевидь ототожнювала богословські факультети з православними духовними академіями, не беручи до уваги той факт, що завдання одних та інших, або точніше шляхи, якими вони мають торувати до досягнення істини, не завжди співпадають. Професор визнавав, що перші у власних дослідженнях можуть ігнорувати керівництво Церкви у справах віри, а для других – це є обов'язковою нормою. При цьому він уточнював надто принциповий момент: „Я цим не хочу сказати, що богословські факультети за вказаної свободи мають бути розсадниками різних єресей. Поміж членів даних факультетів можуть знайтись і надто ревниві

захисники православ'я, справжні сини Церкви православної; але не заборонено бути поруч з ними і свободолюбивим вченим інших настроїв. Для Церкви Христової останні не становлять небезпеки: як правило, вони дають поштовхи рухам, що призводять до укріплення її засад, більшій її славі та могутності”.

Щобільше, на глибоке переконання С. Т. Голубєва, заснування при університетах богословських факультетів (за повної свободи викладання) повинно було стати надто корисним і для самої православної Церкви з огляду, принаймні, на дві обставини: по-перше, це знімало б з неї, а відтак із усієї православної спільноти, підозру в тому, що вона є начебто противником вільних досліджень, а, по-друге, це дало б можливість у найоптимальніший спосіб реалізувати настанови Всеукраїнського церковного собору про „поглиблення церковності в наших духовно-навчальних закладах, у тому числі й вищих, час для чого давно уже настав” [60, арк. 4–4 зв.]. Утім, принципові зауваження професора залишилися без відповідної реакції.

Наступним питанням на засіданні Ради КДА розглядалася відповідь Міністерству ісповідань, підготовлена професором М. К. Маккавейським та доцентом О. М. Лук'яненком щодо можливості відкриття богословського факультету в університеті св. Володимира. Перш, ніж сформулювати власну позицію з цієї проблеми, автори зупинились на історичному значенні академії в житті України. На їхню думку, за три сторіччя свого існування вона вписала багато яскравих сторінок, сповнених глибокого смислу та високого значення, в історію культури і освіти усієї Росії. Власне тут була колицка вищої освіти, тут сформувався центр для боротьби з католицизмом, протестантизмом та уніатством, тут працювали знані корифеї православної богословської думки. При цьому навчальний заклад завжди перебував у тісному зв'язку з народом, служив його інтересам, беручи участь у всіх знакових подіях його історії.

Усвідомлюючи свою місію в минулому, академія, стверджували автори, „ясним поглядом зустрічає майбутнє” та жодним чином не хвилюється за своє подальше існування. Тим більше вона не очікує для себе будь-яких проблем у разі відкриття при університеті св. Володимира богословського факультету.

Навпаки, академія вітала б реалізацію такого проекту, якби у ньому була потреба. Але якраз цього, принаймні в сучасний момент, вона не бачить. Отже, немає жодних підстав для того, аби засумніватися, що духовна інституція не зможе задовольнити богословсько-навчальних запитів України своїми власними засобами.

З іншого боку, вважали члени комісії, є підстави стверджувати, що відкриття богословського факультету в Києві буде важким і в плані його практичної реалізації. Окрім невиправданого витрачання державних фінансів, при університеті немає ані спеціалізованої богословської бібліотеки, ані інших науково-навчальних посібників. Як висновок із цих міркувань наголошувалось, що „Рада Київської Духовної Академії вимушена дати негативну відповідь на питання Міністерства ісповідань, визнаючи відкриття богословського факультету в Києві зайвим та небажаним” [61, арк. 18–19]. Більшістю голосів члени Ради схвалили представлений текст та вирішили надіслати його духовному відомству Української держави [58, арк. 154].

Питання богословських факультетів постало у новому вимірі і в комісії В. І. Вернадського. У зв'язку із цим її голова 16 липня 1918 р. звернувся до В. В. Зіньківського з проханням надіслати до департаменту вищої школи Міністерства освіти напрацьовані матеріали, що мали принципове значення, зокрема програму богословських факультетів та висновки міністра [11, арк. 8].

Відповідь В. В. Зіньківський підготував за три дні. 19 липня за його підписом було спрямовано листа з роз'ясненням найбільш принципового питання, пов'язаного із заснуванням богословських факультетів. Воно стосувалося порядку контролю за науковою і навчальною діяльністю даних структурних підрозділів. Міністр ісповідань вважав за необхідне ще раз наголосити на тому факті, що в його розумінні „теологічні факультети мусять стати вищим розсадником теологічної науки в тім сталім змісті, характері та напрямку її, які виникають з розуміння православного богослов'я”.

В. В. Зіньківський висловив побоювання, що зовсім вільний від обмежуючого церковного авторитету політ богословської думки міг стати

джерелом релігійного вільнодумства та висвітлення наукових питань у неправославному напрямкові. З огляду на це, було б дуже прикро, коли б при заснуванні даних структурних підрозділів не було взято на увагу, окрім позитивних моментів, й те негативне значення, яке, наприклад, мали для протестантизму протестантські богословські факультети [11, арк. 9–9 зв.]. На думку міністра, теологічні факультети університетів, за прикладом духовних академій, які у своїй науковій та освітній праці підлягали догляду Святого Синоду, необхідно було поставити в тих самих відношеннях у зв'язок з Міністерством ісповідань. Створення при останньому Вченої Ради мало виступити гарантією об'єктивного, авторитетного та доброзичливого ставлення духовного відомства за наглядом наукової та шкільної діяльності богословських факультетів [11, арк. 9 зв.].

22 липня 1918 р. адміністрація Київської духовної академії спрямувала до Міністерства ісповідань проект розподілу наукових дисциплін між курсами православних богословських факультетів, зокрема при Кам'янець-Подільському [61, арк. 14–17 зв.], та відповідь Ради щодо можливості відкриття даного структурного підрозділу в університеті св. Володимира [12, арк. 5–5 зв.].

Отримавши вичерпні відповіді на найбільш проблемні питання, пов'язанні з відкриттям богословських факультетів, Міністерство ісповідань вирішило скликати представницьку нараду, на якій обговорити увесь комплекс напрацьованих пропозицій. У зв'язку з цим В. В. Зіньківський особисто надіслав запрошення керівництву Міністерства освіти [42, арк. 78] та іншим безпосередньо дотичним до справи державним і науково-освітнім інституціям [41, арк. 63].

Засідання відбулося 26 липня 1918 р. У протоколі воно було означене як „Нарада при Міністерстві ісповідань з питання відкриття богословського факультету в Кам'янці”. У її роботі брали участь Міністр ісповідань В. В. Зіньківський, Міністр народної освіти М. П. Василенко, представники освітнього відомства В. І. Вернадський та І. І. Огієнко, голова Ученого комітету при Міністерстві ісповідань П. П. Кудрявцев, члени цього комітету професори

та доценти В. З. Завитневич, О. М. Лук'яненко, М. Ф. Мухін, В. Д. Попов, В. І. Екземплярський, відряджений до Міністерства ісповідань протоієрей П. Я. Светлов, професор В. П. Рибинський та товариш Міністра ісповідань К. К. Мирович.

В. В. Зіньківський сформулював порядок денний, який містив чотири групи питань: де відкривати богословські факультети – в Кам'янці, Києві чи іншому місті?; яким має бути навчальний план богословських факультетів?; якими мають бути їхні права?; у якому підпорядкуванні мають перебувати богословські факультети – Міністерства народної освіти чи Міністерства ісповідань? Як бачимо, незважаючи на те, що нарада присвячувалася заснуванню структурного підрозділу в університеті на Поділлі, В. В. Зіньківський знову повернувся до обговорення цього питання. Проте самого міністра значно більше цікавив формат розв'язання останнього питання. Тому він запропонував розглянути його першим, застерігши при цьому, що в засіданні має відбутися лише обмін думками без можливості ухвалення жодних рішень. Отже, неприховано кидається у вічі той факт, що В. В. Зіньківський не мав певності, до якої думки остаточно пристануть учасники наради.

Формулюючи власну позицію, міністр зазначив, що йому цілком зрозуміла певна невизначеність з даного питання. З одного боку, за наявності автономії вищої школи здавалося б недоцільним та шкідливим для самої цієї ідеї втручатися у внутрішнє життя поважних інституцій, особливо коли це втручання стосувалося тільки однієї складової частини, яким виступав богословський факультет. Але, з іншого боку, представлений самому собі або лише єдиному вищому нагляду Міністерства народної освіти структурний підрозділ міг зіткнутися з небажаними та шкідливими наслідками для самого свого існування. У цьому сенсі є вкрай важливим встановлення тісного зв'язку між богословськими факультетами та Церквою через посередництво Міністерства ісповідань. За наявності такого зв'язку теологічні ланки не зможуть залишитися поза увагою та зазнати утисків з боку елементів, налаштованих негативно до Церкви. При цьому В. В. Зіньківський допускав,

що можлива навіть ситуація, коли Міністр народної освіти, володіючи усіма необхідними якостями адміністратора, будучи висококультурним та прогресивним діячем, наразі міг бути нейтральним або навіть вороже налаштованим щодо релігії. За таких обставин богословські факультети могли опинитися у досить складному становищі. З метою запобігання можливого приниження богословської науки, що шкідливо відбилося б на розвитку християнської культури, необхідно, аби Церква мала ту чи іншу причетність до життя богословських факультетів. Це тим більш важливо, що Церкві надавалося право апробації осіб, які закінчують богословські факультети, перед тим, як вони отримують допуск до практичної церковної діяльності. Тим самим Церква начебто визнавалася вищим авторитетом у цій справі.

Щоправда, В. В. Зіньківський водночас погоджувався з думкою, що вища школа не переслідувала чисто практичної мети, та все ж вважав дивним і недоцільним створення ситуації, за якої випускникам богословських факультетів Церква могла відмовити в апробації лише через те, що викладання на цих підрозділах було засміченим сектантством чи атеїзмом. Крім того, за загального недовірливого ставлення Церкви до світської науки та поза церковного викладання богословських дисциплін цілком можлива ситуація, за якої Церква доволі легко може налаштуватися опозиційно по відношенню до богословських факультетів. Як наслідок, усі студенти даних структурних підрозділів будуть позбавлені можливості докласти свої знання та уміння до практичної церковної діяльності, а оскільки й інші дороги їм будуть закритими, то богословські факультети змушені будуть випускати не практичних працівників, вкрай необхідних Церкві та державі, а людей, для яких можливість практичної діяльності у сфері своєї спеціальності штучно буде закритою. З метою запобігання такій ситуації, наголошував, завершуючи свій виступ Василь Васильович, й необхідно виробити умови спільного нагляду за життям богословських факультетів з боку Міністерства народної освіти та Міністерства ісповідань, причому питаннями адміністративно-господарського характеру останнє відомство не повинно перейматися зовсім [11, арк. 16 зв.–18].

Обговорюючи дану проблематику, протоієрей П. Я. Светлов підтримав думку про необхідність існування тісного зв'язку між богословськими факультетами та Церквою. Водночас цей зв'язок не повинен втручатися в університетську автономію. На відміну від Західної Європи, де зв'язок Церкви з богословськими факультетами виражався лише в апробації осіб, він вважав обов'язковим встановлення точної регламентації відносин між вищими навчальними закладами та Міністерством ісповідань [11, арк. 18].

Підтримав В. В. Зіньківського й професор В. І. Екземплярський, котрий цілковито погодився з точкою зору міністра про необхідність фіксації тісного зв'язку Церкви та богословських факультетів, позаяк перша життєво зацікавлена у постановці справи у цих підрозділах. Щодо конкретного розмежування сфер впливу та відповідальності між обома міністерствами, то це питання, на думку професора, повинно вирішитися в робочому порядку.

Першим, хто спробував заперечити В. В. Зіньківському, був Міністр народної освіти М. П. Василенко. Він недвозначно висловився за те, аби богословські факультети як складові частини загальної університетської організації знаходилися б у підпорядкуванні очолюваного ним відомства. Не можна допустити, переконував міністр присутніх, щоб один із підрозділів єдиного організму вищої школи знаходився під стороннім наглядом, навіть якщо цей нагляд здійснювався б з боку Церкви. Цим, на його думку, неминуче підривалися б засади університетської автономії, живлячи прийоми старої поліцейської опіки. Також не слід боятися появи в середовищі богословських факультетів елементів сектантства та ересі, оскільки на заміщення кафедр запрошуватимуться наукові сили уже апробовані Церквою, і сам факультет матиме достатній авторитет, аби відсікати від себе небажані та шкідливі елементи. Ненормальним порядком він уважав також затвердження Церквою професорів богословського факультету.

У разі, якщо Церква відмовить в апробації випускникам, наголошував М. П. Василенко, внаслідок чого останні й справді будуть позбавлені можливості займатися практичною діяльністю, то для Міністерства народної

освіти це не було б настільки важливим, як би це, наприклад, мало місце з професійними школами. Основна мета університетських інституцій – дати студентам найбільш повний комплект знань у тій чи іншій сфері, а не здійснювати підготовку суто практичних діячів. Цим останнім буде принижено усе високе в культурно-науковому відношенні призначення університетів [11, арк. 18 зв.–19].

На безпосередньому зв'язку питання богословських факультетів та університетської автономії також наголошував В. І. Вернадський, зауважуючи, що в сучасний період вищі школи користуються широкою автономією і роль Міністерства народної освіти обмежується лише господарсько-фінансовими питаннями та зовнішньо-адміністративним наглядом. У справі заміщення кафедр освітянському відомству надавалося лише право протесту проти обрання небажаного кандидата. Однак і ця можливість нівелювалася за умови повторного обрання. Тому контроль Церкви над заміщенням кафедр на богословських факультетах міг лише негативно позначитися на університетській автономії, поставивши одну складову частину загальної університетської організації у підпорядковане зовнішнім чинникам становище, тим самим порушуючи рівність факультетів. Єдиним критерієм при заміщенні кафедр, акцентував вчений, повинна виступати норма відповідності кандидата вимогам чистої науки. У цьому відношенні науковий ступінь мав слугувати достатньою підставою підготовки кандидата.

На думку В. І. Вернадського, створення самостійного та конфесійно вільного богословського факультету було в інтересах самої Церкви. При цьому академік не відкидав ідеї, що, крім вченого ступеня кандидата, корективом у цій справі повинно бути й ставлення Церкви до конкретної особистості, але не в сенсі існування елементів нагляду „старшого над підлеглим”. На переконання Володимира Івановича, нагляд можна здійснювати, не втручаючись у шкільну автономію, а саме: повинен бути нагляд не інституції, а церковної совісті, яка й убезпечить богословські факультети від наукових діячів з єретичними думками. Крім того, самі теологічні підрозділи мали виступати такою науково-

церковною силою, таким оплотом ортодоксальності, мали користуватися таким високим авторитетом, що уже самим цим фактом вони заперечували б потребу нагляду за собою з боку будь-якого урядового органу. Та навіть більше: в ортодоксальному смислі він сам мав бути могутнім фактором духовно-релігійного розвитку суспільної думки. А тому, вважав академік, контроль урядових інституцій, чи то Міністерства народної освіти, чи Міністерства ісповідань безумовно шкідливо відіб'ється на автономії вищої школи [11, арк. 19 зв.–20].

Думка В. І. Вернадського спонукала до дискусії В. В. Зіньківського, який заперечив представникам освітнього відомства, зауваживши, що питання не в поліцейських мотивах, про які наголошувалося: ані Міністерство ісповідань, ані Церква не мали наміру повертати прийоми минулого. Йшлося про глибоке питання культури, в якому були зацікавлені не лише наука та органи урядової влади, а також і найважливіший фактор духовного життя народу – Церква. Міністр наголошував, що це необхідно мати на увазі і штучно не спрощувати проблеми. В іншому випадку може статися так, що заради збереження адміністративного управління та єдності могли бути втраченими найважливіші питання тогочасного церковного життя. На думку Василя Васильовича, не можна було проводити паралелі між наукою світською та наукою богословською, оскільки в релігії немає безумовної свободи, а відтак її не може бути і в богословських науках. Натомість у світській школі панує цілковита свобода. „Хто ж в такому разі слідкуватиме за тим, щоб викладання богословських наук не виходило за межі умовної свободи?” – зауважував Міністр ісповідань, наполягаючи, що нагляд, навіть якщо він виходитиме не від конкретного органу, а від власної совісті, то це все ж таки нагляд і він має бути якимсь чином регламентованим [11, арк. 20 зв.].

В. В. Зіньківський також не заперечив того факту, що богословські факультети матимуть високий авторитет. Однак, з урахуванням соборності як основного принципу православної Церкви, він не вважав богословські факультети компетентними трактувати спірні церковні питання, наголошуючи,

що в такому випадку вони самі шукатимуть відповідного зв'язку та опертя ззовні. І цілком природно, що у своїх пошуках звернуться передусім до Міністра ісповідань, котрий згідно закону повинен бути православним, а смыслом і духом своєї діяльності повинен чутливо відобразити життя православ'я та уважно берегти його інтереси.

Отже, Міністерство ісповідань, у баченні В. В. Зіньківського, повинно було виступати як двоєдиний орган. У Церкві представляти собою державу, а в державі – Церкву, бути посередником між богословськими факультетами та Церквою. Це посередництво, крім іншого, необхідне було ще й тому, що Церква мала право судити за переконання, особливо тих, хто був покликаний роз'яснювати її догмати. У цьому, власне, й полягала відмінність Церкви від держави, яка однаково терпимо мала ставитись до людей різних політичних поглядів. За наявності боротьби між світською та духовною владою, за можливості поглиблення реакції, посередницька роль Міністерства ісповідань ставала особливо необхідною.

Підсумовуючи наведені аргументи, В. В. Зіньківський знову наголошував, що йшлося не про встановлення поліцейської опіки над богословськими факультетами, а про створення таких умов, за наявності яких була б виключена можливість потрясінь та ускладнень у внутрішньому житті Церкви. А це диктувалося й інтересами самої держави [11, арк. 20 зв.–21].

З інформацією про місце заснування богословських факультетів виступив голова Вченого комітету П. П. Кудрявцев. Він зізнався, що у Вченому комітеті це питання викликало велику дискусію. Прибічники однієї позиції наполягали на необхідності підтримати висновки Ради Київської духовної академії про небажаність відкриття в сучасний момент богословського факультету в Києві, інші – навпаки, вказуючи на певні труднощі щодо заснування богословського факультету в Кам'янці-Подільському, схилились до думки про доцільність відкриття богословського факультету в структурі столичного університету св. Володимира. Наразі об'єднуючим чинником обох стратегій виступало розуміння своєчасності та бажаності заснування богословських факультетів.

В обґрунтування першої позиції доповідач навів аргументи, сформульовані Радою Київської духовної академії. По-перше, відкриття богословського факультету в Києві, де уже існувала академія, лягло б важким тягарем на бюджет молодій державі. По-друге, в найближчий час неможливо було створити для факультету спеціалізовану бібліотеку, а тому слухачам довелося б користуватися книжковим фондом академії, що, знову ж таки, неминуче призвело б до низки неподобств. Водночас сама Духовна академія, залишаючись за своєю суттю переважно науковою інституцією, широко відкривала двері усім бажаючим і готова була працювати у тісній єдності з університетом. Шлях, обраний навчальним закладом, вимагав, на думку міністра, усілякого схвалення та підтримки як із боку урядових структур, так і церковно-суспільних кіл, оскільки він унеможлиблював перетворення академії в замкнутий та професійний заклад, що знаходився під опікою Церкви і готував для неї практичних діячів. Прогресивні церковно-суспільні кола таке становище вважали бідною для самої Церкви. Цілком природно, що перетворення академії в замкнутий кастровий заклад в сенсі звуження мети та задач Церкви надовго затримало б розвиток церковного життя. Загроза такого перетворення могла особливо яскраво проявитися із заснуванням у Києві богословського факультету, куди увійшли б вільні наукові сили. Тому до того часу, поки Духовна академія не стане надійно на ноги, відкриття богословського факультету у Києві може шкідливо відбитися на самому існуванні академії [11, арк. 22–22 зв.].

Натомість думка прибічників відкриття даного структурного підрозділу в столиці базувалася на тому, що подібна організація у Кам'янці-Подільському могла б наштовхнутися на непоборні труднощі через відсутність там бібліотеки. У цьому відношенні умови в Києві були незрівнянно кращими. Крім того, було спростовано, що відкриття факультету в центрі духовного та наукового життя країни не може негативно відобразитися на існуванні КДА. Скоріше навпаки, концентрація наукових прогресивних сил відповідала б як інтересам науки, так і самої Церкви.

Міністр народної освіти М. П. Василенко зазначив, що питання про заснування богословських факультетів вперше було сформульовано ним у контексті відкриття університету в Кам'янці-Подільському. Витоки цієї ідеї базувалися передусім на причинах, які мали національно-політичний характер. Місто над Смотричем за своїм географічним положенням розташоване поблизу західного кордону, а відтак Поділля першочергово доведеться витримувати натиск унії та пов'язаних з нею засад денационалізації. Величезну роль у справі відсічі цьому натиску й повинен був відіграти богословський факультет, який в очах православного населення Поділля та усєї України мав стати оплотом православної віри і національної ідеї.

Зауваження, що в Кам'янці-Подільському важко буде відкрити богословський факультет через відсутність там бібліотеки, було неістотним, оскільки її завжди можна було створити. Необхідно було взяти до уваги той факт, що спочатку планувалося відкрити лише перший курс теологічного підрозділу. Для його ефективної діяльності достатньо було книжкового фонду з книгозбірні семінарської бібліотеки. До того ж, зауважив М. П. Василенко, якщо серйозно поставитися до цього аргументу, то тоді навряд чи вдалося б відкрити хоч один новий університет. На завершення міністр висловив впевненість у тому, що в майбутньому у Києві так само очікується заснування богословського факультету, адже створення сприятливих умов для отримання бажаними повноцінної богословської освіти безумовно має підвищити загальний культурний рівень нашого духовенства. Це є надзвичайно важливим, оскільки цим покращиться як наше внутрішнє церковне життя, так і життя всього народу [11, арк. 23–23 зв.].

Позицію Міністра народної освіти підтримала переважна більшість присутніх. У виступах професорів В. П. Рибинського, М. Ф. Мухіна, доцента О. М. Лук'яненка містилися цінні уточнення, що мали б сприятливо позначитися на заснуванні факультету в Кам'янці-Подільському. У цьому контексті знову наголошувалося на важливості географічного розташування міста, наявності достатньо підготовлених молодих викладацьких кадрів,

готових їхати працювати на Поділля, сприяння факультетських структур для підняття загального культурного рівня місцевого духовенства. Щодо формування фондів бібліотеки, то пропонувалося на перших порах скористатися книгозбірнею Харківської семінарської бібліотеки, а також частково закупити цінні книги в Німеччині [11, арк. 24–24 зв.].

В обговоренні даного питання взяв участь й І. І. Огієнко. Його виступ містив інформацію з усіх проблемних моментів, що були окреслені на засіданні. Зокрема, він повідомив, що в „Кам’янці приміщення для богословського факультету вже є. Національно-політичне ж значення відкриття богословського факультету саме в Кам’янці величезне, оскільки Поділля в протилежному разі чекає участь Холмщини. Що стосується бібліотеки, то для I і II курсів семінарська бібліотека вповні достатня” [11, арк. 25].

У результаті такого обміну думками нарада прийшла до висновку, що відкриття богословського факультету з осені 1918 р. у м. Кам’янці-Подільському є можливим і не зустріне особливих ускладнень. Не розглядаючи інших питань порядку денного, засідання закрили. Матеріал, який готувався за наслідками наради в урядових кабінетах, переважно містив інформацію про наявність різних підходів до відкриття богословських факультетів [13, арк. 4–4 зв.]. Проте багато центральних та регіональних часописів у своїх повідомленнях сконцентрували увагу власне на питанні щодо заснування богословського факультету саме в структурі КПДУУ [273; 242; 290].

30 липня 1918 р. відбулося чергове зібрання в Міністерстві ісповідань, присвячене розглядові навчального плану для богословського факультету в Кам’янці-Подільському, виробленого Радою Київської духовної академії та погодженого Вченим комітетом. Незважаючи на певні застереження окремих учасників наради, у підсумку з усіх обговорюваних питань вдалося ухвалити позитивні рішення [11, арк. 28–29].

На цьому етапі все ще залишалася низка питань, пов’язаних із заснуванням теологічного факультету, які потребували належного вирішення. Свідченням тому слугують запрошення фахових осіб на засідання спеціальної

комісії, що відбувалися в приміщенні департаменту вищої школи [96, арк. 6]. Однак до дня урочистого відкриття вищої школи у Кам'янці-Подільському, що відзначалося 22 жовтня 1918 р., усі проблеми вдалося уладнати [63, арк. 2]. Це дало підстави І. І. Огієнку ознайомити усіх присутніх з позитивним вирішенням питання та оголосити набір студентів на богословський факультет [211; 72, арк. 34; 64, арк. 12]. З огляду на особливу значимість цього факту „Голос Подольской Церкви” писав ще напередодні знакової в житті Подільського краю події: „З відкриттям богословського факультету в Кам'янець-Подільському університеті скромне провінційне містечко раптово стає відомим: російські школярі тепер будуть вивчати з географії, що місто Кам'янець-Подільський, розташоване на кордоні Австрії та України, відоме першим справжнім університетом в Україні з православним богословським факультетом” [230].

Таким чином, завдяки ініціативі кам'янецької громадськості, підтриманій посадовими особами Міністерства народної освіти та Міністерства ісповідань, за досить короткий час вдалося розв'язати низку принципових питань, які уможливили відкриття богословського факультету в структурі КПДУУ.

2.3 Юридичне оформлення теологічного структурного підрозділу

Робота над проектом закону про заснування богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету тривала паралельно з вирішенням низки інших важливих питань, що мали забезпечити ґрунт для його відкриття. Певні труднощі полягали в тому, що відповідних аналогів в освітній практиці вищих навчальних закладів у Наддніпрянській Україні не існувало, а тому доводилося покладатися на власне розуміння того, які юридичні норми мали змістовно наповнити нормативний документ.

Ректор КПДУУ І. І. Огієнко тримав цей процес під власним контролем. Нам вдалося віднайти складену ним чернетку законопроекту, датовану серпнем 1918 р., тобто періодом, коли уже була сформульована відповідь на найбільш суперечливі питання шляхом їхнього обговорення на спільній нараді причетних

до реалізації ідеї державних та науково-освітніх інституцій, що відбулася в Міністерстві ісповідань 26 липня 1918 р. Проект закону був лаконічним. Він містив у собі лише п'ять статей. У перших трьох йшлося про характер та підпорядкованість структурного підрозділу. Зокрема констатовалося, що факультет засновується з 1 липня 1918 р. як православний. В „порядку свого укладу” він підлягав тим самим нормам, що й інші факультети навчального закладу, а особи, котрі закінчать його, мали право користуватися „всіма правами скінчивших вищі школи взагалі і Духовні Академії зокрема” [96, арк. 3].

Четвертою статтею передбачалося виділення коштів з державної скарбниці на перше півріччя у сумі 139500 крб. на утримання особового складу, господарські видатки та початкове упорядкування кафедр факультету. В подальшому необхідний кошторис мав визначатися назрілими потребами і проводитися в порядку обрахунку видатків на КПДУУ.

Варто зауважити, що наведений розрахунок також був зроблений особисто І. І. Огієнком, і містив видатки згідно з бухгалтерським розписом за чотирма основними статтями. На утримання персонального складу професорсько-викладацької корпорації факультету планувалося виділити 81400 крб. Із цієї суми передбачалося профінансувати чотири ставки ординарних професорів, котрі мали вислугу двох п'ятиліток – 48000 крб., також з вислугою понад десять років дві ставки екстраординарних професорів, що обходилося в 21600 крб., утримання одному приват-доцентіві за шість річних годин (по 900 крб. година) – 5400 крб. Крім того, посадовий оклад декана факультету становив 4000 крб., секретаря структурної ланки – 2400 крб.

Кошторисне забезпечення навчального процесу становило 65000 крб., з яких 30000 крб. планувалося витратити на бібліотеку, передплату газет та придбання підручників, 20000 крб. передбачалося спрямувати на видання „Вісника Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету” та 15000 крб. на організацію семінарських занять. Видатки по літері „в” включали потребу фінансування стипендій та допомог студентам, утримання бурси та

інших питань у сумі 15000 крб., 3000 крб. планувалося спрямувати на медичну допомогу слухачам.

На покриття господарсько-канцелярських витрат у кошторисі передбачалося 49600 крб. Ця сума враховувала утримання двох канцеляристів з виплатою по 3000 крб. кожному та двох „нижчих служителів” з окладом по 1800 крб. На канцелярські видатки і друк передбачалося 10000 крб., на початкове улаштування канцелярії – 15000 крб. та на умеблювання аудиторій і кабінетів – 15000 крб. Усього разом на академічний рік потребувалось 214000 крб. Виходячи з цього розрахунку за період з 1 липня 1918 р. по 1 січня 1919 р. на затвердження вносилося сума по літері „а” – 40700 крб., по літері „б” – 65000 крб., по літері „в” – 9000 крб. та по літері „г” – 24800 крб. [96, арк. 4].

П’ята стаття присвячувалася навчальному плану. Вона була виписана І. І. Огієнком у двох редакціях. У першому варіанті містився такий припис: „Доручити Міністрові Народньої Освіти скласти нормальний програм навчання на Богословськiм Факультетi при Кам’янець-Подiльськiм Державнiм Українськiм Унiверситетi і подати цей програм на затвердження Ради Міністрiв” [96, арк. 3]. Ця редакція в оригіналі документа перекреслена і натомість сформульована нова норма: „Встановити для Богословського Факультету Кам’янець-Подiльського Державного Українського Унiверситету такий нормальний учебний план” [96, арк. 3 зв.]. Оскільки сам навчальний план при цьому був відсутнім, то, найвірогідніше, він мав виступати як додаток до документа, становлячи його невід’ємну складову, або ж бути вписаним у канву статті після остаточного схвалення у Міністерстві народної освіти.

Слід наголосити, що робота над удосконаленням проекту закону тривала постійно, включно до його передачі у середині вересня 1918 р. до Ради міністрів [286]. Про це вказує виявлений нами ще один віддрукований примірник законопроекту, авторство якого, на жаль, встановити не вдалося, позаяк документ ніким не завізований. Але його змістовний аналіз засвідчує, що він є практично ідентичним з рукописом, підготовленим І. І. Огієнком. Правки стосуються лише п’ятої статті, в якій „нормальний” навчальний план

замінено на „зразковий” та унормовано, що останній є складовою частиною даного законопроекту [96, арк. 5].

Питання заснування богословського факультету Кам’янець-Подільського державного українського університету розглядалося на засіданні малої Ради міністрів 17 жовтня 1918 р., яке відбувалося під головуванням М. О. Гаврилова за участі О. В. Оссовського, В. К. Пуницького, А. В. Лукашевича, К. К. Мировича, Ю. А. Корнієнка, М. Ф. Базаревича, Г. М. Курила, В. Є. Рейнбота, В. О. Брунста, В. А. Косинського, О. М. Карпинського, С. В. Бородаєвського та М. В. Баскова. Обов’язки секретарів виконували О. О. Татіщев та І. В. Толлі.

Протокольний запис цього засідання не дає можливості з’ясувати деталі і можливі суперечки під час обговорення питання і взагалі, чи вона мала місце. Наявна фіксація досить чітка та надто лаконічна: „СЛУХАЛИ: V. Про заснування Богословського факультету Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету. ПОСТАНОВИЛИ: V. Законопроект ухвалити” [7, арк. 73–73 зв.; 190, с. 659].

Започаткований процес щодо юридичного оформлення богословського підрозділу в структурі вищої школи на Поділлі завершився 20 листопада 1918 р. Цього дня гетьман П. Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів „Закон про заснування Богословського Факультету Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету” [196], тим самим вперше надавши можливість на сході слов’янського світу здійснювати підготовку майбутніх практичних богословів у стінах вищої світської школи.

У своїй остаточній редакції нормативний документ порівняно з попередніми варіантами зазнав-таки певних змін, вмістивши у собі шість статей. У першій з них стверджувалось, що підрозділ засновувався з 1 липня 1918 р. і весь його розпорядок підлягав тим самим нормам, що були встановлені й для інших факультетів цього навчального закладу. Відповідно „особи, які скінчать Богословський Факультет Кам’янець-Подільського

Державного Українського Університету, користуються всіма правами скінчивших вищі школи” [196].

Як бачимо, юридично зафіксований виклад цієї статті вичерпував дискусію, яка точилася майже півроку між керівниками Міністерства народної освіти та Міністерства ісповідань з досить принципового питання: кому, власне, має підпорядковуватися дана структурна ланка – одному відомству чи іншому. Аргументи представників першого з них вочевидь виявилися більш вагомими та логічними, а тому в організаційно-адміністративному плані теологічний структурний підрозділ переходив у відання винятково МНО.

Зміст першої статті закону також давав недвозначну відповідь й на питання щодо інституційних особливостей організації роботи факультету. Його діяльність підпадала під норми „Закону про заснування Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету”, затвердженого гетьманом П. Скоропадським 17 серпня 1918 р. [197, с. 448–450], та „Загального статуту російських університетів” від 23 серпня 1884 р. із наступними доповненнями та змінами [166].

Новий структурний підрозділ складався із декана та Ради професорів. До складу останньої входили усі професори та приват-доценти, котрі читали обов’язкові курси. У разі обговорення проблем, які відносилися до викладання окремих предметів, на зібрання могли запрошуватися також лектори з дорадчим голосом. Із свого середовища Рада професорів терміном на чотири роки обирала секретаря факультету [93, арк. 5 зв.–6].

Першого декана та увесь професорсько-викладацький склад першого курсу призначав Міністр народної освіти [197, с. 448]. В подальшому це право закріплювалося за академічною корпорацією факультету [93, арк. 6]. Декану належало спостерігати за викладом навчальних предметів на факультеті. У разі його відсутності покладені законом обов’язки виконував старший за званням член Ради професорів.

Усі найважливіші справи, що безпосередньо стосувалися функціонування теологічного підрозділу, розглядалися на загальних зібраннях професорської

Ради. Рішення з низки питань (проведення випробувань на науковій ступені (ця норма вступала в дію після повного сформування структури факультету), семестрових, перевірних, змагальних, що мають метою забезпечення успішного перебігу студентських занять; зарахування студентам семестрів та вручення їм випускних свідоцтв про закінчення повного університетського курсу; прийняття ухвал щодо видачі магістрам свідоцтв про проходження ними випробувань на ступінь магістра, а також свідоцтв на право читання лекцій зі званням приват-доцента; попередній розгляд праць, призначених до видання за рахунок університету та за його схвалення; призначення студентам та стороннім слухачам щорічних завдань для написання творів; присудження студентам та стороннім слухачам медалей та почесних відгуків за написані ними наукові праці; присудження премій за наукові праці, виконані за завданнями вчених, у випадках, коли це право надавалося особливими ухвалами; обговорення пропозицій ректора про заходи забезпечення повноти і правильності університетського викладання і ухвалення щодо них відповідних рішень; надання дозволу професорам читати лекції та призначати практичні заняття студентам з інших предметів, що виходили за межі кафедрального навантаження, у разі, коли обраний для викладання предмет відносився до іншого факультету; розгляд звітів викладачів про проведення практичних занять зі студентами; допуск, у належних випадках, докторів іноземних університетів до випробувань на ступінь магістра без попередньої перевірки знань повного курсу наук факультету) ухвалювалися в кінцевому варіанті, а окремі з них виносилися на затвердження ради професорів навчального закладу (пропозиції щодо осіб, які претендували на заміщення вакантних посад професорів та приват-доцентів; удостоєння науковими ступенями осіб, які виконали встановлені для цього умови; клопотання про присудження особам, відомих своїми науковими досягненнями, наукового ступеня доктора наук без встановлених магістерських випробувань і без представлення дисертації; клопотання про допуск осіб, відомих своїми науковими працями, на здобуття безпосередньо докторського ступеня; клопотання про затвердження в ступені

доктора тих магістрантів, представлені дисертації яких відрізняються особливими науковими досягненнями; вироблення навчальних планів та оглядів викладання з розподілом часу і практичних занять за годинами та днями тижня; пропозиції про об'єднання та розділ кафедр, про заміну однієї кафедри іншою, про відкриття нових кафедр та про перенесення кафедр із одного факультету в інший; формування пропозицій про запровадження іспитів та про умови щодо допуску до них; обміркування заходів із тимчасової організації викладів на вакантних кафедрах; пропозиції про винагороду приват-доцентам; розподіл грошових коштів, призначених на навчально-допоміжні заклади факультету, а також пропозиції щодо покращення діяльності останніх; справи, отримані від Правління та Ради, для попереднього розгляду на факультетських зібраннях) або його правління (пропозиції про розподіл університетських приміщень під навчально-допоміжні заклади та про внесення змін до цього розподілу; клопотання про призначення студентам стипендій та інших одноразових допомог) [93, арк. 6 зв.–8 зв.].

Врешті, ухвалені з окремих справ рішення (вибори лаборантів та їхніх помічників, завідуючих кабінетами та музеями; допуск осіб, які мають право бути приват-доцентами до лекційних викладів в університеті з присвоєнням цим особам означеного звання; вибір осіб, котрі залишаються при університеті в якості стипендіатів для підготовки до вчених ступенів, а також для відрядження за кордон за державні кошти) доводилися до відома Ради професорів навчального закладу [93, арк. 8 зв.–9].

Однак подальша практика засвідчила, що затвердження факультетських рішень як розпорядчими, так і виконавчими університетськими структурами у переважній більшості носило формальний характер. Усі найважливіші питання ухвалювалися на факультетських академічних зібраннях.

Структурною ланкою богословського підрозділу, що об'єднувала професорсько-викладацьку корпорацію, виступали кафедри, кількісний склад та назви яких визначалися статтею другою закону. Ось їх перелік: „1) Священне Писання Старого Закону, Старозаконне богословіє (2 катедри). 2) Священне

Писання Нового Закону, Новозаконне богословіє, євангельська історія (2 катедри). 3) Історія Стародавнього церковного письменства, християнська аскетика й містика (2 катедри). 4) Історія Стародавньої церкви, історія апостольського століття, церковно-історична географія з хронологією, джерелознавство, історіографія стародавньо-церковної історії (2 катедри). 5) Порівнююче богословіє, історія західних церков, історія та розбір західних ісповідань (2 катедри). 6) Філософія та психологія релігій й аполгогетика откровенних релігій. 7) Догматичне богословіє та історія догматів. 8) Християнська етика. 9) Еврейська мова, біблейська археологія, біблейська географія з хронологією (2 катедри). 10) Історія православного богослуження (літургіка). 11) Історія російської церкви й джерелознавство та історіографія російської церковної історії. 12) Історія української церкви і джерелознавство та історіографія української церковної історії. 13) Історія проповіді (гомілетика). 14) Біблейська історія та історія релігій Сходу. 15) Церковна археологія та історія християнського мистецтва. 16) Історія греко-східної церкви. 17) Історія розколу та сектанства та історія православної місії. 18) Історія славянських церков. 19) Патрологія. 20) Церковне право” [196].

Як ми уже зазначали, формально кафедра не виступала адміністративною одиницею, вона, скоріше, окреслювала напрямок викладання. Тому кафедри не тільки не проводили формальних засідань і відповідно не ухвалювали ніяких рішень, але й не мали навіть формального керівника, оскільки, як це наочно видно із аналізованої статті, одну й ту саму кафедру могли посідати два рівних за статусом професори. Так само, наприклад, один і той самий приват-доцент міг оголошувати курси за різними кафедрами.

У третій статті закону йшлося про визначення кількісного складу професорсько-викладацької корпорації богословського факультету. Зокрема, штатним розписом передбачалося встановити 14 ординарних, 6 екстраординарних професорських посад та 6 штатних посад доцентів. При цьому окремою приміткою зауважувалося, що в разі відкриття в університеті юридичного факультету, кафедру церковного права необхідно буде перевести

до цього структурного підрозділу, тим самим зменшивши кількість ординарних професорів на теологічному факультеті до 13-ти.

Так само окремо було зафіксовано про правомірність заміщення шести кафедр доцентами. Тривалий час ця норма була відсутньою в штатному розписі російських університетів, хоча у виняткових випадках на період переходу кафедри від одного професора до іншого така практика допускалася. Поява відповідного припису у законодавчому акті зумовлювалась передусім браком відповідних фахівців і мала на меті за якомога коротший термін налагодити нормальну організацію навчального процесу на факультеті. Юридично він базувався на розпорядженні Тимчасового уряду „Про зміни до закону щодо зібрань факультетів і Ради російських державних університетів”, ухваленого 24 червня 1917 р. [165, с. 61].

Приписи наступної статті відносилися до перспектив розвитку структурного підрозділу. Зокрема, її норми допускали можливість збільшення числа професорів та доцентів у майбутньому, якщо цього вимагатимуть обставини та дозволятиме фінансування.

П'ята стаття закону виділяла з державної скарбниці у розпорядження Міністра народної освіти 139 тис. карбованців на утримання особового складу, господарські видатки та початкове облаштування кафедр факультету за період з 1 липня 1918 р. до 1 січня 1919 р. [196]. На час затвердження нормативного документа ця сума вже була погоджена органами державної влади. 11 жовтня 1918 р. відповідне рішення ухвалила Фінансова комісія при департаменті Державної скарбниці [42, арк. 74], а шість днів потому його остаточно затвердила мала Рада міністрів [8, арк. 33 зв.].

Врешті, шоста стаття закону надавала право Міністру народної освіти й мистецтва встановлювати почерговість відкриття кафедр та затвердити тимчасовий зразковий навчальний план. У відповідності до закону „Про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського університету” викладання на факультеті мало провадитися українською мовою [197, с. 448].

Нормативним документом жодним чином не регламентувалося питання щодо наставника університетської церкви. Відтак професорсько-викладацька корпорація мала можливість самостійно вирішити це питання, базуючись на приписах університетського статуту 1884 р.

Отже, юридична фіксація спеціальним законом заснування богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету стало знаковою подією в культурно-освітньому житті Української держави. Вперше в історії вітчизняної практики у структурі вищого навчального закладу у відповідності до зразків європейської освітньої системи з'явився новий підрозділ, діяльність якого регламентувалася тими самими нормами, що й інші факультети, а його випускники користувалися усіма правами, які надавала вища освіта.

Висновки до другого розділу

Відкриття Львівського та Чернівецького університетів відбувалося у відповідності до європейської освітньої традиції шляхом заснування в їхній структурі теологічних підрозділів. Обидва вищі навчальні заклади після входження Галичини до складу Австрійської імперії підпорядковувалися крайовій владі. Поступово збільшувалася кількість кафедр та відповідно урізноманітнювалась навчальна програма, яка намагалась охопити усі найважливіші напрями тогочасного богословського знання. Як правило, курс був розрахований на чотири роки. До початку ХХ ст. Львівський університет за своїм характером перетворився у цілковито польський, що загострило взаємовідносини між польськими націоналістичними колами та українською громадськістю.

На теренах Наддніпрянської України становлення вищої освіти також співвідносилось з базовими елементами європейської освітньої традиції. Однак цей процес не набув своєї довершеності. На початку ХІХ ст. засновані у Харкові, Києві та Одесі вищі навчальні заклади організаційно вибудовувались

на засадах, унормованих статутами для усіх університетів імперії. Останні не передбачали відкриття богословських факультетів як окремих структурних підрозділів, хоча дискусії з цього питання не припинялися аж до революційних подій 1917 р.

За умов незалежності Української держави Міністр народної освіти М. П. Василенко першим на офіційному рівні започаткував процес щодо можливості заснування теологічних факультетів у структурі національних університетів, що відкривалися у Києві та Кам'янці-Подільському. До вирішення цього питання були залучені також Міністерство ісповідань та Київська духовна академія. За участі представників цих інституцій було проведено декілька спільних нарад, на яких розглядалися надто важливі та принципові питання, пов'язані з відкриттям богословських факультетів. Найбільшу дискусію з-поміж них викликало обговорення проблеми підпорядкованості теологічних структурних підрозділів. Неоціненну допомогу у практичному вирішенні низки питань надала Рада Київської духовної академії.

Розпочатий процес було завершено 20 листопада 1918 р. підписанням гетьманом П. Скоропадським спеціального закону, відповідно до статей якого нова структурна ланка підпадала під дію тих самих приписів, що й інші факультети навчального закладу. Законом визначався вичерпний перелік двадцяти кафедр богословського факультету, а також порядок призначення декана факультету та перший склад професорсько-викладацької корпорації. Остання була представлена 14 ординарними, 6 екстраординарними професорами та 6 штатними посадами доцентів. Крім того, нормативним документом регламентувалося виділення 139 тис. карбованців на утримання особового складу та початкове улаштування факультету.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГОСЛОВСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ

3.1 Організація навчального процесу та наукової діяльності

Поява у Кам'янець-Подільському державному українському університеті теологічного структурного підрозділу стала можливою завдяки допомозі та сприянню багатьох інституцій та посадових осіб Міністерства народної освіти і Міністерства ісповідань. Зокрема, ключову роль у підготовці зразкового навчального плану відіграли представники професорсько-викладацької корпорації Київської духовної академії.

Прохання надати допомогу у розробці зразкового навчального плану для богословських факультетів державних університетів надійшло до Ради Київської духовної академії 15 червня 1918 р. за підписом товариша Міністра ісповідань К. К. Мировича [61, арк. 11–11 зв.]. За декілька днів це питання стало предметом її прискіпливої уваги та фахового обговорення, у результаті чого була створена спеціальна комісія в складі ординарного професора В. П. Рибинського, екстраординарного професора В. Д. Попова, доцента О. М. Лук'яненка та виконуючого обов'язки доцента М. Д. Бессарабова, якій і доручалося виконати доволі непросте завдання [11, арк. 7]. Комісія спрацювала достатньо оперативно. Представлений нею проект Рада Київської духовної академії розглянула уже 13 липня 1918 р.

Згідно з навчальним планом студенти зобов'язувались спочатку прослухати загальні курси з обов'язкових та групових предметів, а в подальшому пройти спеціальні курси та практичні заняття. Загальнообов'язкові дисципліни включали студіювання таких предметів: Святе Письмо Старого Заповіту (ісагогика та екзегетика) (8 год.), Святе Письмо Нового Заповіту (ісагогика та екзегетика) (8 год.), історія староцерковного письменства (патрологія) (8 год.), філософія і психологія релігій та апологетика

„откровенної релігії” (10 год.), догматичне богослов’я (6 год.), історія стародавньої церкви (8 год.), християнська етика (6 год.), історія православного богослужіння (літургики) (6 год.), історія Української церкви (6 год.), історія Російської церкви (6 год.), єврейська мова (6 год.), одна з нових мов (8 год.). Крім того, на юридичному факультеті студенти мали прослухати курс церковного права (4 год.), а на історико-філологічному – логіку, психологію, грецьку та латинську мову в обсязі 4 год. на кожен дисципліну. В цілому на загальнообов’язкові предмети відводилося 106 год. навчального часу [58, арк. 150–150 зв.].

По закінченні загальних курсів навчання продовжувалось на одному із п’яти відділів, на які розмежовувався факультет: біблійний, богословсько-філософський, церковно-історичний, богословсько-словесний та церковно-практичний.

На біблійному відділі студенти проходили спеціальні курси зі Святого Письма Старого та Нового Заповіту (по 8 год.), єврейської мови з семітичними мовами (6 год.), Старозаповітного та Новозаповітного богослов’я (по 3 год.), грецької новозаповітної мови (4 год.), історії єврейського народу в біблійну епоху (4 год.), географію Палестини (2 год.), біблійну археологію (4 год.), євангельську історію (2 год.), історію апостольського віку (2 год.), історію релігій Сходу (4 год.), церковно-слов’янську мову слов’янської Біблії (2 год.). На історико-філологічному факультеті слухали курс історії стародавнього Сходу (4 год.).

Навчальним планом також передбачалося, що кожний студент біблійного відділу в загальній сукупності повинен мати по 4 год. практичних занять з Старого та Нового Заповіту. На державний іспит виносилось Святе Письмо Старого та Нового Заповіту з „усіма спеціальними курсами та конспектами з них”, єврейська мова та грецька Новозаповітна мова [58, арк. 151].

На богословсько-філософському відділі навчальний процес включав студіювання спеціальних курсів з філософії і психології релігій та апологетики християнських релігій (4 год.), догматичного богослов’я (6 год.), християнської

етики (6 год.), а також історію догматів (4 год.), педагогіку (4 год.), порівняльне богослов'я (4 год.), історію релігій Сходу (4 год.), історію релігій і культу Греції та Риму (2 год.), християнську аскетику та містику (4 год.), історико-християнський огляд соціальних вчень (4 год.). Спільно зі студентами історико-філологічного факультету слухачі відділу мали пройти історію давньої філософії (4 год.), історію середньовічної філософії (2 год.), історію нової та новітньої філософії (4 год.) та вступ у філософію (4 год.).

Практичним заняттям відводилося 8 год., з яких 4 год. займала християнська етика, а ще 4 год. студент мав право вибору між догматичним богослов'ям чи історією догматів. На державний іспит виносилося догматичне богослов'я, християнська етика з „усіма спеціальними курсами та конспектами з них”, історія давньої, середньовічної, нової та новітньої філософії [58, арк. 151].

Церковно-історичний відділ, в свою чергу, поділявся на дві групи – слов'яно-українську та греко-латинську. Студенти обох з них спільно слухали спеціальні курси з історії давньої церкви (6 год.), історії Української церкви (6 год.) та історії Російської церкви (6 год.), а також історію апостольського віку (2 год.), джерелознавство та історіографію давньої церковної історії (2 год.), церковно-історичну географію з хронологією (2 год.), церковну археологію (3 год.) та історію християнського мистецтва (3 год.). Разом зі студентами історико-філологічного факультету вивчали філософію та методологію історії (6 год.) та історію Греції і Риму (4 год.), а на юридичному – церковне право (2 год.). Далі предмети розмежовувалися по групам. Слухачі греко-латинської групи студіювали історію греко-східної церкви (3 год.), історію християнського (не грецького) Сходу (4 год.), історію західних церков (6 год.), історію православного богослужіння (спеціальний курс) (3 год.) та разом зі студентами історико-філологічного факультету слухали історію Візантії (4 год.), історію середніх віків (3 год.) та історію нового часу (3 год.).

Натомість слов'яно-українська група студіювала історію України (4 год.), російську історію (4 год.), джерелознавство та історіографію Української

церковної історії (2 год.), джерелознавство та історіографію російської церковної історії (2 год.), історію російського розколу та сектантства (4 год.), історію слов'янських церков (6 год.), історію румунської церкви (2 год.).

Слухачі церковно-історичного відділу, так само як і інших ланок, зобов'язані були відбути 8 год. практичних занять, з яких 4 год. з історії давньої церкви та 4 год. з історії Української церкви. Навчальним планом допускалося, що студенти за власним бажанням замість історії давньої церкви могли здавати заліки з історії російської церкви, історії західних церков або історії греко-східної церкви. На державний іспит виносилася історія давньої церкви, історія Української церкви, історія російської церкви, історія західних церков (для греко-латинської групи) та історія слов'янських церков (для слов'яно-української групи) [58, арк. 151 зв.].

Богословсько-словесний відділ на кшталт церковно-історичного також поділявся на дві аналогічні групи. Слухачі обох з них слухали спеціальний курс з історії давнього церковного письменництва (4 год.), а також історію візантійської літератури (4 год.), історію слов'яно-російської духовної письменності (4 год.), історію української літератури (6 год.), історію російської літератури (6 год.), українську мову (4 год.), російську мову (4 год.), історію проповіді та гомілету (4 год.), вступ до мовознавства (3 год.), давню церковно-слов'янську мову (4 год.), слов'яно-російську палеографію (2 год.), слов'янознавство (4 год.). Крім того, разом зі студентами історико-філологічного факультету вивчали методологію історії літератури (6 год.).

Греко-латинська група проходила вивчення історії західно-європейських літератур (6 год.), історію римської літератури (2 год.) та спеціальний курс з історії грецької літератури (2 год.).

Слов'яно-українська група студіювала історію слов'янських літератур (6 год.) та два спецкурси: історію української літератури та історію російської літератури обсягом по 2 год. кожний.

Практичні заняття визначалися в обсязі 4 год. з історії староцерковної письменності та 4 год. з української літератури або української мови. На

державний іспит виносилася історія староцерковної письменності, історія української літератури, історія російської літератури, українська мова, російська мова та інша церковно-слов'янська мова [58, арк. 152].

Врешті, студенти церковно-практичного відділу вивчали чотири спецкурси з християнської етики (4 год.), історії Української церкви (4 год.), історії російської церкви (4 год.) та історії православного богослужіння (4 год.). Крім того, навчальним планом передбачалося студювання історико-критичного огляду соціальних вчень (4 год.), історії православної місії (2 год.), церковної статистики (2 год.), пасторології (6 год.), історії проповіді та гомілетики (4 год.), історії російського розколу і сектантства (4 год.), християнської аскетички та містики (4 год.), історії та розбору західних віровчень (6 год.). Знову ж таки, низку дисциплін студенти відділу слухали разом із колегами з юридичного факультету. Це, зокрема, церковне право (6 год.), державне право (4 год.), західноруське (українське право) (4 год.) та енциклопедія права (2 год.).

Кожний слухач церковно-практичного відділу повинен був пройти в загальній сукупності 8 год. практичних занять, з яких 4 год. з історії проповіді і гомілетики та 4 год. з історії розколу та сектантства. Навчальним планом допускалося, що студенти могли замість історії розколу та сектантства вибрати церковне право або історію та розбір західних віровчень. На державний іспит виносилася церковне право, християнська етика, західноруське (українське) право, історія проповіді та гомілетика, історія православного богослужіння та пасторологія зі спеціальними курсами [58, арк. 152 зв.].

Навчальним планом окреслювалося, що крім визначених загальних курсів та предметів на відділах у якості необов'язкових курсів студентам богословського факультету могли рекомендувати слухання й інших дисциплін на історико-філологічному, природничому та юридичному факультетах. Також, крім виконання плану практичних занять, кожний слухач для заліку восьми семестрів повинен був представити курсову роботу.

Для якісного забезпечення розробленого плану викладання документ передбачав створення 24 кафедр, не рахуючи тих викладачів, котрі працювали на спільних кафедрах для богословського, історико-філологічного та юридичного факультетів [58, арк. 153].

Окремо навчальним планом регламентувався об'єм дисциплін та штат викладачів для першого року навчання на богословському факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету. Він включав студіювання Святого Письма Старого Заповіту (8 год.), філософію і психологію релігій та апологетику християнської релігії (6 год.), історію староцерковної письменності (8 год.), історію давньої церкви (8 год.), історію Української церкви (6 год.), єврейську мову (6 год.) та грецьку мову (4 год.), яка мала слухатись на історико-філологічному факультеті. При цьому штат викладачів мав складатися з шести осіб [58, арк. 153–153 зв.].

При обговоренні представленого документа з принциповими зауваженнями виступили професор С. Т. Голубев, міркування якого в частині правомірності конструювання богословських факультетів як суто православних ми уже розглянули, та екстраординарний професор М. Е. Поснов, котрий висловив відмінні міркування на предмет проектування структури навчальної частини плану. На думку останнього, представленому проекту не вистачало єдності основного принципу, що породжувало певну штучність, його механічний характер та вражаючу громіздкість. Він був поєднанням завдань щонайменше трьох факультетів: історико-філологічного, богословського та юридичного. У більш ширшому контексті даний проект виступав калькою академічного статуту. Але якщо змішаний характер навчальної частини в духовних академіях природно впливав із історичних обставин виникнення цих інституцій, коли з метою залучення тієї частини молоді, яка не проявляла особливого таланту до занять винятково богословськими науками, доводилось розширювати програму загальноосвітніми предметами за рахунок спеціально-богословських, то нагромадження різнорідних предметів в університетській структурі неминуче мало призвести до „незрозумілого анахронізму”.

М. Е. Поснов пропонував при формуванні богословських факультетів взяти за зразок європейський досвід, де ці структурні підрозділи отримали свою певність та довершеність. На його думку, заперечення проти наслідування практики західних факультетів як „інославних” не можна визнати хоч скільки-небудь вагомими, оскільки даний елемент проявляє себе лише в характері та спрямованості, а не в сутності науки. Професор наголошував, що застосовувати та адаптовувати західні зразки будуть люди, котрі добре розуміються „і в православ’ї, і кривослов’ї”. Природно, що за такого розуміння предмета особисто М. Е. Поснов виступав за інтерконфесійні богословські факультети [58, арк. 165–166].

Формулюючи власні пропозиції з обговорюваного питання, професор запропонував опертися на програму викладання Берлінського університету, де схема організації науки на богословському факультеті передбачала наявність трьох відділів: біблійно-екзегетичного (включав десять дисциплін і практичні заняття у Новозаповітних семінарах та особливі вправи з критики тексту), історичних наук (також десять дисциплін і гомілетичні та катехизисні вправи в практико-богословських семінарах), систематичних богословських наук (включав християнську догматику, християнську етику з історією, апологетичний нарис про особу Ісуса Христа, релігійну психологію та практичні заняття в систематичному богослов’ї).

Основна перевага цієї схеми, на думку М. Е. Поснова, полягала в тому, що вона була позбавлена не властивих для неї елементів: у ній не було місця філософським наукам, громадянській історії та мовам: „...навіщо спеціальні кафедри і професори з філософії чи громадянської історії на богословському факультеті, коли за стіною, на історико-філологічному ... факультеті професор вже читає лекції з даних наук?”, – задавався він питанням. Проте у спеціальних своїх частинах М. Е. Поснов допускав розширення програми до яких завгодно середніх курсів залежно від різних обставин [58, арк. 166–167 зв.].

Однак суттєві зауваження С. Т. Голубєва та М. Е. Поснова не знайшли підтримки з боку колег, а відтак більшістю голосів проект, до якого за

пропозиціями професорів Ф. І. Міщенко, В. Ф. Іваницького та проректора навчального закладу архімандрита Тихона все ж таки внесли декілька не принципових правок, був ухвалений в цілому.

30 липня 1918 р. відбулася чергова нарада в Міністерстві ісповідань, присвячена розглядові „Навчального плану богословського факультету в Кам'янці, виробленого Радою Київської духовної академії та погодженого Вченим комітетом”. Як і на попередньому засіданні, при обговоренні вкрай важливого питання особисто був присутнім міністр В. В. Зінківський, а також академік В. І. Вернадський, голова Вченого комітету П. П. Кудрявцев, професори та доценти В. З. Завітневич, О. М. Лук'яненко, М. Ф. Мухін, В. Д. Попов, товариш Міністра ісповідань К. К. Миревич, відряджений до Міністерства ісповідань протоієрей П. Я. Светлов та уповноважений представник Духовної академії професор В. П. Рибинський.

Голова Вченого комітету П. П. Кудрявцев повідомив, що в основу запропонованого навчального плану було покладено проект, розроблений для Духовних академій в Петрограді комісією з дванадцяти професорів за участі спеціально запрошених професорів Петроградського університету [479, с. 154; 347, с. 146]. Рада Київської духовної академії, обговоривши план, дещо змодифікувала його, намагаючись вмонтувати у текстову канву найкращі зразки, що були напрацьовані як університетськими, так і академічними інтелектуалами.

Богословські факультети розглядались, по-перше, переважно як наукові інституції, а, по-друге, усі предмети поділялися на загальнообов'язкові та групові. Студенти спочатку повинні були прослухати загальні курси, а потім простудіювати спеціальні та відбути практичні заняття. До загальнообов'язкової групи входило сімнадцять предметів, інші розбивалися на п'ять груп. Таким чином, П. П. Кудрявцев визнавав, що навчальний план, на перший погляд, виявився начебто громіздким та багатопредметним, але, наголошував він, для правильних суджень з цього питання не можна керуватися лише виписаним проектом. Необхідно спробувати стати на позицію

майбутнього студента. З цієї точки зору план, не порушуючи принципів наукової єдності та повноти, надавав можливість слухачам отримати об'ємні знання із загальноосвітніх предметів та наразі зосередитися на тих дисциплінах, до яких в силу своїх індивідуальних нахилів вони відчували найбільший потяг [11, арк. 26–26 зв.].

З принциповою критикою запропонованого проекту навчального плану виступив протоієрей П. Я. Светлов. На його думку, документ був обтяжений багатопредметністю. Він категорично заперечив проти поділу предметів на п'ять груп, зауваживши, що існування в плані богословсько-словесного відділу не виправдовувалося жодною потребою, оскільки даний підрозділ є майже тотожним слов'яно-російському відділу на історико-філологічному факультеті. Інший недолік, на думку Светлова, полягав у надмірній подрібненості предметів. Натомість у плані були відсутні чисто богословські дисципліни, такі як введення у богослов'я (енциклопедія та методологія богословських наук) та церковне право, яке, згідно плану, мало читатися на юридичному факультеті.

Низку зауважень П. Я. Светлов зробив й щодо певної неточності в класифікації та розподілі предметів по відділах. Зокрема, п'яте відділення – церковно-практичне – повинне було носити чисто прикладний характер і, відповідно, до нього не мали входити теоретичні чи історичні дисципліни, такі як християнська етика або історія західно-християнських віровчень. Натомість християнська педагогіка з незрозумілих причин була віднесена у друге, богословсько-філософське відділення. Деякі дисципліни були включені відразу до двох відділів. Також певне перенавантаження створювалося завдяки дорученню одному лектору викладати декілька дисциплін. У підсумку П. Я. Светлов запропонував виключити з навчального плану богословсько-словесний відділ.

Услід за цим ініціативу на себе перебрав Міністр ісповідань В. В. Зінківський, сформулювавши чотири групи питань, які мали стати предметом подальшого обговорення та ухвалення відповідних рішень. Вони, зокрема, стосувалися кількості відділів, програми кожного з них, кількості

професорських та доцентських кафедр, організації першого курсу. Після цього він залишив засідання, доручивши вести нараду професору П. П. Кудрявцеву.

У подальшому відбулося лаконічне обговорення визначених проблем, в якому взяли участь практично усі учасники наради. Так, професор В. П. Рибинський підтримав запропоновану конструкцію плану, хоча при цьому й не виключив можливості його подальшого доопрацювання. Багатопредметність він пояснював результатом широкого розвитку і поглиблення богословських знань. У цьому ж контексті професор висловився за збереження богословсько-словесного відділу, оскільки майбутні богослови повинні добре знати мову першоджерел.

В останньому питанні В. П. Рибинський був підтриманий В. Д. Поповим, котрий також наголосив на необхідності функціонування богословсько-словесного відділу. Якщо питання скорочення відділів усе таки є неминучим, то, на думку професора, скоріше можна було б пожертвувати церковно-практичним відділом, що мав чисто політичний характер.

Обґрунтування на користь збереження богословсько-словесного відділу продовжив доцент О. М. Лук'яненко, зазначивши, що завдяки цьому підрозділу можна готувати фахові викладацькі кадри для читання мови у середніх духовних школах. Його аж ніяк не можна було вважати тотожним слов'яно-руському відділу історико-філологічного факультету, оскільки він включав у себе лише третину предметів останнього. О. М. Лук'яненко також відзначив той факт, що в плані спостерігається збільшення курсів, а не кафедр, що не є одним і тим самим. На його думку, слід було доповнити план чіткою регламентацією обов'язкових курсів та курсів за вибором [11, арк. 27 зв.].

Підсумовуючи цю частину обговорення навчального плану, П. П. Кудрявцев поставив питання на голосування. Ідею збереження в проекті усіх п'яти відділів, крім протоієрея П. Я. Светлова, підтримали усі учасники наради.

Інша пропозиція П. Я. Светлова щодо включення до навчального плану нового предмета „Введення у богослов'я” також викликала неоднозначну

реакцію у присутніх. Доцільність читання цієї дисципліни для студентів першого семестру підтримали професори В. З. Завитневич та П. П. Кудрявцев. Натомість В. П. Рибинський та О. М. Лук'яненко виступили проти цієї ідеї, наголосивши на певній розмитості меж даного предмета. На їхню думку, створення єдиної методології, яка б охоплювала усі сфери богословського знання, було справою практично неможливою, тим більше оформленої у вигляді короткого курсу, яким планувався „Введення у богослов'я”. Ця аргументація у підсумковому голосуванні зібрала п'ять голосів проти трьох „за” та одному, що утримався (В. І. Вернадський) [11, арк. 28–28 зв.].

Члени наради практичною більшістю голосів вирішили за допустиме можливість одночасного включення того чи іншого предмета у різні групи. Так само одноголосно було ухвалено принципове рішення щодо збільшення числа кафедр єврейської мови, біблійної археології, біблійної географії з хронологією з одного викладача до двох. Наразі шляхом голосування визначено залишити одного викладача для кафедр філософії релігій та апологетики християнських релігій. До часу відкриття правничого факультету вирішено кафедру церковного права тимчасово перенести на богословський факультет.

У результаті для теологічних структурних підрозділів було встановлено 26 кафедр, з яких 20 професорських та 6 доцентських. Для першого курсу богословського факультету КПДУУ визначено 6 професорських посад. Крім того, на пропозицію В. І. Вернадського Вченому комітету при Міністерстві ісповідань було доручено виробити орієнтовний порядок слухання курсів на теологічному факультеті [11, арк. 28 зв.–29].

Слід зазначити, що хоча нарада з'ясувала усі основні питання організації навчального процесу, проте чимало важливих проблем ще потребувало свого вирішення, а тому спеціальні засідання різних комісій продовжували ініціюватися як окремими посадовими особами, так і представниками науково-освітньої громадськості [96, арк. 6]. Зокрема, була обговорена система навчання. За аналогією російських університетів, у яких з 1906 р. було введено предметне навчання, у Кам'янець-Подільській вищій школі також вирішено

застосовувати даний метод. Його сутність полягала в тому, щоб звільнити навчальний процес від найбільш жорстких форм, що заважали його вільному розвитку. Відповідно відвідування лекційних занять було вільним. Екзамени дозволялося здавати впродовж усього року, але на практиці цей процес був обмежений визначеними сесіями.

Усі дисципліни навчального плану розподілялися на загальнообов'язкові та спеціальнообов'язкові предмети і дисципліни за вибором. Із найбільш складних предметів організовувались спеціальні консультації. Загальна тривалість навчального курсу встановлювалася в 4 роки. Однак у лютому 1919 р. І. І. Огієнко з метою якнайшвидшого забезпечення для державних потреб кваліфікованих фахівців дозволив допускати до здачі державних іспитів за наслідками трьох років навчання у вищій школі [247].

Формально навчальний процес на богословському факультеті КПДУУ розпочався 1 грудня 1918 р. З огляду на брак викладачів, забезпечити виконання напрацьованих пропозицій було справою непростю. Тому в першому семестрі з предметів богословського курсу викладалася тільки історія Української Церкви [111, арк. 25]. Решту навчального часу студенти віддавали слуханню загальноосвітніх дисциплін разом із студентами історико-філологічного факультету, зокрема історію української мови, яку читав І. І. Огієнко 4 год. на тиждень, та історію старого українського письменства, яку викладав Л. Т. Білецький [225; 111, арк. 29]. Особливо слухачі поцінювали лекції першого із них, зберігши добру пам'ять про набуті знання на довгі роки [175, с. 231].

Ситуація дещо покращилася у другому семестрі 1918/19 навчального року, коли факультет адміністративно структурувався, частково заповнилися вакантні посади. Першим із вступною лекцією перед слухачами з темою „Філологія та богословіє” 10 лютого 1919 р. виступив приват-доцент І. А. Любарський. Наступного дня університетську традицію продовжив приват-доцент М. М. Васильківський, прочитавши відкриту лекцію на тему „Релігія як поривання до повноти буття” [244]. 12 лютого зі вступною лекцією

на тему „Значення науки про християнське богослужіння” виступив в. п. екстраординарного професора О. З. Неселовський. 6 березня 1919 р. перед слухачами із вступною лекцією на тему „Пролог до історії Вселенських соборів (вплив Олександрійської філософії на догматичну діяльність Вселенських соборів)” виступив архієпископ Олексій. 14 березня 1919 р. цікавий матеріал про „Значення церковної археології при сучасному стані православної церкви на Україні” запропонував відкритій аудиторії приват-доцент Ю. Й. Сіцінський. За чотири дні приват-доцент Й. Ф. Оксіюк представив слухачам свою вступну лекцію на тему „Церква та держава в період од Костянтина до Юстиніана (313–565 рр.). Історична справка про взаємовідносини церкви та держави” [111, арк. 27–30].

Заповнення кафедр новими силами дало змогу збільшити кількість богословських дисциплін у навчальному процесі. Зокрема, В. О. Біднов продовжив виклади з історії Української Церкви, хронологічно довівши курс до Берестейської унії, та завершив читання історії українських братств. З обох предметів деканом були підготовлені до друку розроблені конспекти, однак з огляду на політичні обставини та технічні можливості видрукувати їх не вдалося.

О. З. Неселовський розпочав курс історії християнського богослужіння, але зумів пройти лише відділ про літургію. Причиною тому слугувало те, що в період з 28 лютого по 26 березня 1919 р. розпорядженням єпископа Подільського та Брацлавського Пимена він як наглядач Кам'янець-Подільської чоловічої духовної школи, яка в адміністративному відношенні підлягала контролю з боку церковних структур, був позбавлений можливості проводити заняття [111, арк. 27].

У весняному семестрі 1918/19 навчального року приват-доцент Й. Ф. Оксіюк із загальнообов'язкового курсу історії Української церкви прочитав „Вступ до науки” в обсязі 24 годин. З курсу церковної археології та історії християнського мистецтва приват-доцент Ю. Й. Сіцінський за 16 академічних годин виклав розділ про архітектуру в дохристиянські часи та

зумів подати відділи про стару християнську, візантійську та західноєвропейську архітектуру. Відділ методології богословського знання в об'ємі 32 годин прочитав з курсу філософії та психології релігії та апологетики „откровенної релігії” приват-доцент М. М. Васильківський. Щоправда, із загальної кількості відведеного часу 2 години було надано для доповіді студентові А. Волянському на тему „Питання релігійно-християнської гносеології”. Курс грецької мови Нового Заповіту, який викладав приват-доцент І. А. Любарський, складався з теоретичної частини та практичних вправ по 16 академічних годин кожний. Під час лекційних занять він подав вступну частину до предмета та розкрив зміст двох відділів – „Новозаповітного словника” і „Фонетику Новозаповітної мови”. На практичних заняттях студенти знайомились з критикою тексту на прикладах тлумачення суперечних місць Нового Заповіту (особливо Євангеліє від Марка XVI, 9–20; Євангеліє від Івана V, 3–4; VII, 53; VIII, 11; XXI, 1–25) [111, арк. 29]. Архієпископ Олексій за клопотанням Ради професорів богословського факультету та домовленістю з Ф. Й. Оксіюком, який посідав кафедру стародавньої церкви, за 12 академічних годин прочитав історію семи Вселенських Соборів, що входила до складу загальнообов'язкового курсу з історії стародавньої церкви [111, арк. 9 зв.].

В цілому за перший академічний рік на усіх структурних підрозділах КПДУУ було прочитано 2232 лекції. Із них на богословському лише 278 лекцій [111, арк. 29]. Ще 95 годин аудиторного часу студенти-богослови провели разом із колегами з історико-філологічного факультету [265]. Ніхто із слухачів за прослухані курси іспитів не здавав. Навчальний рік фінішував 26 травня 1919 р. [111, арк. 26].

Готуючись до нового 1919/20 навчального року, декан факультету В. О. Біднов доповів ректору І. І. Огієнку про нагальну необхідність заповнити вакантні посади мінімуму чотирьох кафедр: Святого Письма Старого на Нового Заповітів, історії стародавнього церковного письменства та догматичного богослов'я. З огляду на відсутність відповідних фахівців та на випадок, коли не вдасться закликати до університету нових викладачів, Рада професорів

богословського факультету на засіданні 21 липня 1919 р. ухвалила рішення, яким доручила провадити виклади із цих дисциплін членам своєї корпорації: екстраординарному професору В. О. Біднову – Святе Письмо Старого Заповіту (3 год.), приват-доценту І. А. Любарському – Святе Письмо Нового Заповіту (4 год.), приват-доценту Й. Ф. Оксіюку – історію стародавнього церковного письменства (4 год.), приват-доценту О. З. Неселовському – єврейську мову (2 год.) та приват-доценту М. М. Васильківському – християнську етику (3 год.). Крім того, мали продовжуватися студії з історії Української церкви (6 год.), історії християнського богослужіння (4 год.), історії стародавньої церкви (4 год.), грецької мови Нового Заповіту (2 год.), філософії і психології релігії та апологетики „откровенної релігії” (4 год.) [111, арк. 31–31 зв.].

Восени 1919 р. Рада професорів богословського факультету розробила власний проект навчального плану, який, з одного боку, зберігав загальні принципи його побудови – декларувалося про служіння інтересам науки та дотримувався поділ викладів на обов’язкові для усіх відділів і групові, які, в свою чергу, включали студіювання загальних та спеціальних курсів і проходження практичних занять, а з іншого, у порівнянні із зразковим планом містив певні зміни. По-перше, кількість загальнообов’язкових предметів зросла з 17 до 20. Додатково до плану були включені вивчення української мови (4 год.), історії України (4 год.) та історії українського письменства (4 год.), хоча при цьому й застерігалось, що зроблено це тимчасово, а саме до того часу, коли вступники на богословський факультет не зможуть пройти відповідні курси у період навчання в середній школі. По-друге, з плану виключалося студіювання історії російської церкви, а натомість уведено вивчення церковної археології та історії християнського мистецтва як загальнообов’язкового предмета. Загалом на вивчення 20 дисциплін відводилося 118 год. аудиторних занять, а самі виклади розподілялися на перших чотирьох семестрах [111, арк. 47].

Далі навчання продовжувалося на одному із п’яти відділів: біблійному, богословсько-філософському, церковно-історичному, богословсько-словесному

та церковно-практичному. Усі студенти богословського факультету впродовж перших шести семестрів повинні були написати шість семестрових творів, а двох останніх – працювати на вчений ступінь кандидата богослов'я. Крім того, студенти церковно-практичного відділу мали скласти одну проповідь.

5 листопада 1919 р. скорегований навчальний план був розглянутий та затверджений Радою професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету [111, арк. 47], про що невдовзі повідомила місцева преса [280].

Навчальний процес у новому 1919/20 академічному році розпочався 13 жовтня 1919 р. [259]. Заняття відбувалися з понеділка по суботу включно. Як правило, вони розпочиналися в 3 год. 45 хв., а закінчувалися в залежності від кількості запланованих лекцій орієнтовно о 10 год. вечора [111, арк. 41 зв.–42].

У весняному семестрі 1919/20 навчального року тижневе навантаження на слухачів II семестру становило 34 год., а студентів IV семестру – 29 год. Спільно для обох потоків читалися предмети з Святого Письма Старого та Нового Заповіту, історії стародавнього церковного письменства, філософії та психології релігій і апологетики та історії українського письменства. Останню дисципліну декан факультету В. О. Біднов запропонував прослухати разом із студентами правничого підрозділу та звернувся до Ради професорів КПДУУ з проханням доручити читання цього курсу на вибір М. А. Плевако або П. Г. Клепатському. Викладання Святого Письма Старого Заповіту доручили приват-доценту П. В. Табінському, Святого Письма Нового Заповіту – приват-доценту І. А. Любарському, а єврейську мову – О. З. Неселовському [111, арк. 61–61 зв.].

До цього часу адміністрації факультету вдалося налагодити належний контроль за написанням семестрових праць та складанням проповідей. Ці питання неодноразово обговорювалися на засіданнях Ради професорів. Студентів у публічний спосіб було попереджено, що у разі неподання письмових робіт, семестр зарахованим не буде [281]. Так само колегіальний

орган, готуючись до закінчення семестру, визначився з мінімуму предметів, які виносилися на іспит [109, арк. 1].

Уже в травні 1920 р. Рада професорів богословського факультету розпочала підготовку до нового навчального року. Прискіпливим предметом її уваги залишалися питання підбору кандидатів на вільні кафедри та повноцінна організація навчального процесу, базованого на виконанні затвердженого навчального плану [109, арк. 7].

Велика роль у якісному забезпеченні функціональних обов'язків, пов'язаних зі створенням відповідних для слухачів умов щодо підготовки до навчальних занять та провадження наукової діяльності усім представникам академічної спільноти, відводилася університетській бібліотеці. Проблема забезпечення спеціалізованою літературою цього структурного підрозділу активно обговорювалася вже на етапі його проектування. Зокрема, на спільних засіданнях представників Міністерства народної освіти, Міністерства ісповідань та КДА позитивне вирішення даного питання розглядалося як одна з передумов успішної реалізації проекту загалом [11, арк. 23–23 зв.].

Особливою активністю у пошуку шляхів як організаційного характеру, так і практичного порядку, вирізнялася позиція ректора І. І. Огієнка. 12 вересня 1918 р. він звернувся до Ради професорів Київської духовної академії з проханням допомогти у забезпеченні спеціалізованою літературою бібліотечного фонду Кам'янець-Подільського державного українського університету. І. І. Огієнко окремо наголосив на заснуванні богословського факультету, у зв'язку з чим великі надії покладалися на „материнську допомогу” КДА. Ректор просив надати КПДУУ усі випуски „Трудов КДА”, видані навчальним закладом наукові праці – кандидатські, магістерські та докторські дисертації, дуплети з академічної бібліотеки та книги і журнали з особистих книгозбірень професорського складу [62, арк. 1–2].

Це клопотання Рада Київської духовної академії розглянула 25 вересня 1918 р. Протокольний журнал не містить інформації з його обговорення, однак у підсумку колегіальний орган ухвалив спеціальне звернення до наставників

академії щодо сприяння у задоволенні відповідного прохання та наразі запропонував редакції академічного журналу також піти назустріч академічній корпорації Кам'янець-Подільського державного українського університету [58, арк. 3 зв.].

Слід відмітити, що представники Київської духовної академії відповідально поставилися до питання надання допомоги із укомплектування університетської бібліотеки літературою релігійно-морального змісту. Свідченням тому є той факт, що уже восени 1918 р. Ю. А. Гудзій отримав для передачі в Кам'янець-Подільський 81 примірник книг, а його колега М. О. Грінченко – 129 примірників [69, арк. 1–4]. Усього корпорація КДА подарувала КПДУУ 746 примірників книг [277].

Напередодні урочистого відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету І. І. Огієнко звернувся до архієпископа Антонія із проханням подарувати навчальному закладу один із п'яти примірників Острозької Біблії, які знаходилися на зберіганні в Лаврській бібліотеці. Резолюція останнього на відповідному документі була такою: „Д. Собор Лаври обговорити. Університети відкриваються не часто, а нам з 5-ти примірниками робити нічого” [57, арк. 220 зв.].

Відповідні листи були підготовлені й до інших науково-освітніх інституцій [174, с. 257–258] та українських меценатів [261]. Характерним для них є те, що, обґрунтовуючи потребу нормальної організації навчального процесу та укомплектування необхідними книгами університетської бібліотеки, наголос робився, зокрема, на тому, що в навчальному закладі вперше на сході слов'янства засновувався богословський підрозділ, а на історико-філологічному факультеті відкривалося дві національних кафедри – польської та єврейської літератури й історії [92, арк. 12–12 зв.].

Звернення адресувалися й до Подільських наукових товариств. Зокрема, І. І. Огієнко за власним підписом надіслав прохання до місцевого Церковного історико-археологічного товариства, очолюваного тривалий час Ю. Й. Сіцінським, з „щирим проханням прикласти і свою частку до збудування

нового культурного огнища і подарувати в бібліотеку Кам'янець-Подільського Державного Укр. Ун. всі ті дублети, які єсть в бібліотеці шановного Товариства” [94, арк. 52]. У результаті цього звернення книгозбірня КПДУУ збільшилася на 129 примірників книг [114, арк. 47–47 зв.; 457, с. 13].

Окреме послання І. І. Огієнко спрямував до науковців Галичини. Ще раз наголосивши на знаковій для українського народу події, пов'язаній із заснуванням на західних теренах держави національного університету, ректор знову ж таки зауважив на відчутний брак необхідної літератури. Спеціалізовані видання він просив передавати або пересилати в „редакцію „Нового Життя” в Станіславові та „Українського Голосу” в Тернополі” [92, арк. 6].

Книги жертвували й співробітники самої професорської корпорації. Одним із перших свій дар навчальному закладу зробив В. О. Біднов. 16 жовтня 1918 р. він передав до університетської бібліотеки вісім своїх праць [436, с. 383–384; 92, арк. 7–7 зв.].

Після структурування богословського факультету питання забезпечення книжковим фондом стало об'єктом уваги адміністрації КПДУУ. 20 лютого 1919 р. правління університету ухвалило рішення видати В. О. Біднову аванс у сумі 1000 крб. для придбання за кордоном потрібних книг богословського змісту [127, арк. 4; 377, с. 293]. У квітні цього ж року Рада професорів навчального закладу з аналогічною метою відрядила за кордон М. М. Васильківського, виділивши йому на придбання книг також 1000 карбованців [127, арк. 13].

Чимало зусиль було зроблено адміністрацією Кам'янець-Подільського державного українського університету, аби отримати дублети книг із книгозбірні Кам'янець-Подільської духовної семінарії, основу якої складали видання з богослов'я, словесності та історії [87, арк. 12–12 зв.]. Проблема полягала в тому, що задля позитивного вирішення даного питання необхідно було отримати позитивну відповідь не лише від директора духовної семінарії, а й від єпископа Подільського та Брацлавського Пимена, в адміністративному підпорядкуванні якого знаходився духовний навчальний заклад.

Реалізуючи намір отримати дуплети книг, І. І. Огієнко 20 червня 1919 р. звернувся до Пимена з відповідним проханням. Але ректор державного університету просив не лише книги із семінарської бібліотеки, а й звертав увагу єпископа на можливість передачі старих книг із церковних бібліотек, що зберігалися у різних приходах [117, арк. 26]. Пимен спрямував дане відношення на розгляд правління духовної семінарії, яке, своєю чергою, звернулося за дозволом до Міністерства культів, оскільки без його згоди не вправі було самостійно визначатися [117, арк. 40].

Узгодження даного питання потребувало часу, тому, не чекаючи рішення, І. І. Огієнко 6 серпня 1919 р. написав листа директору Духовної семінарії з тим самим проханням, зауваживши при цьому, що переданими книгами зможуть так само користуватися й вихованці семінарії, для котрих двері Кам'янецького університету широко відчинені [117, арк. 34 зв.]. Однак відповідь виконуючого обов'язки директора Духовної семінарії М. Соколова практично повторювала зміст повідомлення єпископа Пимена: позитивне вирішення питання можна було очікувати лише після отримання згоди від Міністерства культів. Ознайомившись із цією відповіддю та намагаючись прискорити передачу вкрай необхідних книг, І. І. Огієнко дав доручення Ю. Й. Сіцінському з'ясувати, коли таки можливо буде забрати дублети книг [117, арк. 35]. Крім того, зі свого боку, ректор університету 20 серпня 1919 р. письмово звернувся безпосередньо до Міністерства культів [117, арк. 41–41 зв.].

Характерно, що після особистого клопотання І. І. Огієнка відповідь з духовного відомства надійшла цього ж самого дня. У повідомленні, адресованому на ім'я ректора, зазначалося, що відповідне розпорядження правлінню Духовної семінарії щодо передачі книг Кам'янецькому університету зроблено. Це надало підстави для Огієнка зробити наступний крок. Він негайно розпорядився видати копію листа Ю. Й. Сіцінському для практичного вирішення питання щодо передачі книг [117, арк. 42]. Однак і після цього очевидної розв'язки проблеми не відбулося. Тому 2 вересня 1919 р. ректор університету пише чергового листа правлінню Духовної семінарії з проханням

прискорити передачу книг. При цьому І. І. Огієнко уточнив, що разом із тим просить „передати Університетові старі, непотрібні Семінарській книгозбірні, журнали”. Він також вкотре висловив сподівання, що „Правління не одмовить допомогти Університетові в справі улаштування його бібліотеки, без якої неможливо вести нормально заняття” [117, арк. 45–45 зв.]. Розпочата робота з перевезення цінної бібліотеки до університету була завершена 31 грудня 1919 р. За рішенням правління навчального закладу бібліотекареві духовної семінарії видали тисячу грн. [128, арк. 2] за надходження 1421 примірників книг [114, арк. 47].

В цілому, у 1918–1919 рр. бібліотеці Кам’янець-Подільського державного українського університету було подаровано 17286 книг, серед яких чималий відсоток припадав на літературу релігійного змісту [114, арк. 44]. Проте цього було недостатньо. Розуміючи наявний брак релігійної літератури на українському ринку, Рада професорів богословського факультету 14 серпня 1919 р. ухвалила рішення звернутися до Ради професорів університету з проханням знову відрядити екстраординарного професора В. О. Біднова до Чернівців з метою придбання книжок, потрібних для теологічного підрозділу [111, арк. 33]. Колегіальний орган цю інформацію прийняв до відома та доручив ректору навчального закладу виклопотати декану богословського факультету перепустку за кордон [111, арк. 35–35 зв.]. За підписом І. І. Огієнка відповідний документ було підготовлено та 13 вересня 1919 р. направлено до Міністерства закордонних справ [111, арк. 37–37 зв.].

20 вересня 1919 р. при фундаментальній бібліотеці КПДУУ був відкритий читальний зал. Його послугами станом на 1 січня 1920 р. скористалося лише п’ять студентів богословського факультету, що у відсотковому відношенні було дещо меншим показником у порівнянні з іншими структурними підрозділами [114, арк. 46]. Зате у січні читальний зал відвідало уже 10 слухачів [283], у лютому – 15 [284].

Сам В. О. Біднов також застосовував чимало зусиль, аби поповнити фонди бібліотеки спеціалізованою літературою. Навесні 1920 р. він наголосив

про це у листі до Й. Ф. Оксіюка, який в університетських справах виїздив до Києва: „Подаю Вам списки книг, які бажано купити для нашого Факультету. Будь ласка, шукайте, купуйте, бо без них лихо” [121, арк. 21–21 зв.]. У травні 1920 р. Рада професорів КПДУУ знову ухвалила принципове рішення про відрядження членів корпорації у міста України з метою придбання необхідного обладнання та книг. Зокрема, до Києва та Харкова мали їхати Й. Ф. Оксіюк та І. А. Любарський, до Катеринослава – В. О. Біднов [132, арк. 41–41 зв.].

Декан богословського факультету побував і в Галичині. Там він закупив літератури богословсько-релігійного змісту на суму 1750 польських марок. За рішенням правління навчального закладу книги передали до фундаментальної університетської бібліотеки, а йому повернули витрачені кошти [108, арк. 30].

Виїздив до столиці з метою збільшення книжкового фонду і ректор навчального закладу І. І. Огієнко. Після його відвідин Києва було досягнуто домовленості про згоду на передачу дуплетів книг із книгозбірень університету св. Володимира, Національної бібліотеки та КДА [119, арк. 46–47].

Практичну допомогу в поповненні фондів бібліотеки надавав її структурний підрозділ, який опікувався питаннями наукової частини – бібліотечна комісія [118, арк. 14]. На своїх засіданнях вона неодноразово вдавалася до обговорення питань, пов’язаних із пошуком шляхів поповнення книжкового фонду [115, арк. 5–5 зв.].

Завдяки спільним зусиллям усієї академічної спільноти за досить короткий час вдалося сформувати достатньо солідну базу. Станом на 1 січня 1920 р. в інвентарну книгу було записано 20045 книг. Із них до групи „Релігія” відносилося 617 томів [114, арк. 43]. Та все ж з певних дисциплін спеціалізованої літератури вкрай бракувало. Наприклад, О. В. Прахов зі свого предмета вказав лише дві монографії – Попова „Повернення іудеїв з полону” (Київ, 1905) та Богородського „Єврейські царі” (Казань, 1911) [412, с. 34].

Чергове вагоме рішення було ухвалене 3 жовтня 1920 р. у м. Станіславі. Заступник Міністра народної освіти П. І. Зайцев вніс на урядове обговорення законопроект „Про асигнування одного мільйона гривень

на купівлю книжок для богословського і історико-філологічного факультетів Кам'янець-Подільського державного українського університету”, який прийняли без змін [482, с. 140]. Однак реалізувати його вже не довелося.

Надто важливу роль у житті богословського факультету відіграла домово Свято-Миколаївська церква, що розміщувалась на другому поверсі навчального закладу [315, с. 413]. Настоятелем церкви був відомий у краї богослов Ю. Й. Сіцинський, призначений на посаду 10 вересня 1918 р. [86, арк. 2]. Обов'язки диякона до березня 1919 р. виконував С. Турчак. Справами церковного хору опікувався регент В. Бєсядовський [136, арк. 15].

Оскільки С. Турчак виконував обов'язки диякона тимчасово, то від самого початку функціонування церкви постало питання пошуку відповідного кандидата на цю посаду. Оголошення про вакансію було опубліковано в газеті „Голос Подольской церкви” 4 грудня 1918 р. [291], на яке відгукнувся диякон Ямпільського собору С. Мельник, який мав хороші рекомендації настоятеля Ямпільського собору протоієрея Е. Галєвіча та Ямпільської філії Національного Союзу [139, арк. 3, 5]. Розпочате листування та подальше погодження кандидатури з єпископом Подільським та Брацлавським Пименом затягнулося практично до кінця березня 1919 р., а офіційний дозвіл на перехід до університетської церкви С. Мельник отримав лише наприкінці квітня 1919 р. [139, арк. 14]. Проте скористатися ним він не зумів, оскільки у цей час відбулися радикальні зміни суспільно-політичної ситуації, що змусило С. Мельника переглянути своє прохання і відмовитися від переїзду. Однак після повернення до Кам'янця-Подільського української влади він знову поновив клопотання про переведення на службу до університетської церкви. Після особистого спілкування з В. О. Бідновим та Ю. Й. Сіцинським отримав хороші характеристики і 9 вересня 1919 р. був призначений на посаду [139, арк. 16 зв.]. За досить короткий час він зарекомендував себе добрим священнослужителем з гарно поставленим голосом і знанням церковного співу. Втім, працювати йому таки довго не випало, позаяк на початку грудня 1919 р.

за сімейними обставинами змушений був залишити Кам'янець-Подільський, попередньо розрахувавшись із займаної посади [139, арк. 23].

Взимку 1920 р. відбулася й зміна диригента церковного хору. Відповідно до рішення правління навчального закладу від 27 лютого цю посаду обійняв А. Буркацький [138, арк. 1]. На утримання хору з університетської казни він щомісячно отримував 5000 карбованців [125, арк. 24].

Загалом університетська церква завжди перебувала у полі зору адміністрації навчального закладу. Це й зрозуміло, адже від дня відкриття КПДУУ вона завжди була у центрі будь-яких урочистостей. Так, 22 жовтня 1918 р. святкова програма розпочалася архіерейською службою в університетській церкві [95, арк. 1; 464, с. 109–110]. Тому на придбання для церкви необхідних речей Ю. Й. Сіцинський постійно отримував різні суми [127, арк. 7–7 зв.; 123, арк. 157, 158–158 зв]. Велику кількість речей настоятель церкви отримав з Кирило-Мефодієвської церкви, що розміщувалася в будинку Кам'янецької двохкласної школи [104, арк. 5–6].

Кожного тижня в університетській церкві відправлялася служба Божа. Проповіді українською мовою виголошувалися як священиками, відомими громадськими діячами, так і студентами богословського факультету [375, с. 11].

Представники теологічного підрозділу брали активну участь у створенні й інших навчальних підрозділів. 26 грудня 1919 р. ректор І. І. Огієнко доручив Ю. Й. Сіцинському систематизувати подаровані університету цінні мистецькі речі (монети, ікони, картини, хрести тощо). Так згодом появився кабінет-музей мистецтва, який у 1920 р. нараховував 3274 експонати [382, с. 267; 482].

Вагомою складовою в діяльності академічної спільноти КПДУУ виступала науково-дослідна праця. За безпосередньої участі представників богословського факультету навесні 1919 р. в університеті було засноване наукове товариство, яке тимчасово очолив Л. Т. Білецький. Секретарем нової інституції обрали М. М. Васильківського, а казначеєм – В. О. Біднова [382, с. 292].

Проте у своїй довершеній формі наукове товариство структурувалося лише восени 1919 р., коли було ухвалено зміни до статуту. Відтепер воно складалося із двох секцій: історико-філологічної та секції точних наук. Основні напрями діяльності товариства, визначені статутними нормами, полягали у проведенні наукових засідань, під час яких виголошувалися результати дослідницьких проектів, підготовці до друку написаних членами корпорації наукових праць, читанні лекцій населенню.

7 грудня 1919 р. відбулося перше засідання історико-філологічної секції під головуванням професора Є. К. Тимченка. За тиждень перед присутніми з доповіддю „Нові дані до шкільних років Івана Котляревського й його походження” виступив В. О. Біднов. Піднята ним тема надто зацікавила слухачів й викликала жваву дискусію. Обговорення настільки затягнулося, що довелося відкласти на інший день уже заплановані доповіді [299].

Значною активністю вирізнявся В. О. Біднов і в подальшому. Про це свідчать матеріали засідань. 21 грудня 1919 р. він виступив з темою „До питання про походження оповідання О. Стороженка про Микиту Л. Коржа”, 25 січня 1920 р. була зроблена доповідь „Останній запорозький Кошовий Петро Калнишевський” [307; 249]. 15 лютого 1920 р. з темою „Перспективи Світової історії” виступив М. М. Васильківський, а 22 лютого – Ю. Й. Сіцінський запропонував цікаву доповідь „Архітектура Кам'янецьких старовинних мурованих церков” [308].

4 січня 1920 р. В. О. Біднов подав до президії історико-філологічної секції заяву, у якій висловив пропозицію „приступити до складання покажчика-словника, в якому міститимуться біографічні відомости про всіх більш-менш відомих діячів українських як найдавніших, так і новіших” [382, с. 296], а 1 лютого 1920 р. особисто виступив перед колегами із змістовною доповіддю на цю ж тему [302]. Задля практичної реалізації цього проекту було вирішено створити спеціальну комісію, до складу якої увійшли Ю. Й. Сіцінський, В. О. Біднов та М. А. Плевако [272].

На засіданнях Ради професорів богословського факультету розглядалася й інша ініціатива В. О. Біднова, пов'язана із обрахунком кошторису задля організації роботи богословської термінологічної комісії [109, арк. 6 зв.].

Достатньо активно обговорювалися питання щодо налагодження видавничої діяльності структурного підрозділу та підготовки матеріалів до друку V тому „Університетських записок” [109, арк. 4–5]. На цю справу нарада присутніх у Кам'янці-Подільському міністрів та їхніх заступників, що відбулася 10 квітня 1920 р., виділила 2 млн. крб. [91, арк. 62 зв.]. Крім того, представники професорсько-викладацької корпорації богословського факультету вирішили започаткувати власний проект, пов'язаний з виданням науково-популярних праць на богословські теми. У зв'язку з цим було розроблено програму першої серії, яка включала реалізацію наступних напрямів: I – 1. Православні автокефальні церкви (історично-канонична розвідка). 2. Українська церква в зносинах з Костянтиноградським Патріархатом. 3. Українська церква і Московщина (історія відносин). 4. Українська церква і Західні церкви. 5. Автокефалія Української церкви. II – 6. Початкова церква та сучасний соціалізм. 7. Рим і Церква. 8. Церква і суспільство на Україні. 9. Релігійно-моральні погляди українського народу (в справі характеристики народнього світогляду). III – 10. Церковні Собори на Україні. 11. Українське духівництво і його національно-культурна роля. 12. Монастирі та чернецтво на Україні. 13. Козацтво і його релігійно-моральні ідеали. 14. Православні Українські Братства. IV – 15. Богословська наука та освіта на Україні. 16. Святе Письмо в перекладі на українську мову. 17. В справі Української Служби Божої. 18. Особливості та звичаї церковного життя на Україні. 19. Пам'ятки Української Церковної старовини та мистецтва. 20. Українська проповідь (історичний нарис) [304]. Окремі номери серії мали почати виходити після Великодніх свят.

Студентство богословського факультету також вирізнялося активністю в організації наукового життя. На початку квітня 1919 р. в університетській

аудиторії студентом А. Волянським було прочитано публічну доповідь на тему „Релігійні змагання людини, як основи морального світогляду” [226].

Із метою впорядкування і систематизації наукових занять на богословському факультеті навесні 1920 р. почала активно обговорюватися справа з налагодженням діяльності гомілетичного гуртка, який утворився завдяки наполегливості студентства [109, арк. 2 зв.]. Члени гуртка практикувалися у написанні проповідей та мали можливість проводити їхню апробацію не лише в навчальних аудиторіях, але й в університетській та Іоанно-Предтеченській церквах [219]. Слід зазначити, що керівництво цією справою здійснював особисто В. О. Біднов. З метою поширення діяльності гуртка на усе місто Рада професорів богословського факультету в своєму засіданні 15 березня 1920 р. ухвалила клопотати перед адміністрацією навчального закладу, аби декану було оплачено дві академічні години за організацію практичних вправ [125, арк. 17].

8 березня 1920 р. студент богословського факультету Г. Панасюк виступив із рефератом на тему „Основні закони і церковні звичаї в казеній проповіді”. Після цього відбулася предметна дискусія та обговорено питання щодо заснування гуртка „Студії чистого християнства” [293]. Досить оперативно був підготовлений його статут. Метою гуртка визначалося, поряд із вивченням богословських наук, студіювання відносин між церквою та державою, визначення можливого світогляду сучасного інтелігента-християнина на ґрунті чистого християнства та поширення словом і ділом християнських ідей. Засобами для досягнення цієї мети визнавалися особистий приклад, університетські, факультетські чи прилюдні виклади науково-релігійного змісту, складання проповідей у церквах та на зібраннях, поширення можливостей для користування богословською літературою з державних та приватних бібліотек, видання власних праць та зібрання членів „Студії” на свої засідання.

Членами гуртка могли бути слухачі богословських наук у вищих школах та особи духовного сану християнських релігій за поданими заявами. У

кожному іншому випадку Рада „Студії” приймала персональне рішення. Структурно гурток складався із загальних зібрань, Ради та окремих комісій. Загальні зібрання скликалися Радою та були правомірними за присутності більше половини членів, присутніх у місті. При цьому на зборах могли перебувати й сторонні особи. У разі відсутності більше половини членів „Студії” зібрання набувало характеру наради, яка уповноважувалась схвалювати постанови Ради.

Наукові зібрання мали за мету заслуховувати спеціальні виклади, реферати, проводити практичні заняття та влаштовувати дискусії. Формат цих зібрань був вільним, а присутність сторонніх осіб бажаною. Релігійні зібрання скликалися з метою читання та тлумачення Святого Письма, проведення загальних молитов, церковних співів, виголошення проповідей поза церквою.

Рада гуртка мала складатися із 3–5 членів та 2 кандидатів, обраних загальними зборами на засадах, визначених зібранням студентів богословського факультету. Для вирішення окремих питань в діяльності „Студії” Рада наділялася правом визначати склад Комісії або уповноважених осіб. Коло питань і термін дії доручення встановлювалися загальними зборами.

Матеріальні засоби „Студії” складалися із добровільних внесків її членів та сторонніх осіб, спеціальних вкладів, допомоги з боку інших організацій, субсидій із університетських коштів, прибутків від друкованих праць членів „Студії”. У разі потреби передбачалося обрання скарбника гуртка, який мав вести фінансову звітність.

Статутом передбачалося ведення щоденника життя і діяльності „Студії”, записи в якому міг робити кожен її член. Право змінити будь-яку норму Статуту належало винятково загальним зборам [113, арк. 1–1 зв.]. Богословський гурток функціонував із вимушеною перервою до осені 1920 р. [229].

Таким чином, розпочинаючи навчальний процес на богословському факультеті КПДУУ, Рада професорів мала затверджений в установленому порядку зразковий план, який згодом зазнав певних змін. До складу

обов'язкових предметів були віднесені українознавчі дисципліни, але забезпечити виконання навчальної програми було справою непростою з огляду на відсутність необхідних фахівців. Тому попервах студентам теологічної ланки довелося слухати лекції разом із слухачами історико-філософського факультету. В організації навчання важливу роль відігравала фундаментальна бібліотека, де зосереджувалась спеціалізована література. Активною була позиція представників професорсько-викладацької корпорації та студентства у провадженні наукових розробок та створенні науково-освітніх інституцій, в яких вдосконалювалися уміння та майстерність вести полемічні дискусії.

3.2 Викладацький склад богословського факультету

Однією із найскладніших проблем у становленні богословського факультету, яка потребувала якісного та оперативного вирішення, була кадрова. Тому справу організації структурного підрозділу ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету І. І. Огієнко доручив найавторитетнішому у фаховому середовищі спеціалісту В. О. Біднову [203], котрий із серпня 1918 р. виконував обов'язки екстраординарного професора кафедри історії Української церкви [382, с. 189]. Він цілком усвідомлено віддавав перевагу національній вищій школі, оскільки мав можливість певного вибору. Водночас його наполегливо запрошували до праці в Катеринославський російськомовний університет [310, с. 65], одним із фундаторів якого виступала місцева дума, а також кандидатуру професора обговорювала Рада Київської духовної академії при розгляді питання щодо заміщення вакантної посади на кафедрі історії України. На засіданні останньої В. О. Біднова представляли позаштатний заслужений ординарний професор В. З. Завитневич та екстраординарні професори В. Д. Попов і В. Фоминський. Колеги характеризували його як фахового спеціаліста у „сфері Південно-західноросійської історії”, котрий і після захисту дисертації „не переставав

працювати над вивченням української історії, свідченням чого слугують праці, що вийшли з друку» [58, арк. 177 зв.].

Призначення В. О. Біднова деканом богословського факультету відбулося 15 січня 1919 р. Згідно резолюції Міністра народної освіти він офіційно вважався на посаді з 1 січня 1919 р. і мав виконувати функціональні обов'язки впродовж наступних трьох років [126, арк. 1; 287]. Своїми першочерговими завданнями декан визначив вирішення проблемних моментів, пов'язаних із адміністративною організацією самого підрозділу та укомплектуванням його відповідними кадрами задля налагодження навчально-виховного процесу.

Кадрова проблема була актуальною у цей час для усіх ланок навчального закладу, однак її вирішення на богословському факультеті мало свою специфіку, що, до певної міри, ускладнювало процес. Оскільки факультет засновувався як православний підрозділ, то, відповідно, адміністрація університету була позбавлена можливості запросити науковців зі Львова, як це вона зробила для часткового заповнення вакантних посад на інших факультетах. У Львівському університеті з українців за походженням теологію, як правило, читали греко-католики [427].

Відтак розраховувати можна було лише на інтелектуальні сили самого Кам'янця-Подільського, а також великі сподівання покладалися на допомогу Київської духовної академії. Про сприяння у вирішенні кадрових проблем ректора університету запевнив ще під час святкування урочистого відкриття навчального закладу доцент М. П. Смирнов [58, арк. 67 зв.].

Академічна корпорація КДА насправді рекомендувала до Кам'янець-Подільського державного українського університету своїх найкращих представників. Ще наприкінці літа 1918 р. окремі її талановиті вихованці подали до Міністерства народної освіти вмотивовані заяви з проханням призначити їх на вільні кафедри богословського факультету КПДУУ [45, арк. 46, 51, 55–55 зв.].

Практичну реалізацію ці документи отримали після того, як 5 січня 1919 р. І. І. Огієнко наказом Директорії УНР був призначений Міністром

народної освіти [382, с. 189]. Дізнавшись про цю звістку, В. О. Біднов привітав його з Катеринослава, куди він тимчасово виїхав в університетських справах, прозвітувавши наразі про виконану роботу із запрошення до навчального закладу нових викладацьких сил [174, с. 308; 436, с. 384–385].

Будучи зайнятий важливими державними справами щодо визначення стратегії розвитку різних ланок освітньої системи, І. І. Огієнко знаходив час, аби приділити увагу вирішенню актуальних питань рідного університету. В контексті опрацювання останніх він уже 10 січня 1919 р. завізував декілька прохань кандидатів на вільні кафедри. Зокрема, на кафедру єврейської мови приват-доцентом призначено викладача Київської духовної семінарії О. В. Прахова з дорученням читати йому обов'язковий курс [45, арк. 46].

Позитивну резолюцію зафіксував І. І. Огієнко і на заяві професорського стипендіата КДА М. М. Васильківського [2, арк. 1]. Відповідне прохання на ім'я Міністра народної освіти було написане ним ще 27 серпня 1918 р. і містило розгорнуте пояснення його щирих намірів прислужитися справі розвитку науки: „На богословському факультеті знов заснованого Кам'янець-Подільського Університету є катедра філософії та психології релігій з апологетикою християнства. Маю за честь покірнійше прохати Вас, пане Міністре, проміж іншими кандидатами на цю кафедру зауважити й мене... Рідний син України, я був би радий, оскільки мога зі свого боку взяти на шляху науки участь у певному процесі органічного перетворення безліч багатьох, але маловідомих скарбів народної духовної стихії в найкращій колекції взагалі культурних вартостей людства” [45, арк. 55–55 зв.].

Визначаючись із кандидатурою М. М. Васильківського, І. І. Огієнко мав можливість ознайомитися з думкою екстраординарного професора Київської духовної академії П. П. Кудрявцева щодо наукових здібностей кандидата. 29 серпня 1918 р. він писав, звертаючись до Івана Івановича: „Рекомендую Вашій увазі Миколу Михайловича Васильківського ... як дуже талановиту молоду людину, з живою думкою, із нахилом до філософських осмислень питань релігії” [45, арк. 56–57]. Не менш позитивно П. П. Кудрявцев

охарактеризував діяльність професорського стипендіата й у відгуку, підготовленому на засідання Ради КДА 23 листопада 1918 р. про звіт його роботи за рік [58, арк. 71 зв.].

Того ж самого дня, 10 січня 1919 р., І. І. Огієнко завізував також прохання кандидата богослов'я Київської духовної академії Й. Ф. Оксіюка, написане ним 29 серпня 1918 р. [67, арк. 1]. Воно було достатньо лаконічне, але водночас показове у прояві своїх бажань: „Щиро бажаючи віддати сили свої на користь рідного народу на тій ниві, з якою зв'язує мене моя освіта та особиста вдача, маю за честь ласкаво прохати Вас, Пане Ректоре, мати на увазі мою кандидатуру при обсадженню катедри історії стародавньої Церкви на богословському факультеті Кам'янець-Подільського університету. До сього вважаю за повинність додати, що з першого ж року згадану науку я можу викладати мовою українською” [45, арк. 51].

Врешті, 10 січня 1919 р. І. І. Огієнко схвалив прохання наглядача Кам'янець-Подільської чоловічої духовної школи магістра теології О. З. Неселовського [4, арк. 2; 66, арк. 1], подане на ім'я ректора 30 жовтня 1918 р. Згідно з резолюцією останній призначався на виконуючого посади екстраординарного професора по кафедрі історії богослужіння [45, арк. 58].

16 січня 1919 р. на ім'я Міністра народної освіти подав заяву професорський стипендіат Київської духовної академії І. А. Любарський із проханням призначити на посаду приват-доцента кафедри ново-грецької мови з дорученням читати обов'язковий курс [3, арк. 3; 65, арк. 1]. Того ж дня вона була погоджена І. І. Огієнком [45, арк. 23]. На рішення останнього, очевидно, вплинуло декілька факторів. Передусім обізнаність з попереднім життєвим шляхом та практичним досвідом кандидата [45, арк. 27–27 зв.].

Крім того, на користь І. А. Любарського були підготовлені позитивні рекомендації провідними співробітниками Київської духовної академії. Так, заслужений екстраординарний професор кафедри грецької мови протоієрей І. Корольков у відгуку на його наукову діяльність писав: „Іван Антонович Любарський, наскільки це можна судити за час проходження академічного

курсу та спеціального інтересу, проявленого ним до занять грецькою мовою, є людиною, яка в повній мірі володіє і знаннями, і відповідними стараннями для занять грецькою мовою” [45, арк. 28].

Досить високо фахові здібності І. А. Любарського оцінювали й інші науковці. Рекомендуючи його восени 1918 р. на кафедру грецької мови, той самий І. Корольков, екстраординарний професор протоієрей А. Глаголев та доцент священик М. П. Смирнов у спільному представленні стверджували: „Студентські заняття Любарського та відмінна ступінь їх успішності відомі Раді академії. Так само відомі і його наполегливість, і, особливо, філологічні здібності та вміння, які Любарський виявив у своїх семестрових творах та студентських рефератах” [58, арк. 178 зв.]. Базуючись, зокрема, на цих характеристиках, доцент М. П. Смирнов, у свою чергу, писав І. І. Огієнку, рекомендуючи І. А. Любарського до праці у вищій школі на Поділлі: „Честь маю просити не відмовити мені в благому дозволі рекомендувати Вашому Превосходительству в якості наставника для теологічного факультету Кам’янець-Подільського Університету по кафедрі Новозаповітної грецької мови, – магістранта Київської Духовної Академії випуску 1918 р. Івана Антоновича Любарського [45, арк. 24–24 зв.].

21 січня 1919 р. І. І. Огієнко особисто запросив до викладацької діяльності у КПДУУ штатного ординарного професора Київського державного українського університету архієпископа Олексія [382, с. 84].

Тим представникам професорсько-викладацької корпорації, хто мав добиратися до нового місця роботи з інших міст, були підготовлені офіційні документи, що мали максимально спростити поїздку до Кам’янця-Подільського. Наприклад, О. В. Прахову департамент вищої школи МНО 18 січня 1919 р. за підписом В. В. Дуб’янського видав таке посвідчення: „Цим посвідчується, що кандидат богословія ОЛЕКСІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ПРАХОВ є призначений приват-доцентом по кафедрі єврейської мови з дорученням читати обов’язковий курс на Богословському факультеті Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету з 1-го січня 1919 року. Тому

Міністерство Нар. Освіти ласкаво прохає всі державні та приватні інституції не відмовити в справі щодо полегшення приїзду п. Прахова до Кам'янця-Подільського та придбання книжок і інших видань, які торкаються представленої катедри” [45, арк. 68–68 зв.].

Крім того, з метою якнайшвидшої реалізації підписаних документів, Міністр народної освіти розпорядився підготувати спеціальний вагон для переїзду призначених на посади представників корпорації у Кам'янець-Подільський. Подобиці цієї подорожі, серед яких були, зокрема, М. М. Васильківський та І. А. Любарський, досить детально у своїх споминах описав Д. І. Дорошенко [315, с. 415–416].

Спеціальною телеграмою викликали з Міністерства ісповідань Й. Ф. Оксіюка, коли воно через більшовицький наступ на Київ змушене було евакуюватись до Вінниці [111, арк. 6].

19 лютого 1919 р. І. І. Огієнко завізував черговий документ, пов'язаний із поповненням персонального складу богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. Цього дня він призначив приват-доцентом на кафедру церковної археології Ю. Й. Сіцінського [46, арк. 22], про що невдовзі повідомила місцева преса [245]. Юхим Йосипович стояв біля витоків реалізації університетського проекту в місті, будучи обраним членом університетської комісії ще в січні 1918 р. 10 вересня він став парохом університетської церкви св. Миколая, а з 5 листопада – за сумісництвом посів посаду помічника бібліотекаря [369, с. 299], у зв'язку з чим відмовився від предметного навантаження Закону Божого, який він читав у Технічному училищі [48, арк. 15].

Отже, мобілізувавши місцеві наукові сили та скориставшись допомогою Київської духовної академії, І. І. Огієнку разом із В. О. Бідновим вдалося до початку весняного семестру 1918/19 навчального року бодай мінімально заповнити штатний розпис богословського факультету. Слід наголосити, що при вирішенні цього завдання не завжди вдавалося залишатися у визначеному

правовому полі та, попри це, І. І. Огієнко, очевидно, свідомо йшов на певні порушення, маючи за мету залучити до праці талановиту молодь.

В окремих випадках вирішення кадрових питань потребувало оперативного погодження з іншими інститутами державної влади. Так, оскільки О. З. Неселовський займав посаду наглядача Кам'янець-Подільської чоловічої духовної школи, то для того, аби розпочати виклади в університеті йому необхідно було отримати відповідний дозвіл від Міністра ісповідань. Належне клопотання з цього приводу було підготовлене В. О. Бідновим і підтримане ректором навчального закладу [111, арк. 10]. Однак справа з призначенням затягувалася, про що кандидат на посаду у травні 1919 р. особисто повідомляв декана богословського факультету [326, с. 36–37].

Ще одна проблема полягала в тому, що не всіх призначених на посади осіб вдалося вчасно розшукати. До прикладу, на відправлену В. О. Бідновим у середині лютого 1919 р. телеграму О. В. Прахову за вказаною ним адресою негайно прибути до Кам'янця [111, арк. 4], надійшла відповідь, що такий за цією адресою не проживає [111, арк. 5].

Та все ж таки, попри певні труднощі, до початку весняного семестру 1918/19 навчального року декану факультету В. О. Біднову вдалося завершити адміністративне оформлення підрозділу та підготувати колектив до проведення навчальних занять. Велику допомогу у цьому надав Міністр народної освіти І. І. Огієнко. Саме завдяки його зусиллям 24 січня 1919 р. голова Директорії УНР В. К. Винниченко затвердив ухвалену РНМ постанову „Про продовження на 1919 р. чинності кредитів, відпущених в 1918 р. богословському факультетові Кам'янець-Подільського Державного Університету”. У документі йшлося про кошти, які мали бути спрямовані на організацію навчальної частини, виплати стипендій і допомог студентам та господарсько-канцелярські видатки [185].

Також була сформована Рада факультету, до якої увійшли усі члени професорсько-викладацької корпорації, обрано М. М. Васильківського секретарем структурного підрозділу. У квітні 1919 р. була заповнена вакансія

діловеда факультету, яку посів М. І. Ясинський [111, арк. 11]. Однак за декілька днів у зв'язку із зміною політичного режиму в місті останній написав заяву з проханням зарахувати його на посаду помічника бібліотекаря, що й було задоволено [142, арк. 2].

Втім, далеко не усі питання вдалося вирішити оптимально. Ще з осені 1918 р. університетська комісія вела інтенсивне листування з посадовими особами Міністерства ісповідань, Подільською духовною консисторією та єпархіальною шкільною радою на предмет передачі у відання теологічного підрозділу приміщення Кам'янець-Подільської двохкласної дівочої церковно-парафіяльної школи [99, арк. 109, 111, 115]. У лютому 1919 р. питання таки вирішилося позитивно [257], уся садиба по вулиці Лагерній з будинками та рухомим майном передавалися в користування університету. Але час було згаяно і, як наслідок, тут не вдалося розмістити богословський структурний підрозділ, як це планувалося раніше. Спочатку в приміщенні розташували шпиталь для поранених вояків, а потому у зв'язку з відкриттям сільськогосподарського факультету тут розмістили цей підрозділ [227].

Готуючись до початку нового навчального року, Рада професорів богословського факультету визнала вакантними 19 кафедр: по дві кафедри Старого та Нового Заповіту, дві кафедри історії Стародавнього церковного письменства, дві кафедри порівняльного богослов'я та історії західних церков, кафедри історії стародавньої церкви, догматичного богослов'я, християнської етики, єврейської мови з біблійною археологією, географією та хронологією, історії Російської церкви, історії проповіді, Біблійної історії і історії релігій сходу, історії Греко-східної церкви, історії розколу та сектантства й історії Православної місії, історії слов'янських церков та канонічного права [111, арк. 31]. Інформацію про вільні кафедри та умови їх зайняття розмістили у місцевій пресі [255].

Восени 1919 р. структурний підрозділ укріпився як в організаційно-матеріальному плані, так і новими фаховими силами. Для нормального функціонування факультету було відведено три аудиторії та окремий кабінет

для декана. На облаштування останнього правління університету відпустило майже п'ять тисяч карбованців [111, арк. 32]. Загалом В. О. Біднов просив у правління навчального закладу передбачити в кошторисі на 1919/20 навчальний рік для забезпечення потреб факультету 458800 крб. [129, арк. 9 зв.]. Слід відмітити, що уже наприкінці 1919 р. правління університету виділило богословському факультету 50000 крб. для придбання різних речей за кордоном [124, арк. 1].

Цього ж року до професорської корпорації підрозділу влилися нові сили. Так, 16 вересня 1919 р. на ім'я ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету надійшла заява від учителя української державної гімназії із с. Жолоби на Поділлі П. В. Табінського. Бажаючи продовжити наукові заняття, що були розпочаті свого часу в Петроградській духовній академії, де він був професорським стипендіатом, заявник просив призначити його на посаду приват-доцента по кафедрі патрології на богословському факультеті. Аргументуючи належний рівень підготовки для зайняття посади, він наводив факт друку низки власних праць, що з'явилися у 1912–1913 рр. на сторінках „Миссионерского Обозрения” та „Церковных ведомостей”, а також позитивні відгуки на підготовлену ним кандидатську дисертацію [47, арк. 59].

Кандидатуру П. В. Табінського спочатку підтримали на засіданні Ради факультету, а 4 жовтня 1919 р. Рада професорів університету одноголосно обрала його на кафедру патрології з дорученням читати обов'язковий курс [47, арк. 62–62 зв.]. 15 жовтня 1919 р. Міністр народної освіти своїм наказом затвердив це обрання [126, арк. 38–38 зв.], а вже 2 грудня 1919 р. П. В. Табінський прочитав вступну лекцію на тему: „Перша вища школа в Християнській Церкві (її внутрішня і зовнішня організація)” [298].

На якісне поповнення структурних підрозділів Кам'янець-Подільського державного українського університету фаховими спеціалістами вплинув прихід у місто військових формувань УГА. Однак співробітники богословського факультету досить виважено підходили до розгляду кожної кандидатури на заміщення вакантних посад. Коли на розгляд Ради надійшла заява від доктора

богослов'я Львівського університету В. Лаби з проханням призначити його на одну із кафедр, розпорядчий орган 3 вересня 1919 р. виніс таку постанову: „Одмовити доктору Василю Лабі з огляду на те, що: а) Богословський факультет Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету є православний, а конкурант греко-католик; б) конкурант не зазначає катедри, якої він шукає; в) він не має ніяких друкованих праць; г) нікому з складу професури Богословського факультету не відомий” [111, арк. 36–36 зв.].

У жовтні 1919 р. за погодженням із В. О. Бідновим підрозділ залишив І. А. Любарський, перейшовши викладати на кафедру класичної філології історико-філологічного факультету. При цьому він не відмовлявся від навчального навантаження, яке мав на богословському факультеті [47, арк. 83]. Офіційно ці зміни було закріплено рішенням Ради професорів КПДУУ 29 листопада 1919 р. [369, с. 250].

Восени 1919 р. певні зміни відбулися й в адміністративному апараті факультету. На початку осіннього семестру М. М. Васильківський зрікся посади секретаря факультету, однак продовжував виконувати обов'язки до обрання нової особи. Постановою Ради професорів богословського факультету від 27 листопада 1919 р. новим секретарем було обрано приват-доцента П. В. Табінського [111, арк. 57–57 зв.]. Так само за браком вільного часу залишив посаду виконуючий обов'язки діловода священник В. Березовський. 27 жовтня 1919 р. новим діловодом призначили Г. Стельмашевського, який уже мав певний досвід канцелярської роботи [111, арк. 44–45]. З огляду на останній чинник та через відсутність підготовлених спеціалістів до квітня 1920 р. йому доводилось тимчасово виконувати обов'язки ще й діловода історико-філологічного факультету [141, арк. 2; 29, арк. 32].

В. О. Біднов наразі зробив спробу суттєво зміцнити богословський підрозділ фінансовим ресурсом. Наприкінці грудня 1919 р. до правління навчального закладу він подав проект кошторису на 1920 р., який передбачав утримання одного ординарного професора, трьох екстраординарних та шести приват-доцентів, на що передбачалося 102000 крб., додаткова виплата деканові

4000 крб., секретареві – 2400 крб. та заробітна плата діловодів – 4400 крб. Крім цього, передбачалося 54000 крб. на утримання трьох службовців. Канцелярські видатки передбачалися у сумі 10000 крб., на видання наукових праць (3 магістерських дисертацій) було заплановано 100000 крб., опалення трьох аудиторних кімнат та кабінету декана потребувало 24000 крб., ще 3000 крб. – на їхнє освітлення та 1000 крб. спрямовувалося на дрібні видатки (вініки, ганчірки, мило, крейду тощо). Суттєві асигнування передбачалися на поповнення бібліотеки книгами богословського змісту – 100000 крб., ще 50000 – на відрядження трьох професорів з науковою метою [129, арк. 9–9 зв.].

У січні 1920 р. у КПДУУ відбулися також суттєві зміни у підходах до формування Ради професорів структурних підрозділів. До складу колегіальних органів було уведено по одному представникові від студентства з правом дорадчого голосу, за винятком питань про обрання членів професорської колегії та апробацій праць на науковий ступінь [112, арк. 9].

Наказом Головноуповноваженого уряду УНР від 23 грудня 1919 р. за № 39 виконуючий обов'язки екстраординарного професора В. О. Біднов призначався екстраординарним професором Кам'янець-Подільського державного українського університету [27, арк. 39].

У такому складі богословський факультет практично завершував навчальний рік. Готуючись до нового академічного року, Рада професорів КПДУУ у травні 1920 р. оголосила конкурс на заміщення вільних кафедр з усіх наявних структурних ланок. Щодо богословського факультету, то конкурс оголошувався на такі кафедри: „Св. Письма Старого Завіту, Св. Письма Нового Завіту, історії стародавнього церковного письменства (християнська аскетика і містика), історії стародавньої церкви, порівнюючого богословія, догматичного богословія та історії догматів, християнської етики, історії російської церкви, історії проповіді (гомілетика), Біблейської історії та історії релігій Сходу, історії розколу та сектантства, історії слов'янських церков, пасторології, церковного права” [106, арк. 109]. Наступного місяця ця інформація була розміщена в місцевій пресі [285].

На початку червня 1920 р. Рада професорів богословського факультету розглянула заяву О. В. Прахова, в якій він пояснив причини, що зашкодили йому вчасно дістатися до Кам'янця-Подільського [34, арк. 26]. Якщо дотримуватись суто юридичних приписів, то згідно статті 513 університетського „Статуту” приват-доцент, який не викладав лекції без поважних причин протягом одного семестру, вважався таким, що склав свої обов'язки. Водночас, професорська Рада факультету ухвалила вважати вмотивованими причини неявки О. В. Прахова до навчального закладу та вирішила звернутися до Головноуповноваженого уряду УНР І. І. Огієнка з проханням затвердити його на посаді приват-доцента з 1 червня 1920 р. За десять днів останній задовольнив це клопотання, а відтак О. В. Прахов посів вільну кафедру давньої єврейської мови [34, арк. 27].

8 червня 1920 р. Рада професорів богословського факультету розглянула заяви ординарного професора Київської духовної академії В. П. Рибинського та екстраординарного професора М. П. Смирнова про їхню згоду прочитати в осінньому семестрі 1920/21 навчального року курс лекцій Святого Письма Старого Заповіту та відповідно Святого Письма Нового Заповіту. Крім того, на цьому ж засіданні Рада задовольнила прохання в. о. доцента Київської духовної академії М. Д. Бессарабова про його переведення з Києва до Кам'янця-Подільського на кафедру Святого Письма Нового Заповіту [34, арк. 30–30 зв.]. За тиждень, 16 червня 1920 р., І. І. Огієнко затвердив ці рішення [34, арк. 31].

Однак черговий прихід у місто радянської влади зашкодив повноцінній реалізації цих намірів. Окрім М. Д. Бессарабова, ніхто більше не приїхав. Але і його не виявилось у списку співробітників Кам'янець-Подільського державного українського університету, який 11 листопада 1920 р. затвердив заступник Міністра народної освіти П. І. Холодний. Склад корпорації богословського факультету відповідно зайнятих посад був таким: „Біднов Василь Олексійович – в. о. екстраординарного професора по кафедрі історії української церкви. Декан богословського факультету. Неселовський Опанас Захарович – в. п. екстраординарного професора по кафедрі історії богослужіння. Васильківський

Микола Михайлович – приват-доцент по кафедрі філософії релігії. Оксіюк Йосип Хведорович – приват-доцент по кафедрі історії стародавньої церкви. Прахов Олексій Васильович – приват-доцент по кафедрі давньої єврейської мови. Сіцинський Юхим Йосипович – приват-доцент по кафедрі церковної археології. Настоятель університетської церкви. Голова бібліотечної Комісії. Табінський Петро Васильович – приват-доцент по кафедрі патрольоґії. Секретар Богословського факультету” [50, арк. 130 зв.].

Практично до останнього дня існування теологічного підрозділу його адміністрація опікувалася про належне матеріальне забезпечення. На засіданні правління КПДУУ, що відбулося 12 жовтня 1920 р., розглядалася заява В. О. Біднова про виділення коштів на придбання необхідного канцелярського приладдя [108, арк. 19 зв.].

Крім виконання безпосередніх обов’язків, пов’язаних із викладацькою діяльністю, на співробітників богословського факультету покладалися й інші адміністративні функції. Насамперед, велике навантаження лягало на плечі В. О. Біднова. З жовтня 1918 р. по лютий 1919 р. йому довелося організовувати діяльність Господарського комітету КПДУУ [136, арк. 29]. Навесні 1919 р. за дорученням Ради професорів навчального закладу він уповноважувався на підписання контракту з видавничим товариством „Дністер” щодо оренди друкарні та на закупівлю для неї паперу [103, арк. 4]. Після позитивного вирішення цього питання іншому представнику підрозділу О. З. Неселовському доручили тимчасово виконувати обов’язки завідуючого друкарнею [103, арк. 7].

У квітні 1920 р. В. О. Біднов безпосередньо займався вирішенням питання щодо передачі університету друкарні, яка була заорендована Подільською губернською управою в Св. Троїцького Братства. При цьому згідно постанови Ради міністрів навчальний заклад мав заплатити за папір 1584032 карбованці 50 коп. [131, арк. 14–14 зв.].

27 серпня 1919 р. Радою професорів КПДУУ Ю. Й. Сіцинський був обраний головою бібліотечної комісії [117, арк. 46], яка розглядала принципові питання, пов’язані з функціонуванням фундаментальної бібліотеки [115, арк. 1–

2; 118, арк. 3; 116, арк. 13]. До складу цієї комісії у якості члена входив також І. А. Любарський [114, арк. 19] та з липня 1920 р. Й. Ф. Оксіюк [121, арк. 16].

1 грудня 1919 р. Рада професорів богословського факультету, розглянувши статут та штати архіву при університеті, висловила побажання, аби в архівну комісію входив професор археології як представник структурного підрозділу [111, арк. 59].

Значним фактором ефективної діяльності професорсько-викладацької корпорації КПДУУ виступав розмір заробітної платні. Цілковито усвідомлюючи цей факт і намагаючись покращити фінансове становище усіх категорій співробітників вищих шкіл, 23 серпня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив новий закон „Про штатні ставки працівників вищих шкіл України”. Згідно цього нормативного документа посадовий оклад ординарного професора визначався у розмірі 8 тис. крб. на рік. Також за кожну з двох п’ятиліток педагогічного стажу доплачувалося по одній тисячі крб. Річний оклад екстраординарного професора становив 7200 крб. та доплати за п’ятилітку по 900 крб. Штатний доцент отримував 5400 крб. на рік і по 675 крб. доплати за п’ятилітку [40, арк. 186]. Крім того, декан факультету додатково отримував 4 тис. крб. щомісячно, секретар факультету – 4800 крб. Ставка настоятеля університетської церкви обчислювалась у розмірі 2400 крб. на місяць [136, арк. 10].

З огляду на інфляцію, представники академічної спільноти та технічний персонал факультету отримували додаткові виплати, які виділялися як органами державної влади, так і самоврядними органами краю. Зокрема, уже у листопаді 1918 р. Радою міністрів був ухвалений закон „Про встановлення відсоткових додатків до утримання служачих Державних Установ та одноразової допомоги на дорожнечу”, який негайно впроваджувався у життя [195]. Відповідно до його норм усі службовці, які перебували на службі станом на 1 листопада 1918 р., мали вислугу не менше трьох місяців та річний дохід не більше 15000 крб., мали право отримати допомогу, що обчислювалась у сумі місячного утримання, а одиноким – половини місячних нарахувань.

У січні 1919 р. Рада Народних Міністрів ухвалила новий закон „Про видачу одноразової допомоги на Різдвяні свята 1918 р.” [91, арк. 12–12 зв.] у відповідності з яким усім службовцям видавалася одноразова місячна заробітна плата з чинними надбавками. Дієву участь у поліпшенні матеріального становища професорської корпорації КПДУУ брали і самоврядні органи краю, зокрема Подільське губерніальне земство [136, арк. 36].

8 лютого 1919 р. голова Директорії УНР затвердив ухвалену Радою Народних Міністрів постанову щодо поліпшення матеріального становища приват-доцентів та позаштатних професорів вищих шкіл. Цим документом професорським Радам надавалося право доводити платню приват-доцентам за читання обов'язкових курсів до 900 крб., за рекомендовані до 600 крб. та за вибрані до 400 крб. за річну годину, починаючи з 1 липня 1918 р. З цього ж терміну додаткова платня позаштатним професорам за читання курсів та ведення практичних вправ, доручених їм факультетами, встановлювалася в розмірі 1250 крб. за річну годину в межах шестигодинної норми [184].

Реальний стан заробітної плати представників богословського факультету за 1918 р. проілюструємо на прикладі декана В. О. Біднова, базуючись на платіжних відомостях. Так, за період з дня призначення до 1 листопада 1918 р. він отримав 1320 крб. [133, арк. 2]. За листопад і грудень основна платня становила по 900 крб. [133, арк. 4, 6]. За цей же період виплата відсоткової надбавки склала 450 крб. [133, арк. 10]. 31 грудня 1918 р. В. О. Біднов отримав одноразову допомогу у сумі 900 крб. [133, арк. 12] та допомогу на Різдвяні свята – 3150 крб. [136, арк. 12].

Встановлення радянської влади у Кам'янці-Подільському в квітні 1919 р. мало своїм наслідком, крім іншого, й зміну підходів до обрахування оплати праці. Комісаріат народної освіти УСРР розробив „Тариф спеціалістів-викладачів вищих навчальних закладів”. На основі цього документа комісією з поділу професорів по розрядах увесь викладацький склад КПДУУ був віднесений до певних груп із встановленням відповідної плати. Згідно ухвали, В. О. Біднов був віднесений до професорів 2-го розряду із платнею 1680 крб. До

3-го розряду з платнею 1560 крб. було віднесено усіх доцентів та приват-доцентів, яким було доручено читати обов'язкові курси, зокрема М. М. Васильківського, І. А. Любарського, Ю. Й. Сіцинського та Й. Ф. Оксіюка. Крім того, Комісія встановила І. А. Любарському платню у сумі 3000 крб. за дві додаткові години. Деканам факультетів встановлювалася доплата по 4000 крб., а секретарям – 2400 крб. Приват-доцент Й. Ф. Оксіюк як член Господарчого комітету отримував додаткових 3000 крб. на рік [91, арк. 15–17].

Після повернення до міста української влади у червні 1919 р. керуючий справами Міністерства народної освіти П. І. Холодний вніс на розгляд Ради Народних Міністрів УНР законопроект про негайну одноразову допомогу викладацькому складу та усім співробітникам навчального закладу на суму 3 млн. гривень [382, с. 312]. За рахунок цієї суми планувалося профінансувати на богословському факультеті утримання ставки одного ординарного професора, трьох екстраординарних та шести приват-доцентів [101, арк. 10].

У серпні 1919 р. голова Директорії УНР затвердив нові відсоткові надбавки до утримання на дорожнечу для службовців державних інституцій. Для Кам'янця-Подільського, який у цей час виступав столицею УНР, в залежності від приналежності службовця до відповідної групи та категорії, відсоткові надбавки зростали до 140% [91, арк. 10–11]. Таке рішення було зумовлене значними інфляційними процесами в державі та значною спекуляцією на споживчому ринку [382, с. 313].

Однак збільшення відсоткових надбавок лише незначною мірою пом'якшувало матеріальне становище державних службовців. Ця реальність усвідомлювалася керівництвом держави. Тому 12 листопада 1919 р. була видана ще одна постанова „Про видачу одноразової допомоги евакуйованим служачим Центральних і Місцевих Державних Установ на придбання одягу і допомоги родинам їм, а також іншим служачим Центральних і Місцевих Державних Установ з приводу дорожнечи”, згідно з якою родини, що залишалися на території, зайнятій ворогом, отримували допомогу в розмірі чотирьохмісячного окладу з відсотковими надбавками, а ті з них, що

перебували на території УНР – у розмірі двохмісячного окладу з відсотковими надбавками [91, арк. 34–35].

У січні 1920 р. голова Директорії УНР затвердив закон про тимчасове підвищення з 1 грудня 1919 р. оплатних норм службовцям КПДУУ, виділивши на цю мету 1385655 гривень. Документом затверджувався розпис платні співробітникам навчального закладу як по науковій, так і по господарській частинам. Посадовий оклад ординарного професора становив 40000 грн. на рік, екстраординарного – 35000, штатного доцента – 30000 грн. Декан додатково отримував 15000 грн., секретар факультету – 9000 грн., а настоятель університетської церкви – 6000 грн. Основний оклад діловода факультету визначався у сумі 18000 грн., диякона – 15000 грн. та псаломщика університетської церкви – 13700 грн. Канцеляристи відповідно до рангу отримували 10800 грн. (1 ранг), 12500 грн. (2 ранг) та 13700 грн. (3 ранг). Платня приват-доцентам за обов'язкові курси встановлювалася у сумі 3500 грн., за рекомендовані – 2750 грн. та курси за вибором – 2250 грн. за річну годину. Однак приміткою 8 розпису уточнювалося, що в разі, коли приват-доцент читає обов'язковий курс по вільній кафедрі, то його утримання визначається у розмірі, встановленому для екстраординарних професорів [39, арк. 139–140; 37, арк. 50 зв.–51 зв.].

Незважаючи на достатньо уважне ставлення владних структур до питання матеріального забезпечення співробітників КПДУУ, становище останніх було тяжким. За спогадами В. О. Біднова, у 1919/20 навчальному році „білого хліба ми не бачили, мусіли задовольнятися тільки чорним, та й то з домішкою всяких сурогатів. Сало й м'ясо були недоступні. Були моменти, коли кукурудзяна мука являлась розкішшю” [310, с. 73].

Навесні 1920 р. Рада народних міністрів зробила черговий крок до покращення матеріального становища службовців. На підпис С. В. Петлюри був поданий ухвалений нею закон „Про поліпшення матеріального стану служачих місцевих державних установ, що підлягають Українській Народній Республіці”. Цим нормативним документом був скасований закон про відсоткові надбавки, а

натомість збільшено штатні оклади основного утримання для всіх категорій службовців у п'ять разів та визначено порядок нарахування добових грошей з приводу дорожнечі від 200 до 400 крб. [162, арк. 5–6 зв.; 33, арк. 57–58]. Втім, і це не покривало життєвого мінімуму. У пошуках нових механізмів, які б допомогли пережити скрутні часи, навесні 1920 р. професура змушена була вийти на університетське поле, де їй нарізали земельні ділянки. Однак ці новації, супроводжувані з вирішенням низки інших проблемних моментів, пов'язаних із обробітком землі, лише незначною мірою змогли вплинути на матеріальний стан академічної спільноти. Восени 1920 р. у навчальному закладі почала практикуватись видача заробітної плати у натуральній формі, як правило, городиною.

Отже, професорсько-викладацький склад богословського факультету КПДУУ формувался за досить непростих умов становлення структурного підрозділу. Основним джерелом делегування фахових кадрів виступала Київська духовна академія та місцеві науково-навчальні інституції. Це дало змогу за досить короткий період організувати на факультеті навчальний процес. Водночас із виконанням своїх функціональних обов'язків на факультетських кафедрах, на представників підрозділу покладалися й інші адміністративні обов'язки. Однак ані заробітна плата, ані додаткові винагороди та одноразові виплати не могли вповні задовольнити матеріальні потреби співробітників факультету. Це змушувало шукати додаткових заробітків та займатися не властивою для професорсько-викладацького складу справою з вирощування сільськогосподарської продукції на спеціально відведених для цього земельних ділянках.

3.3 Студентський контингент теологічного структурного підрозділу

Питання формування студентського контингенту богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету виступало органічною складовою загального процесу організації вступної

кампанії до навчального закладу. Незважаючи на відсутність спеціального закону, на святі відкриття КПДУУ 22 жовтня 1918 р. ректор І. І. Огієнко говорив про заснування теологічного структурного підрозділу як про доконаний факт [94, арк. 30]. Підставою тому слугувала отримана від М. П. Василенка телеграма [267]. Скориставшись слушною нагодою, ректор заявив про початок прийому до університету студентів-богословів [366, с. 69].

За декілька днів після цього регіональний часопис „Голос Подольської церкви” першим розмістив на своїх шпальтах повідомлення про умови вступу на теологічний факультет [214]. Невдовзі аналогічну інформацію поширили й інші місцеві та центральні видання [215; 213]. У відповідності до заявлених вимог, що базувалися на нормах, затверджених 15 липня 1918 р. М. П. Василенком „Правил” [260], особи, які бажали навчатися на богословському факультеті, мали подати прохання на ім’я ректора, додавши до нього атестат чи свідоцтво про закінчення середньої школи, метрику, свідоцтво про виконання військової служби або приписку до призовної дільниці, дві фотокартки, власноручно виготовлені копії зі всіх документів та внести платню за навчання за перше півріччя у розмірі 125 крб. Пан-отці замість атестата, метрики та свідоцтва про виконання військової служби подавали формулярний список [214].

Варто зазначити, що у питанні зарахування абітурієнтів до складу студентства адміністрація КПДУУ зіткнулася з певною проблемою. Згідно з практикою російських університетів, цей процес відносився до компетенції правління навчального закладу, яке формувалося з ректора, проректорів та деканів факультетів. Однак в умовах Кам’янецької вищої школи станом на жовтень 1918 р. правління складалося лише з ректора І. І. Огієнка та декана фізико-математичного факультету П. М. Бучинського, тобто менше як із трьох осіб, що не давало змоги створити повноправну колегію. Вочевидь, розв’язати цю проблему у стислий термін та правовий спосіб було справою досить непростюю. Як вихід із ситуації І. І. Огієнко запропонував утворити спеціальну комісію із зарахування студентів КПДУУ [311, с. 137–138], до складу якої, крім

ректора та П. М. Бучинського, увійшли Л. Т. Білецький, В. О. Біднов та І. П. Крип'якевич. Секретарем комісії був М. О. Грінченко.

Розпочавши 19 жовтня 1918 р. свою роботу, комісія розподілила категорії вступників на три групи: дійсних студентів, умовно дійсних студентів та вільних слухачів. Вступити на правах дійсних студентів мали право абітурієнти, котрі закінчили середні навчальні заклади та здали усі визначені правилами документи. До випускників середніх шкіл, згідно із визначеним у нормативному документі переліку, відносився ті абітурієнти, що мали атестати чи свідоцтва зрілості про закінчення чоловічих гімназій відомства Міністерства освіти або „Народного Просвещения”; документи про закінчення повного курсу або курсу чотирьох класів православних духовних семінарій, четвертого класу Олександрівського ліцею або „Школи Правознавства”; курсу реальних шкіл з додатковим класом, військових гімназій військового або морського відомства, восьмикласних громадських комерційних шкіл за наказом від 15 квітня 1896 р. і ті, що склали додаткові іспити з латинської мови в об'ємі вимог, у порівнянні з кусом чоловічих гімназій з однією „старинною” (древньою) мовою, крім вступників на фізико-математичні факультети; курсу вчительських інститутів із складанням додаткових іспитів із латинської та однієї з нових мов; семикласних комерційних шкіл з додатковим іспитом із латинської, російської мови та словесності, історії і математики нарівні з абітурієнтами 8 класу чоловічих гімназій; курсу семикласних жіночих гімназій Міністерства освіти або „Народного Просвещения”, гімназій та інститутів колишнього відомства імператриці Марії, семикласних єпархіальних шкіл та інших, що прирівнювалися до жіночих гімназій середніх жіночих шкіл та мали посвідчення за курс у розмірі чоловічих гімназій із російської мови та літератури, латинської мови, фізики та математики, а також із однієї з нових мов, коли така не вивчалась в жіночій середній школі [260].

Спираючись на пункт 4 „Правил”, що надавав право навчальним закладам більш детально визначати порядок й умови вступу, Рада професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету 25 жовтня 1918 р.

ухвалила вважати осіб, котрі закінчили вчительські інститути, підготовленими до слухання лекцій не меншою мірою, аніж ті, хто закінчив звичайні середні школи, а тому було вирішено приймати їх дійсними студентами без додаткових іспитів [282].

Статус умовно дійсних студентів набували абітурієнти, котрі за наявності необхідних документів для вступу до вищого навчального закладу, не могли представити їх в оригіналах на момент зарахування або не склали додаткового іспиту з латини чи однієї з нових мов. Також до цієї групи належали ті з вступників, хто закінчив реформовані вчительські семінарії, які в 1915 р. були урівненні з середніми школами спеціального типу, комерційні середні школи, жіночі 8-ми класові гімназії без латинської мови та ін. [311, с. 138].

Вільними слухачами приймали вступників, котрі, як правило, не мали закінченої середньої освіти, тобто не прослухали необхідні курси, здача екзамена з яких визначалася „Правилами” як однією з обов’язкових умов вступу до вищих навчальних закладів. Проте Рада професорів КПДУУ ще до початку навчального процесу ухвалила не робити різниці між дійсними студентами та вільними слухачами в справах слухання лекцій, складання іспитів, заліків, користування лабораторіями і т. ін. [282].

Першим до числа студентів богословського факультету КПДУУ на підставі рішення приймальної комісії від 2 листопада 1918 р. був зарахований В. Соболев. На цьому ж засіданні до представлення необхідних документів умовно дійсним студентом зарахували В. В. Орловського та вільним слухачем В. М. Березовського [134, арк. 9; 146, арк. 3]. За десять днів контингент підрозділу поповнився студентами Б. М. Вітровим, Ф. О. Ратушівським та вільним слухачем І. Й. Убизьким [134, арк. 13 зв.; 155, арк. 2]. На тринадцятому засіданні комісії, яке відбулося 25 листопада, вільним слухачем було зараховано В. М. Корольчука та відмовлено в проханні за браком необхідних документів Е. Модерову [134, арк. 15 зв.]. Отже, до визначеного умовами вступу часу студентський контингент теологічного підрозділу нараховував лише сім осіб.

З огляду на це термін подання документів та робота приймальної комісії були продовжені. 10 грудня 1918 р. остання ухвалила цілу низку рішень щодо вступників на богословський факультет. Так, дійсними студентами було зараховано М. К. Сулиму, Н. П. Карповича та М. Й. Гадзинського [150, арк. 5], умовно дійсним В. Ходацького. Двом вступникам (Р. Штекельман та Б. Ровкач) було запропоновано подати документи на інший факультет [135, арк. 10 зв.; 134, арк. 16].

Однак у зв'язку з тим, що в цей час ще не відбулося організаційного становлення факультету та відповідно не було можливості розпочати навчальний процес за виробленою програмою, зарахованим студентам запропонували слухати лекції з загальногуманітарних дисциплін разом із колегами з історико-філологічного факультету.

Після Різдвяних свят діяльність приймальної комісії відбувалася не лише за умов сформованості адміністрації богословського факультету та призначення на посади перших викладачів, але й за дещо видозмінених правил вступу. На зміну та доповнення існуючого порядку для Київського та Кам'янець-Подільського державних українських університетів були встановлені нові тимчасові умови. Основна новація полягала в тому, що дійсними студентами зараховували усіх, хто закінчив різні типи середніх шкіл і представив відповідні документи. Раді професорів Київського та Кам'янець-Подільського державних українських університетів надавалося право в кожному окремому випадкові вирішувати, чи можливо віднести певний тип середньої школи до тих навчальних закладів, закінчення яких задовольняє вимоги університетів щодо вступу на той чи інший факультет.

Також нові умови дозволяли приймати дійсними студентами тих абітурієнтів, котрі хоч і не мали свідоцтва про закінчення середньої освіти, проте здали вступні іспити в особливих комісіях, які склалися з професорів університету. При цьому Радам професорів державних українських університетів надавалося право за висновками факультетів вирішувати питання щодо принципів умов іспитів. Обов'язковою для усіх нормою була лише

вимога складання іспиту з української мови в обсязі, встановленому Радою професорів кожного навчального закладу [250].

Крім цих принципових змін Міністерство народної освіти довело до адміністрацій Київського та Кам'янець-Подільського державних українських університетів нові роз'яснення щодо статусу вільних слухачів. Той, хто пробув в університеті не менше року і склав не менше трьох іспитів за курс середньої школи, міг бути зарахований у дійсні студенти. У разі, якщо вільний слухач прослухав і здав іспит в університеті з конкретної дисципліни, додаткового іспиту за середню школу з цього предмета здавати не вимагалось [248].

1 лютого 1919 р. рішенням приймальної комісії, засідання якої цього разу вперше відбувалося під керівництвом виконуючого обов'язки ректора університету професора П. В. Бучинського, дійсними студентами зарахували А. Волянського, І. Дембовського, А. Чернявського та І. І. Пухальського [153, арк. 2; 157, арк. 2], умовно дійсним – В. І. Симоновського та вільним слухачем Л. Мазуренка [151, арк. 1; 154, арк. 2]. Справи двох вступників (К. Гончарова та П. Полевого) залишились без розгляду через відсутність внесення платні за навчання [134, арк. 18 зв.]. На цьому ж засіданні умовно дійсного студента В. Ходацького перевели на історико-філологічний факультет [134, арк. 18], а В. Соболю на фізико-математичний [134, арк. 19]. Наступне засідання комісії відбулося лише 26 лютого, на якому вільним слухачем було зараховано Й. К. Харькова [134, арк. 20 зв.; 156, арк. 2]. 28 березня 1919 р. студентський контингент поповнився П. К. Столярським та вільним слухачем Л. Козарем [134, арк. 23 зв.]. Напередодні захоплення влади у місті більшовиками 8 квітня 1919 р. дійсними студентами було зараховано М. Й. Базилевича [134, арк. 24] та М. Ф. Грушевського [135, арк. 10 зв.].

Розгляд справ продовжувався і за більшовицького панування в краї [251]. 13 травня 1919 р. приймальна комісія розглянула прохання В. М. Березовського про переведення його на історико-філологічний факультет, але винесення рішення відклала до часу остаточного з'ясування подальшої долі богословського факультету [134, арк. 25].

У 1918/1919 навчальному році на теологічний факультет КПДУУ вступило 20 студентів. Саме ця цифра була озвучена ректором І. І. Огієнком кореспонденту газети „Українське слово” в розмові про підсумки першого академічного року [266]. Із них 11 вступили в якості дійсних студентів, 3 – умовно дійсних студентів та 6 – вільними слухачами.

Після повернення української влади до Кам’янця-Подільського 11 червня 1919 р. відновив свою роботу й богословський факультет. Влітку ректор КПДУУ І. І. Огієнко оголосив прийом студентів на всі п’ять факультетів [216; 218; 254]. Умови вступу на богословський факультет не змінилися у порівнянні з минулим роком. У повідомленні зазначалося, що прохання прийматимуться до 1 вересня 1919 р. [84, арк. 32].

З метою більш якісної підготовки до нового академічного року І. І. Огієнко звернувся до всіх структурних підрозділів університету з проханням визначитися, скільки студентів можна буде прийняти на перший курс. Рада професорів богословського факультету розглянула це питання 26 серпня 1919 р. і ухвалила рішення про можливість прийняття на перший семестр не більше 60 осіб [90, арк. 20].

Перші заяви почали надходити до канцелярії навчального закладу ще з кінця липня 1919 р. переважно від абітурієнтів, котрі проживали у найближчих до Кам’янця місцевостях [288; 217]. Станом на 22 серпня 1919 р. із 243 прохань до університету на богословський факультет було подано лише три [227]. За місяць із загальних 578 заявників бажання навчатися на практичних теологів виявило 9 [289; 303]. Станом на 15 жовтня 1919 р. кількість прохань збільшилася до 810, з них на богословський факультет було подано 14 [277].

На відміну від першої вступної кампанії, зарахуванням абітурієнтів до складу студентства восени 1919 р. у відповідності до нормативних приписів займалося правління університету в складі ректора І. І. Огієнка, проректора М. М. Хведорова та деканів п’яти факультетів – П. М. Бучинського, С. В. Бачинського, Л. Т. Білецького, В. О. Біднова та Х. М. Лебідь-Юрчика. Обов’язки секретаря виконував М. О. Грінченко. Згідно з рішенням комісії від

3 жовтня 1919 р. дійсними студентами богословського факультету було зараховано Л. Барицького, М. Гловацького, Д. Миськевича, умовно дійсним студентом – О. Бригіду [149, арк. 1; 145, арк. 2] та вільним слухачем В. Борковського [102, арк. 3; 148, арк. 4]. За три дні студентський контингент підрозділу поповнився вільним слухачем С. Розворовичем та був переведений на теологічний факультет Л. Любинський [102, арк. 5–6]. 17 жовтня 1919 р. під час сьомого засідання комісії на богословський факультет перевели ще одного студента – В. Козиря [102, арк. 8 зв.]. Наступного дня умовно дійсними студентами стали К. Борисевич та М. Андрієшин, котрий перевівся з Київської духовної академії [143, арк. 1], вільними слухачами – В. Андрусевич, Ф. Войтович, Ю. Горомовський та С. Мельник [102, арк. 10; 144, арк. 4]. Восени 1919 р. А. Волянський знову виявив бажання записатися вільним слухачем на богословський факультет і 24 жовтня правління задовольнило його заяву [102, арк. 11 зв.]. На останньому у 1919 р. засіданні комісії теологічний факультет поповнився ще трьома вільними слухачами – П. Білоном, Ю. Назаренком та Г. Панасюком [102, арк. 16; 147, арк. 2; 152, арк. 2].

Отже, за наслідками вступної кампанії 1919 р. студентський контингент богословського факультету поповнився 18 слухачами. Із них п'ятеро перебували у якості дійсних студентів, ще троє мали статус умовно дійсних та десятеро розпочинали навчання як вільні слухачі.

У весняному семестрі 1919/20 навчального року зарахування абітурієнтів до складу студентства продовжилося. Так, 25 січня 1920 р. під час чергового розгляду справ правлінням університету вільними слухачами на богословський факультет було прийнято В. Копцюка та О. Колодрубського, а також переведено з інших структурних підрозділів І. Куменка та А. Длугопільського [102, арк. 17 зв.]. 17 лютого 1920 р. дійсним студентом теологічного факультету став М. Димитрієвич [102, арк. 18 зв.].

На жаль, протоколи правління університету за вказаний період щодо вступної кампанії, попри усю повноту збереження, не дають все ж таки можливості достеменно стверджувати про кількісний склад студентів-теологів

за наслідками завершення другого року навчання. Основна причина цього криється у постійному рухові студентства як в самому навчальному закладі, так і поза ним. Тому різні види джерел фіксували дещо відмінні кількісні показники. Так, згідно даних канцелярії студентських справ КПДУУ за наслідками вступної кампанії другого академічного року на богословському факультеті навчалося 39 слухачів [241; 258]. За підрахунками О. М. Завальнюка, у травні 1920 р. ця кількість збільшилася до 40 [380, с. 164]. Ця ж цифра зберігалася і станом на липень 1920 р. [382, с. 211; 269, с. 24]. Якщо ж довіритись протокольним даним приймальної комісії та правління університету за 1918–1920 рр., то матимемо 43 слухачі.

Заздалегідь готуючись до чергової вступної кампанії, представники факультету В. О. Біднов та П. В. Табінський разом із іншими своїми колегами наприкінці березня 1920 р. звернулися до ради професорів КПДУУ з заявою щодо спрощення можливостей отримання вищої освіти у Кам'янці-Подільському українським населенням Галичини. Задля цього вони пропонували підняти перед польською владою питання про вільний переїзд галицької молоді на терени Поділля [132, арк. 27].

Як з'ясувалося на практиці, вступна кампанія 1920/1921 рр. виявилася останньою. Її початок стартував 1 серпня 1920 р. за присутності у краї більшовиків, підходи яких до критеріїв формування студентського контингенту суттєво різнилися у порівнянні з засадами національних урядів. Зокрема, в інформаційному повідомленні про відкриття прийому до університету за підписами політичного комісара А. Волянського, голови Ради університету М. М. Хведорова та секретаря студентських справ М. О. Грінченка наголошувалося, що згідно нових радянських інструкцій до навчального закладу приймаються громадяни обох статей, яким виповнилося 17 років. Атестати та посвідчення про закінчення середніх шкіл не вимагалося. Необхідно було подати лише метрику, свідоцтва про відношення до військової служби, а також дві фотокартки.

Кожний факультет, на який здійснювався прийом, а таких за умов радянських освітніх стандартів залишалося три – фізико-математичний, соціальних наук та сільськогосподарський, мав довести до загального відома мінімум обсягу знань, необхідний для проходження курсу на тому чи іншому підрозділі, але не менше обсягу знань колишньої вищої початкової школи.

У першу чергу до університету приймалися діти трудящих, членів профспілкових союзів, комсомольці, члени КП(б)У та інших соціалістичних партій, які перебували на радянській платформі. До часу зарахування у дійсні студенти слухачі вважалися кандидатами. Плата за навчання була відсутньою. Згідно з повідомленням навчання на усіх структурних підрозділах мало розпочатися 1 вересня 1920 р. [83, арк. 78].

Проте практична робота приймальної комісії із зарахування студентів, як свідчать протоколи її засідань, розпочалася лише 6 вересня 1920 р. Вона складалася із п'яти осіб – В. О. Гериновича (голова), членами були асистент Назарович, студенти З. Приходько та О. Остафійчук, а секретарем залишався М. О. Грінченко. За більшовицького урядування в місті відбулося три засідання комісії [137, арк. 1–5], під час яких з цілком зрозумілих причин справи про прийом на богословський факультет не розглядалися.

Ситуація радикально змінилася після переходу Кам'янця-Подільського під контроль Українського війська. Відразу після цього Рада професорів КПДУУ прийняла рішення про перегляд правил прийому, затверджених за радянської влади. Передусім, усі без винятку зараховані на навчання студенти та кандидати мали терміново до 10 жовтня 1920 р. скласти іспити з української мови, які спеціальна комісія приймала щоденно. Крім того, потрібно було замінити оригіналами копії всіх документів, поданих до університету при відповідних проханнях. Як виняток, згідно постанови Ради професорів від 29 вересня 1920 р., приймальної комісії дозволялося приймати і нотаріально завірені копії [84, арк. 71 зв.]. На цьому ж засіданні колегіальним рішенням був ліквідований статус „кандидат в студенти” та повернуто в дію норми, зафіксовані наказами Міністерства народної освіти УНР [90, арк. 39].

Вступникам знову потрібно було представити атестат чи свідоцтво про закінчення середньої школи, метрику, свідоцтво про виконання військової служби або приписку до призовної дільниці та дві фотокартки. Окремо правління навчального закладу розглянуло питання щодо внесення платні за право навчання та ухвалило, що вступники на фізико-математичний і сільськогосподарський факультети мають сплачувати по 150 крб. за півріччя, а на інші підрозділи по 125 крб. [90, арк. 38]. Про усі чергові зміни через місцеві засоби масової інформації оперативно ознайомили жителів регіону [301; 279].

Крім кампанії загальної поінформованості про нові умови вступу, декан богословського факультету В. О. Біднов розмістив у газеті „Слово” оголошення про відновлення діяльності теологічного структурного підрозділу та про прийом заяв на навчання [252].

Приймальна комісія під керівництвом М. М. Хведорова своє перше засідання провела 13 жовтня 1920 р., відразу ж відновивши розгляд справ із проханням вступу на правничий факультет [137, арк. 6]. Заяви про зарахування на богословський підрозділ стали предметом спеціальної уваги під час третього засідання комісії, яке відбулося 28 жовтня. Вільними слухачами зарахували І. Губу, М. Никуляка, М. Олійника, М. Панасюка. Двоє студентів (Т. Перейма та В. Гордзієвський) були переведені на факультет з інших структурних підрозділів [137, арк. 8 зв.].

6 листопада 1920 р. теологічна ланка поповнилася ще п'ятьма вільними слухачами – Д. Гаврищуком, М. Кніренком, Ю. Романовським, Є. Рибакон, Ю. Ясинським [137, арк. 9]. Врешті, 20 листопада 1920 р., уже після залишення міста українською владою, відбулося останнє засідання комісії, на якій в порядку денному стояло питання про зарахування на богословський факультет. У протоколі не зазначено, в якому статусі, але на навчання було прийнято В. Георгієвського та С. Жолткевича [137, арк. 10].

Отже, усього за три вступних кампанії до складу богословського факультету КПДУУ було зараховано 56 слухачів. Але реальну участь у навчальному процесі брали не усі студенти.

Розгорнуту характеристику студентів богословського факультету можна скласти за досить детальним звітом канцелярії студентських справ за період із 22 жовтня 1918 р. по 1 липня 1920 р. За цим документом аналізу піддалося 38 слухачів. Із них 20 були зарахованими дійсними студентами, а 18 – вільними слухачами. За віровизнанням 36 належали до православної конфесії і лише двоє були представниками греко-католицької церкви. За національною ознакою переважну більшість становили українці – 37, а один студент – росіянин [84, арк. 4 зв.]. 27 слухачів за постійним місцем проживання були вихідцями з Поділля, 2 – з Галичини, 3 – з Київщини, 1 – з Полісся. Про інших слухачів інформація відсутня. За освітнім цензом 2 отримали свідоцтво зрілості, 25 закінчили духовні семінарії, 1 – комерційну школу, 10 – не мали закінченої середньої освіти. На момент вступу одному студенту виповнилося від 18 до 20 років, 5 слухачам – від 20 до 25 років, ще 7 студентів мали від 25 до 30 років, 14 виповнилося від 30 до 40 років та 11 студентам було понад 40 років [84, арк. 5].

До усіх представлених цифр потрібно ставитись критично, оскільки вони були не вповні вивіреними. Про це засвідчує резолюція ректора І. І. Огієнка на одному із примірників звіту: „Прошу п. Грінченка як найуважніше перевірити всі цифри” [84, арк. 7].

Як можна бачити із вступних „Правил”, впродовж усього періоду перебування в університеті зі студентів знімалася плата за навчання у сумі 125 крб. Звісно, не усі мали можливість сплатити цю суму. Тому Міністерство народної освіти, зважаючи на великий відсоток незаможного студентства, визнало можливим звільняти від платні 30% усієї кількості студентів, рахуючи й вільних слухачів. Крім того, для здібних, але у фінансовому відношенні незабезпечених слухачів за рішенням правління університету призначалися стипендії згідно представлених факультетським зібранням рекомендацій [248]. Виплачувалася вона поквартально у розмірі 300 крб. Щоправда, ухвал відносно представників богословського факультету нам вдалося виявити лише одну, власне стипендія призначалася А. Волянському [136, арк. 11, 76]. Через

інфляцію розмір стипендій зростав, досягнувши на початку 1920 р. 2000 крб. [280].

Для полегшення перебування у вищій школі студентство спромоглося організувати бурсу та їдальню, де на харчування встановили невеличку знижку. Для підтримки малозабезпечених студентів у КПДУУ було створене „Товариство допомоги незаможним студентам”. Організаційні збори з цього питання відбулися 5 жовтня 1919 р. [201]. Його активними членами виступали представники богословського факультету, зокрема, В. О. Біднов, Ю. Й. Сіцинський, Й. Ф. Оксіюк, І. А. Любарський, які неодноразово долучалися до переказу коштів малозабезпеченим слухачам [130, арк. 3]. Однак, діяльність цієї організації не знайшла належної підтримки серед самого студентства, а відтак невдовзі вона ліквідувалася [206].

Вища школа періоду Української революції 1917–1921 рр. позбулася жорсткого урядового контролю завдяки скасуванню найбільш віджилих норм університетського статуту. Не діяли також в національних університетах „Правила для студентів та сторонніх слухачів імператорських університетів”, в яких до дрібниць була розписана поведінка слухачів як у стінах навчального закладу, так і поза ним [186]. Усе це разом стимулювало студентство до активної позиції не лише у питаннях академічного, але й суспільно-політичного характеру.

Питання самоорганізації студентства Кам'янець-Подільського державного українського університету обговорювалися постійно. 29 лютого 1920 р. на зібранні студентів богословського факультету заслуховувалося питання про обрання голови та членів факультетської ради. За наслідками дискусії головою обрали отця І. І. Пухальського, членами Г. Панасюка та О. Колодрубського, кандидатами – А. Волянського та В. Борковського [293].

8 березня 1920 р. факультетська рада подала на розгляд до Ради професорів богословського факультету заяву, в якій йшлося про необхідність вирішення низки проблемних питань, пов'язаних із покращанням умов для організації навчально-виховного процесу. Зокрема, вказувалося на потребу в

найкоротший термін віддрукувати лекції за тими предметами, які читалися на факультеті. По-друге, рада просила перенести час здачі залікового мінімуму до початку наступного 1920/21 академічного року. По-третє, йшлося про неухильне дотримання постанов Всеукраїнського Церковного Собору 1917 р. в частині права проповідувати Слово Боже українською мовою в усіх Церквах України. Врешті, заявники наполягали на отриманні кожним слухачем богословського факультету письмового дозволу на право виступів з проповіддю у кожній Церкві Подільської єпархії [109, арк. 10].

Таким чином, формування студентського контингенту богословського факультету КПДУУ відбувалося за загальними правилами, що регламентували вступну кампанію й на інші структурні підрозділи навчального закладу. Виняток робився лише тим абітурієнтам, котрі були в священницькому сані. Суттєвий вплив на перебіг цього питання мали політичні чинники, пов'язані зі зміною панівних режимів, зокрема, встановленням на Поділлі більшовицької влади. Адміністрація навчального закладу намагалася створити слухачам прийнятні умови для навчання, що проявилось в організації студентської бурси, їдальні та встановлення стипендіального фонду.

3.4 Духовно-просвітницька діяльність професорсько-викладацького складу богословського факультету

Характерною ознакою діяльності академічної спільноти Кам'янець-Подільського державного українського університету і, зокрема, богословського підрозділу, були, крім виконання навчальних та наукових планів, й активна співпраця з громадськими інституціями та творчою інтелігенцією на ниві культурно-освітньої діяльності та загалом участь у державотворчих процесах. Наслідком цих старань стала реалізація багатьох проектів просвітницького характеру, які суттєво впливали на перебіг суспільно-політичного та гуманітарного життя краю.

Найбільш значною подією із них була участь у створенні центру національного церковного руху. В лютому 1919 р. у Кам'янці-Подільському утворилася ініціативна група з місцевих священників, громадських діячів та членів професорсько-викладацької корпорації, яка поставила завданням заснувати у місті за прикладом Києва Кирило-Мефодіївське братство, центром якого став місцевий університет. Основна мета братства полягала у налагодженні практичної різнобічної діяльності на ниві відродження Православної Церкви в Україні [189, с. 4–5].

Попервах робота за визначеними напрямками проводилася досить мляво. Про це особисто зізнавався голова ради братства В. О. Біднов [199]. Однак поступово праця налагоджувалася і приблизно з середини серпня 1919 р. почала набирати все чіткіших та реальних форм. 16 серпня 1919 р. у присутності 83 членів братства було затверджено „Послання Кирило-Мефодіївського Братства Православним Християнам на Україні”, якому братчики наголосили, що „Українська Церква повинна бути вільною, рівною другим Православним Церквам, автокефальною, себто мати своє урядування, незалежне від сторонньої інодержавної влади” [503, с. 143]. Відповідно до цього стрімко збільшувалась вага та вплив організації у прийнятті важливих державних рішень з церковних питань, зокрема кадрових. Принаймні, призначення 15 вересня 1919 р. ректора університету І. І. Огієнка на посаду Міністра ісповідань відбулося внаслідок „вимог та рекомендації” Кирило-Мефодіївського товариства [100, арк. 137]. Цей факт визнавав як сам Іван Іванович [319, с. 127], так і голова ради братства В. О. Біднов [339, с. 2].

Очільник духовного відомства розпочав свою діяльність надто активно, намагаючись активізувати впровадження національних засад у різні складові тогочасного церковного життя, зокрема у справу перекладу богослужбових текстів на українську мову. Вже у зверненні до духовенства та усього українського народу від 17 вересня 1919 р. І. І. Огієнко закликав до повного братерства та щирого єднання, до одностайної допомоги в будівництві Української Народної Республіки та її автокефальної Церкви, звернув увагу на

відсутність в Україні книг Святого Письма та книг релігійно-морального змісту українською мовою [220, с. 17–23].

За ініціативи Огієнка при духовному відомстві була створена Рада міністра, куди увійшли співробітники богословського факультету КПДУУ – Ю. Й. Сіцинський, В. О. Біднов та О. З. Неселовський [14, арк. 1; 207]. Уже на другому засіданні дорадчого органу, яке відбулося 20 вересня 1919 р., було підняте питання про утворення Комісії з перекладу Св. Письма на українську мову. На думку міністра, до її складу мали увійти представники богословського та історико-філологічного факультетів навчального закладу, знавці давньої єврейської, грецької, старої української та „живої” української мов [14, арк. 8].

З метою практичної реалізації цього проекту Міністр ісповідань оперативно підготував законопроект про заснування при відомстві постійної комісії, покликаної вирішувати поставленні завдання [306], та звернувся з клопотанням до Ради Міністрів УНР про необхідність виділення на цю справу десяти мільйонів карбованців. Незважаючи на складність військово-політичної ситуації, Рада міністрів УНР 13 жовтня 1919 р. виділила на проведення в життя українізації служби Божої 264000 гривень [419, с. 116; 270], а 23 жовтня ухвалила видатки на видання українських текстів богослужбових книг, щоправда зменшивши суму асигнування до чотирьох мільйонів [167, с. 560]. За зізнанням В. О. Біднова, два мільйони із цих коштів спрямовувалося на справу перекладу Святого Письма [339, с. 3; 31, арк. 15].

Однак 15 листопада 1919 р. уряд змушений був залишити Кам'янець-Подільський. У місті залишався Головноуповноважений уряду УНР І. І. Огієнко, на якого покладалося вирішення усіх справ. Наказом останнього при Міністерстві ісповідань й було створено „Комісію в справі перекладу Св. Письма на українську мову”. З цією інформацією 23 листопада 1919 р. газета „Наш шлях” ознайомила широкі кола громадськості [297].

Очолив комісію професор Є. К. Тимченко, який 29 жовтня 1919 р. був обраний на виконуючого посаду ординарного професора на кафедрі мовознавства та санскриту. На прохання І. І. Огієнка, його тимчасово

прикомандирували до КПДУУ, залишивши при цьому утримання за Київським державним університетом [47, арк. 73–73 зв.].

Перше робоче засідання комісії відбулося 1 грудня 1919 р. за участі міністра. Йому передувало відправлення служби Божої в університетській церкві Св. Миколая, яку провів Ю. Й. Сіцинський [25, арк. 2]. Секретарем комісії в робочому режимі за пропозицією Огієнка обрали п. Лисинецького, а також завідуючого справами (діловода). В обов'язки першого входило вести протокольні записи засідання комісії, а завідуючий відповідав за постачання усіх необхідних матеріалів, зберігав уже зроблені переклади, полагоджував справи з друкарнями, вів грошові справи (праця членів комісії провадилася на платній основі), які знаходилися на збереженні в місцевій філії „Союзбанку” [339, с. 4; 18, арк. 9].

На цьому ж засіданні, за констатацією В. О. Біднова, було ухвалено план роботи комісії, який включав підготовку для „церковно-богослужбового вжитку Листів Апостольських на цілий рік, щоб дати церквам український текст недільних та празникових читань з „Апостола” [339, с. 6; 24, арк. 7]. З метою вирішення цього завдання колегіально було вирішено взяти текст Діяній та Листів Апостольських в перекладі П. Куліша та І. Пулюя, співставити їх із текстами грецькими і надати їм відповідної до церковного вжитку редакції. Роботу в наміченому напрямі розпочали з книги „Діяній Св. Апостолів” [382, с. 382; 15, арк. 18].

Комісія працювала достатньо інтенсивно. Засідання відбувалися двічі на тиждень і проходили в жвавих дискусіях. Станом на 22 лютого 1920 р. уже відбулося тридцять сім засідань, за кожне з них члени комісії отримували по 50 крб. Із 1 лютого 1920 р. за рішенням комісії, яке затвердив І. І. Огієнко, ця сума була збільшена до 100 крб. Водночас секретареві комісії був встановлений оклад у сумі 1200 крб. на місяць, позаяк, крім ведення протоколів, він провадив усе необхідне листування та готував діловодів необхідну документацію для складання місячних звітів. Для останнього також був встановлений місячний оклад у сумі 1500 крб. [101, арк. 19].

4 березня 1920 р. Головноуповноважений Уряду УНР І. І. Огієнко видав наказ, згідно з яким „Комісія по перекладу Св. Письма на українську мову при Міністерстві Ісповідань тимчасово переходить в повному своєму складі з коштами до Богословського Факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету” [178, с. 30]. У цей же час на посаду завідуючого справами комісії було обрано В. О. Біднова, який невдовзі зосередив у своїх руках ще й обов'язки секретаря [339, с. 5; 26, арк. 2].

Останні зміни організаційного характеру відбулися восени 1920 р. У жовтні комісію знову було переведено під безпосереднє опікування Міністерства ісповідань. Найвірогідніше, таке рішення зумовлювалося військово-політичними обставинами, коли під натиском більшовиків майбутня доля університету була в невизначеному стані.

Певних змін зазнав і керівний склад комісії, головою якої призначили декана богословського факультету В. О. Біднова. Членами комісії залишалися Ю. Й. Сіцинський, П. В. Табінський, Й. Х. Оксіук, І. А. Любарський, О. З. Неселовський, О. В. Прахов та Л. Т. Білецький [339, с. 5].

Слід зауважити, що розгляду різнобічних питань, пов'язаних із перекладом Св. Письма на українську мову, неодноразово приділяла увагу Рада професорів богословського факультету КПДУУ [109, арк. 2, 4; 10, арк. 2].

Як ми уже зазначали, в основу перекладу „Діянъ Святих Апостолів” комісія поклала український текст П. Куліша та І. Пулюя, звіряючи його з текстами „слов'янським та грецьким у виданні російського Св. Синоду, латинським, польським (Вуйка), російським синодальним та французьким” [339, с. 6; 22, арк. 2]. До весни 1920 р. було перевірено до двадцяти розділів. За повідомленням газети „Наш шлях”, із 12 березня 1920 р. комісія почала друкувати у власному перекладі вивірених текст. За цим процесом безпосередньо наглядали Є. К. Тимченко та Ю. Й. Сіцинський [284]. Однак робота посувалася досить повільно. Проте на початку липня, ще до чергового захоплення влади у місті більшовиками, працю практично було завершено, а остаточно зброшурувати книгу вдалося лише у жовтні 1920 р.

„Діяння Святих Апостолів” мали бути видрукувані у п’ятому томі „Записок Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету”, про що неодноразово повідомлялося у місцевій пресі [305]. Але цей том так і не вийшов у світ, а зброшуровані аркуші українського тексту були знищені, коли в середині листопада 1920 р. більшовики остаточно окупували Кам’янець-Подільський. Та все ж один примірник „Діянь Святих Апостолів” зберігся і на сьогодні він знаходиться на зберіганні у фонді рідкісної книги в бібліотеці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Як бачимо, справа видання богослужбових книг рідною мовою потребувала певного часу. Всього за період 1917–1919 рр., за підрахунками В. О. Біднова, крім „Діянь”, вдалося видати вісімнадцять назв книг [340, с. 43]. Водночас українізація національно-церковного життя, виступаючи важливим засобом впливу на зростання національної свідомості, вимагала негайних зрушень у питанні використання української мови у релігійному житті. З огляду на це Огієнко на засіданні Ради міністра ісповідань 22 вересня 1919 р. запропонував перейти до відправи служби Божої з українською вимовою слов’янського тексту та виголошення проповіді українською мовою. При цьому остання мала базуватися на матеріалах з національної історії [14, арк. 11–11 зв.; 21, арк. 2]. Аби якнайшвидше реалізувати означені підходи, Міністр ісповідань запропонував організувати курси української вимови, на яких можна було б ознайомити присутніх із принциповими моментами історії української церкви.

Члени Ради цілковито підтримали І. І. Огієнка та обрали завідуючого курсами В. О. Біднова, доручивши скликати спеціальну комісію та скласти відповідну програму. Заняття планувалося розпочати 29 вересня 1919 р. і проводити впродовж п’яти днів [14, арк. 12]. Підготовлений Бідновим план передбачав проведення 11 лекційних занять із правил української вимови церковних текстів, історії України, історії української церкви, географії України та історії українського письменства [20, арк. 1]. Також ним особисто була підготовлена інформація для засобів масової інформації з запрошенням зацікавлених осіб взяти участь у роботі курсів [235; 275].

Однак початок занять дещо змістився, розпочавшись 10 жовтня 1919 р. [14, арк. 30 зв.]. Загальна кількість слухачів становила 55 осіб. У переважній більшості це були протоіереї, диякони, церковні диригенти та інші особи духовного сану. Крім того, лекції з української вимови відвідувало 14 учнів Подільської єпархіальної дяківської школи [20, арк. 4–4 зв.].

15 травня 1920 р. Рада професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету ухвалила рішення про відкриття при богословському факультеті трьохмісячних літніх пастирських курсів та прохання до Головноуповноваженого уряду УНР асигнувати на їх утримання 141000 крб. [32, арк. 5 зв.]. Із метою вивчення питання в частині обґрунтування доцільності організації занять та ставлення до нього духовної ієрархії справу направили на попередній розгляд до Фінансової комісії за участю представника від Міністерства ісповідань Г. Левицького та референта духовного відомства [32, арк. 20]. Висновки експертних інституцій виявилися позитивними, а відтак Рада при Головноуповноваженому уряду УНР на своєму засіданні виділила на облаштування та утримання курсів 141 тис. крб. [32, арк. 27], а Огієнко затвердив дану постанову [34, арк. 24].

Цього разу заняття відбувалися під керівництвом приват-доцента П. В. Табінського. Всього було подано 69 заяв. Однак не усі прохання довелося задовольнити через брак освітнього цензу або молодий вік, як це мало місце з учнями Кам'янець-Подільської вчительської семінарії. Крім того, як зауважував В. О. Біднов у листі до Й. Ф. Оксіюка, з великою кількістю слухачів незручно вести навчання [121, арк. 21 зв.]. Тому Рада лекторів пастирських курсів зарахувала слухачами 60 осіб, серед яких були й шестидесятилітні [294].

Урочисте відкриття занять відбулося 2 червня 1920 р. відправою молебню в університетській церкві. Після служби Божої до присутніх звернулися професор В. О. Біднов та приват-доцент П. В. Табінський, у виступах яких йшлося про серйозний та відповідальний час, який вимагає від людей, що йдуть на село служити релігійним потребам народу, бути великою мірою озброєними знанням та досвідом. „За час революції ми бачили, – наголошував В. О. Біднов,

– що над думкою й серцем народу панували в більшості людці, що озброєні були лише вузьким знанням, вичитаними з агітаційних брошурок. Пастиреві повинно стати керівником села, його думкою й серцем, а для того треба стати вище тих агітаторів – значить озброїться ширшими знаннями, наукою і заговорить до народу його рідною мовою” [295].

Варто зауважити, що пастирські курси дуже зацікавили місцеве громадянство й знайшли багато прихильників. За повідомленням газети „Наш шлях”, упродовж червня щодня до канцелярії університету зверталось по декілька чоловік із проханням зарахувати їх слухачами. На жаль, майже усім доводилося відмовляти, позаяк важко було провадити виклади у великих групах, особливо з таких предметів як літургика, гомілетика, слов’янське читання та ін. Однак кількість слухачів все ж таки збільшилась до 70 [296].

Проведені в університеті курси позитивно вплинули на процес зростання довіри священників до організації служби Божої українською мовою. Щоправда, на цьому шляху багатьом прихильникам національної справи довелося долати шалений опір чорносотенних церковників. Склад Подільської Духовної Консисторії залишався незмінним з царських часів. На єпархіальному з’їзді, що відбувся у травні 1918 р., більшість присутніх, апелюючи до гасел церковного самовизначення та недопустимості будь-якого тиску на соборно-церковну волю, висловились проти автокефалії Української Церкви та українізації богослужбової мови [170; 246]. Антиукраїнською позицією вирізнявся і єпископ Пимен, обраний на кафедру Подільським єпархіальним собором 31 серпня 1918 р. [233; 74, арк. 253].

З огляду на ці обставини було вкрай важко впроваджувати у життя Закон Директорії УНР „Про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви” [194]. Тому питання інституалізації УАПЦ та утворення її ієрархії постало одним із найактуальніших в порядку денному. Предметом окремого розгляду воно стало уже на другому засіданні Ради Міністра ісповідань, що відбулося 20 вересня 1919 р., де І. І. Огієнко запропонував схему, за якою на чолі Української Церкви повинен стояти Найсвятіший Український Синод.

Духовні Консисторії мали бути скасованими, а натомість утворенні Губерніальні Церковні Управи, голови яких призначаються Синодом, а члени обираються. Єпископ не мав до неї юрисдикційного відношення. Управлятися вона мала Синодом, частково – Міністерством ісповідань. Далі по структурі йшла Повітова Церковна Управа. На рівні волостей замість благочинних утворювалася Волосна Церковна Управа. І врешті, первинною одиницею в церковній ієрархії виступав приход, який обирав собі священика та дяка і піклувався про життя своєї церкви. Обраний священик благословлявся єпископом та затверджувався Управою [14, арк. 9 зв.–10; 28, арк. 134].

Як бачимо, в запропонованому проекті церковного управління було закладено принцип цілковитого знищення влади єпископів та через інститут виборності повсюдне дотримання засад соборності. До початку дії нової системи чинними залишалися Духовні Консисторії, до складу яких з контрольними функціями мали бути призначені комісари.

У запропонованих новаціях І. І. Огієнка підтримали усі члени Ради міністра. На думку В. О. Біднова, організацію церковного управління слід було розпочинати знизу, але з огляду на неналагодженість парафій, він визнав необхідним, не втрачаючи часу, розпочати даний процес зверху створенням Синоду. Оскільки об'єктивної змоги провести вибори до Синоду не було, то Василь Олексійович запропонував сформувати його розпорядчим рішенням вищої державної влади [14, арк. 10; 30, арк. 32; 23, арк. 4].

8 жовтня 1919 р. Директорія УНР своїм декретом сповістила про заснування Українського Священного Синоду як найвищого органу управління українською православною церквою. До його складу увійшли й представники богословського факультету КПДУУ – В. О. Біднов та Ю. Й. Сіцінський [208; 35, арк. 3].

Урочисте відкриття Синоду відбулося 11 жовтня 1919 р. за участі Директорії у повному складі, міністрів, представників земств та міського голови, членів Кирило-Мефодіївського братства та професорів університету. Перед початком першого засідання в університетській церкві відбувся

молебень, який правили члени Синоду разом із міським духовенством. Потім І. І. Огієнко сформулював основні завдання, які був покликаний вирішувати вищий орган управління Української Церкви [210; 19, арк. 14].

Однак цією подією проігнорували єпископ Подільський та Брацлавський Пимен та Вінницький вікарний єпископ Амвросій, які також входили до складу Синоду. Аби з'ясувати обставини цього факту та в цілому виявити ставлення преосвященного Пимена до Української Автокефальної Церкви, Синодом була споряджена до них спеціальна делегація у складі професора В. О. Біднова, ректора Духовної семінарії Крамаренка та протоієрея Ю. Й. Сіцинського. Пимен зазначив, що він співчуває ідеї автокефалії, визнає Директорію УНР та виконує її розпорядження, але в справі Українського Священного Синоду йому необхідно зв'язатись із митрополитом Антонієм, а до цього часу він не має змоги прийняти рішення щодо власного входження до складу Синоду [276].

Така позиція викликала різку реакцію у членів Кирило-Мефодіївського братства, які забажали вжити усіх можливих заходів, аби накази та розпорядження Українського уряду виконувались своєчасно та у повному обсязі [223]. Натомість єпископ Подільський та Брацлавський Пимен на практиці обрав іншу лінію поведінки: відразу ж після залишення Директорією УНР та урядовими структурами Кам'янця-Подільського у середині листопада 1919 р. він розпочав неприхований наступ на окремих представників братства. Так, уже 19 листопада Ю. Й. Сіцинський отримав повідомлення за № 2682, в якому за низку „провин” він позбавлявся можливості правити службу Божу до часу розгляду питання патріархом Тихоном [468, с. 4; 16, арк. 8].

Намагаючись поставити під певний контроль справи національно-церковного життя та з метою належного інформування місцевої духовної влади про діяльність центрального українського уряду І. І. Огієнко 23 листопада 1919 р. як Головноуповноважений уряду УНР підписав наказ, яким призначив при Духовній Консistorії тимчасового комісара. До обов'язків останнього входило здійснення контролю над постановами та листуванням єпархіальної влади; особисто бути присутнім на засіданнях Духовної Консistorії, у разі

потреби мати можливість виступу та внесення своїх пропозицій на її розгляд; припиняти до остаточного вирішення справи Міністерством ісповідань чинність тих постанов єпархіальної влади, які не відповідатимуть законам і розпорядженням Українського уряду та інтересам і добробуту Української держави; контролювати грошові суми та майно церковних установ; у разі виявлення державного злочину, негайно усувати від виконання обов'язків урядовців та інших осіб, котрі обслуговують потреби церковних установ, надсилаючи негайно свої розпорядження в таких справах на затвердження Міністра ісповідань [27, арк. 12–12 зв.; 17, арк. 14].

Як бачимо, представники богословського факультету КПДУУ брали активну участь у формуванні органів державної влади. Вони підкреслено шанобливо ставилися до очільників національно-визвольного руху. Готуючись до свята присяги Директорії на вірність Українській Народній Республіці, В. О. Біднов за дорученням зборів Кирило-Мефодіївського братства, базуючись на тому, що присяга повинна мати велике значення для усіх українських громадян, які у переважній своїй більшості є надто духовними, пропонував Директорії не відмовитись від прийняття церковної присяги на вірність українському народові, позаяк „тільки така присяга буде мати добрий вплив на народ і на військо, і не дасть можливості ворогам нашої Державности скористувати обітницю для її зруйнування” [36, арк. 5 зв.]. А свою коротку промову біля стін Кафедрального собору, де урочисто зустрічали членів Директорії разом із Головним отаманом Українських військ, професор закінчив промовистими словами: „Батьку Отамане! Ти вів нас по шляху Державного життя, ми Тобі вірили. Веди ж нас і тепер, ми Тобі віримо і підемо за тобою!” [263].

Велику активність представники богословського факультету проявляли у житті місцевого селянства. Зокрема, наприкінці грудня 1918 р. В. О. Біднов був обраним головою Кам'янець-Подільського повітового комітету селянських спілок [243]. Заснована інституція розглядала не лише фахові питання, пов'язані з організацією сільськогосподарського виробництва, але й брала

участь у загальноукраїнських суспільно-політичних процесах. Так, на засіданні, яке відбулося 29 грудня 1918 р., було ухвалено важливе рішення щодо проведення підготовчої роботи з організації виборів до Трудового Конгресу. Делегатами до Конгресу від Селянської спілки Кам'янецького повіту було обрано сім осіб, в тому числі й В. О. Біднова [228].

Як голову Селянської спілки В. О. Біднова 17 серпня 1919 р. запрошували на нараду до Губернського комісара Поділля, де розглядалися справи організації влади на місцях [97, арк. 14; 5, арк. 132].

На з'їзді селян Кам'янецького повіту, що відбувся за участі понад 120 делегатів 24 серпня 1919 р., Біднов вітав присутніх від імені повітового комітету. Він закликав селян єднатися з українською владою, в якій вбачав єдиний порятунок. Як вияв пошани його обрали до президії з'їзду, на порядку денному якого стояли важливі питання тогочасного життя: про політичний момент; проведення земельної реформи; оподаткування селянства хлібом; збір та поділ урожаю у відповідності до нормативних урядових документів; організація селянства на місцях; доповіді з місць [268].

Важливим напрямком діяльності представників богословського факультету КПДУУ була безпосередня участь в організації Кам'янець-Подільської філії Червоного Хреста. 20 червня 1919 р. відбулося організаційне засідання нової структури, членами президії якої таємним голосуванням обрали, крім інших, І. І. Огієнка, В. О. Біднова та Ю. Й. Сіцинського [77, арк. 1]. Філія ставила своїм основним завданням надання допомоги пораненим українським воякам [79, арк. 32; 81, арк. 34].

Корпорація богословського факультету КПДУУ активно долучалася до усіх процесів, пов'язаних із налагодженням продуктивних викладів у навчальних закладах різних рівнів. 10 лютого 1919 р. на кошти Подільського губерніяльного земства у м. Кам'янці-Подільському почали функціонувати двохрічні педагогічні курси, влаштовані для учителів вищих початкових шкіл, котрі не мали відповідної освіти. За констатацією голови губернської управи В. К. Приходька, таких на Поділлі було біля 60 відсотків [44, арк. 9]. Подекуди

ситуація доходила до того, що на вчительські посади призначалися особи, які не мали навіть повної середньої освіти. На курси записалося понад 150 слухачів. Лекції читали переважно представники професорсько-викладацької корпорації КПДУУ. До складу педагогічної Ради курсів входили В. О. Біднов, М. М. Васильківський та І. А. Любарський [44, арк. 11–11 зв.].

Вболіваючи за питання українізації усіх ланок системи освіти, В. О. Біднов як голова Учительської професійної спілки м. Кам'янця-Подільського на початку серпня 1919 р. звернувся до Департаменту середньої школи Міністерства народної освіти з проханням організації практичних курсів для поглиблення знань учителів з української мови. Дану потребу він умотивовував тим, що середня школа й досі залишалася фортецею омосковлення й денаціоналізації української молоді та осередком ворожнечі по відношенню до української культури. Частково така ситуація, на переконання Біднова, зумовлювалася не тільки політичними подіями, а й тим, що місцева влада не вживала заходів щодо українізації середньої школи [44, арк. 21].

Представники богословської корпорації КПДУУ запрошувалися у різні комісії, завдання яких полягало у піднятті якості освіти, особливо коли йшлося про викладання предметів українознавства. Зокрема, губернським комісаром освіти на Поділлі В. О. Біднов був запрошений до складу губернської комісії для прийняття іспитів з історії в учителів середніх шкіл [98, арк. 1]. Під час Великого посту 1920 р. Рада професорів богословського факультету заініціювала впорядження публічних лекцій церковно-історичного та філософсько-морального змісту. Три лекції планувалося присвятити питанням церковної автокефалії взагалі та автокефалії Української Церкви зокрема [292].

Представники богословської корпорації КПДУУ активно долучалися й до інших культурно-освітніх проектів. Зокрема, 26 грудня 1918 р. В. О. Біднов, виконуючи прохання Губернського Національного Союзу, виступив з лекцією про поточний момент перед вояками 4 кінно-гарматного полку [97, арк. 15–15 зв.]. Зважаючи на брак правдивої інформації та усвідомлюючи необхідність виховання козаків і старшин у національному дусі, завдяки старанням

Державної інспектури окремого корпусу кордонної охорони 10 серпня 1919 р. при університеті були відкриті курси українознавства, історію України на яких запросили читати В. О. Біднова [262]. Крім того, у день відкриття занять він звернувся до слухачів з патріотичною промовою.

Подібні за змістом та значенням курси Василь Олексійович проводив на громадських засадах і з старшинами та урядовцями „рекрутових військових полків”, що були ініційовані Культурно-освітньою управою Генерального штабу. Їхнє відкриття відбулося 26 серпня 1919 р. [234]. Впродовж вересня В. О. Біднов прочитав декілька лекцій з історії України [236; 237; 238; 239].

Із 15 листопада 1920 р. передбачалося організувати місячні вечірні курси українознавства при Кам'янець-Подільській залізничній школі. У розробленій програмі слухачам пропонувалися лекції з української мови та літератури, історії України, географії України та діловодства. Історію України організатори запросили читати В. О. Біднова [253]. Однак цим намірам уже не судилося збутися.

Тісною співпрацею зі старшинами та урядовцями Кам'янецької залоги характеризувалася діяльність приват-доцента Й. Ю. Сіцінського. 14 вересня 1919 р. у приміщенні Церковно-історичного археологічного музею він провів публічну лекцію на тему історії міста та його найвеличнішої будови – Кам'янецької фортеці [78, арк. 34]. Після занять відбулася екскурсія-огляд самої фортеці та інших місцевих пам'яток старовини [240].

У добу Української революції 1917–1921 рр. Ю. Й. Сіцінський продовжував опікуватися справами Подільського церковного історико-археологічного товариства, заснованого ще 1865 р. як Єпархіальний історико-статистичний Комітет. Із 1890 р. інституція стала збирати предмети побутової та церковної старовини, що стали основою створення музею, у складі якого був свій архів, а також невелика бібліотека з книг історичного, археологічного та етнографічного змісту. Товариство за час своєї діяльності спромоглося видати 12 випусків власних „Трудов” та два видання опису музею (стародруку і старовинних речей) [80, арк. 124].

За час Першої світової війни музей частково був вивезений із Кам'янця-Подільського, а його члени евакуйовані в різні місця. Із метою утримання музею в належному стані, Ю. Й. Сіцинський звернувся до Міністерства народної освіти з проханням призначити товариству грошову допомогу [45, арк. 87–87 зв.]. Клопотання отримало підтримку з боку профільного відомства. Зокрема, звертаючись до Ради міністрів з цього питання, І. І. Огієнко писав: „Після заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету та Богословського Факультету при ньому зокрема діяльність вище згаданого Товариства набирає значно більше значіння й тому я вважаю цілком своєчасним і справедливим асигнування щорічної допомоги тому Товариству в розмірі 5000 крб. для розвитку його корисної для всього Поділля праці, і маю за честь ласкаво прохати Раду Міністрів ухвалити відповідний законопроект [54, арк. 3 зв.]. 21 січня 1919 р. Рада міністрів УНР ухвалила закон, відповідно якому товариству гарантувалася щорічна допомога у сумі 5000 крб. [9, арк. 3].

Проте саме товариство у цей час переживало свої не найкращі часи [82, арк. 187]. Крім фінансової скрути суттєво на діяльності товариства позначалися такі фактори, як економічна розруха, часта зміна політичної влади у Кам'янці-Подільському і, як наслідок, нестабільна комунікація із своїми регіональними осередками та дійсними членами, яких війна розкидала по різних закутках. Яскраву ілюстрацію щодо становища товариства дають документальні свідчення про засідання 22 червня 1919 р., залишені Ю. Й. Сіцинським у „Списке членов Подольского церковного историко-археологического общества” за 1914 р. На цьому засіданні Ю. Й. Сіцинський виступив з інформацією про поточний стан в товаристві, були обрані нові почесні та дійсні члени, загалом відбулася перереєстрація старого складу та поновлено керівний склад товариства. Його знову очолив Ю. Й. Сіцинський. До складу товариства входило 118 членів, з яких почесних було 7, дійсних, які мешкали у Кам'янці – 37, дійсних, які проживали поза Кам'янцем – 44, членів-змагальників (кандидатів) – 305 [407, с. 65–68]. У структурі членства зростає кількість осіб, не

пов'язаних із духовними відомствами, яких налічувалося 44 (41,5%), представників духовенства було 53 чол. (44,9%), викладачів духовних навчальних закладів – 13 (13,6%) [408, с. 180].

Окремий напрямок державотворчих зусиль представників професорсько-викладацької корпорації богословського факультету КПДУУ проявлявся у діяльній участі в організації незалежної та демократичної преси. Виступаючи з програмною статтею у першому числі „Життя Поділля”, що вийшов у світ 15 грудня 1918 р., В. О. Біднов зосередив увагу на тому, що місто Кам'янець-Подільський, виступаючи культурним осередком всього Поділля, до цього часу не мало щоденної української газети, хоча українська людність складала значну більшість тутешнього населення. Тому місцеве українське громадянство, дбаючи про інтереси українського народу, повинно об'єднатися навколо друкованого часопису, що мав виявляти наші думки та бажання. „Одстоювання наших політичних та національно-культурних інтересів, – стверджував В. О. Біднов, – освітлення наших економічних та соціальних справ – головне завдання нашої газети” [198]. Аби якнайбільше охопити соціальних груп, примірники газети безкоштовно розсилалися для ознайомлення окремим інституціям, громадським організаціям та приватним особам [209]. На сторінках часопису постійно друкувалися В. О. Біднов, А. Волянський та інші співробітники факультету.

Отже, представники богословського факультету КПДУУ брали активну участь у багатьох важливих державотворчих процесах, передусім спрямованих на відродження Української православної церкви та підвищення культурно-освітня рівня жителів Подільського краю.

Висновки до третього розділу

Отже, допомогу у розробці зразкового навчального плану для богословського факультету КПДУУ надали представники Київської духовної академії. Він поділяв увесь курс на слухання загальнообов'язкових предметів та

спеціальних по відділах і був розрахованим на чотири роки. Позаяк викладання суто богословським дисциплін вдалося організувати не відразу, то студенти-теологи змушені були на початку слухати лекції разом із студентами історико-філологічного факультету. Велику роль у підготовці до занять відіграла бібліотека, книжковий фонд якої постійно поповнювався спеціальною літературою, та читальний зал.

Формування професорсько-викладацького складу богословського факультету КПДУУ відбувалося шляхом запрошення на вакантні посади здібних до наукової праці випускників Київської духовної академії та місцевих інтелектуальних сил. Процес відбувався не просто, але уже у весняному семестрі 1918/1919 навчального року вдалося забезпечити виклади спеціальних богословських дисциплін. Втім, кадрова проблема залишалася актуальною впродовж усього періоду функціонування факультету. Матеріальне становище викладачів покривалося затвердженням на факультет кошторисом, проте з огляду на часту зміну влади і відповідно соціально-економічну нестабільність, розмір заробітної плати не спроможний був забезпечити найнеобхідніші видатки, незважаючи на постійний її перегляд та встановлення різних надбавок.

Студентський контингент формувался на загальних підставах вступу. У 1918/1919 навчальному році було прийнято 20 слухачів, у 1919/1920 – 23 та в 1920/1921 – 13. Переважна більшість із них були вихідцями із Поділля та старшого віку. Для забезпечення можливості навчатися адміністрація університету відкрила бурсу та їдальню. Найбіднішим слухачам встановлювався стипендіальний фонд. Окремим студентам скасовувалася плата за навчання або зменшувалася її розмір.

Державотворча та культурно-просвітницька діяльність представників богословського факультету КПДУУ проявлялася в організації важливих інституцій та реалізації низки проектів культурно-освітнього значення. Найбільш важливими з-поміж них є заснування філії Кирило-Мефодіївського братства, участі в Комісії з перекладу Св. Письма на українську мову, організації курсів з українознавства та ін.

РОЗДІЛ 4

ЛІКВІДАЦІЯ БОГОСЛОВСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ ТА ДОЛЯ АКАДЕМІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ

4.1 Встановлення більшовицького режиму і ліквідація теологічного факультету

Нормальній організації праці нового осередку української богословської думки, за визнанням В. О. Біднова, найбільше заважали політичні чинники [98, арк. 9]. Негативні моменти пов'язувалися передусім з неодноразовим утвердженням у регіоні комуністичної системи влади, яка у своїй основі базувалась на цілком відмінних від національно-демократичних угруповань засадах та світоглядних настановах.

Уперше з радянською практикою в реалізації основних принципів освітньої політики КПДУУ зіткнувся у середині квітня 1919 р., коли червоні війська в черговий раз зайняли стратегічний центр Поділля [6, арк. 4]. Більшовицький досвід цього періоду в справі визначення структурних форм функціонування системи вищої освіти виступав лише калькою відповідних підходів, які застосовувалися у Росії. Нормативна база, що врегульовувала різні аспекти внутрішнього життя вищих шкіл та визначала їхнє місце в системі народної освіти, дублювалася на місцевому ґрунті практично без змін. У контексті нашого дослідження варто наголосити на важливості прийняття Тимчасовим робітничо-селянським урядом України у січні 1919 р. двох декретів – „Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” та „Про передачу всіх шкільних закладів у відання відділу освіти” [171, с. 28–30].

Базуючись на цих правових актах, нарком освіти УСРР В. П. Затонський під час відвідування наприкінці квітня 1919 р. навчального закладу особисто розпорядився закрити богословський факультет. На цілком логічне прохання декана В. О. Біднова надати можливість слухачам хоча б закінчити академічний рік, що фінішував за два тижні, реакція посадовця була негативною [310, с. 70].

Втім, вирішуючи для себе значно важливіші питання, що стосувалися самої можливості збереження влади, більшовики на цьому етапі об'єктивно не мали змоги більш серйозно втрутитися в університетське життя, а тим більше відслідковувати практичне впровадження започаткованих ними ж новацій. Слід зазначити, що принципи для освітньої справи декрети надійшли до навчальних закладів Поділля з вимогою їхньої реалізації лише наприкінці травня 1919 р., тобто напередодні чергової зміни влади [73, арк. 37]. Із урахуванням цієї обставини професорсько-викладацька корпорація КПДУУ особливо не поспішала виконувати згубні для навчального процесу розпорядження, принаймні в їх повному обсязі. Саме тому Рада професорів богословського факультету, заслухавши 25 квітня 1919 р. інформацію декана про вимогу очільника центрального освітнього відомства закрити підрозділ, у своєму рішенні обмежилася лише зверненням до Ради професорів навчального закладу з проханням надати відповідні директиви з цього питання для подальшого реагування [111, арк. 12]. Остання ж на своєму засіданні 30 квітня, з огляду на „словесне розпорядження пана Комісара Народної Освіти”, також зупинилася на прийнятті досить поміркованої ухвали: „Припинити тимчасово читання лекцій на Богословському факультеті, зі скасуванням ж самого факультету зачекати до одержання офіційного розпорядження з Міністерства” [97, арк. 36].

Власне на цей раз державна влада обмежилася зініційованими змінами в питанні приведення внутрішньої структури університету до вимог нових стандартів. На більше у більшовиків не вистачило ані часу, ані сил. Щоправда, місцева влада таки намагалася реквізувати помешкання, в якому знаходилася університетська друкарня. Із відповідною заявою 12 травня 1919 р. особисто до В. О. Біднова звернувся голова культурно-просвітньої комісії Подільської пограничної бригади. За наполяганням декана Рада професорів КПДУУ терміново сформувала уповноважену делегацію з метою ліквідації цього інциденту [103, арк. 5].

Крім того, у контексті провадження загальної політики, яка не виключала застосування й репресивних заходів щодо національно налаштованої інтелігенції, комуністи провели обшук у помешканні В. О. Біднова та його колеги Л. Т. Білецького, вилучивши у першого гроші, ділові папери та печатку Правобережної філії Катеринославського видавництва [378, с. 11]. Хоча нічого „контрреволюційного” не виявили, проте за наслідками цих заходів обох арештували. Більше того, за спогадами очевидців, більшовики мали намір розстріляти в’язнів, але через нищівний обстріл міста українськими військами з боку містечка Оринин, які на початку червня 1919 р. розпочали наступ, не встигли цього зробити [310, с. 70; 311, с. 168–169].

Натомість третій прихід радянських військ у Кам’янець-Подільський, що стався в середині липня 1920 р., характеризувався значно агресивнішою налаштованістю більшовиків у ставленні до своїх опонентів. Уже другим наказом по відділу управління голова Кам’янецького повітового революційного комітету розпорядився терміново створити Активно-слідчий підвідділ, на який було покладено завдання боротьби з „таємним ворожим елементом, що загрожує нашій героїчній Червоній Армії” [159, арк. 7]. Обрана стратегія досить швидко проявилася і у ставленні більшовиків до навчального закладу. Нарком освіти УСРР В. П. Затонський особисто розпорядився ліквідувати університет як такий, з огляду на ту причину, що останній перетворився у „петлюрівське гніздо”, де навчаються „безробітні дівиці та поповичі” [486, с. 70–71]. Зрозуміло, що таке ставлення не могло не позначитися на багатьох важливих сторонах життєдіяльності інституції, зокрема й на її структурних формах.

Відтак уже в першому наказі по університету від 28 липня 1920 р. за підписом уповноваженого вищої школи А. Волянського, котрий фактично репрезентував у навчальному закладі інститут політичного комісара, знову йшлося про закриття з 11 липня богословського факультету, ліквідацію справ якого з господарських питань доручалося зробити Господарчій раді, а з академічних – Раді університету. На практичну реалізацію цього завдання давалося трохи більше двох тижнів [107, арк. 2].

Через два дні, в розвиток започаткованих процесів, уповноважений видав наступний наказ, яким розпустив усі комісії та заклади, що існували при факультеті [354, с. 12]. Це означало, що в терміновому порядку мали припинити свою діяльність гурток „Студії чистого християнства”, Комісія з перекладу Святого Письма на українську мову та інші інституції [371, с. 95–98].

Якщо зміна навчальних планів потребувала певного часу для приведення їх у відповідність з новими освітніми завданнями та політико-ідеологічними настановами, то заплановані структурні реформи більшовики намагалися провести досить оперативно. Уже на 31 липня було призначене засідання Ради професорів богословського факультету, на яке виносилося єдине питання про ліквідацію даного навчального підрозділу [109, арк. 7 зв.].

Порядок усебічної реалізації нових завдань на цей раз відслідковувався не лише політичним комісаром, а й представниками місцевої влади. Відповідно до наказу голови Революційного комітету Кам'янецького повіту з 7 серпня 1920 р. в структурі управлінських органів призначався завідуючий столом по відокремленню церкви від держави І. Губа, на якого й покладалися відповідні обов'язки [160, арк. 6]. Тому не є дивним факт, що цього разу представникам академічної корпорації не вдалося на триваліший час відтягнути закриття богословського факультету. Це сталося досить оперативно і в силу останніх обставин окремі студенти змушені були подати прохання про зарахування їх на навчання до інших підрозділів [84, арк. 71].

Наразі слід відзначити, що, намагаючись чітко виконувати доведені завдання освітніх та партійних органів з переведення навчального закладу на радянську платформу, уповноважений вищої школи в той же час намагався зважено підходити до вирішення питань, пов'язаних із збереженням університетських надбань попереднього періоду. Прикметно, що сам А. Волянський свого часу вступав до університету саме на богословський факультет [134, арк. 18 зв.]. Його позитивно характеризували не тільки представники студентського виконкому [1, арк. 1; 322, с. 284], але й авторитетні співробітники навчального закладу [321, с. 213; 311, с. 197] та особисто ректор

[319, с. 121]. Принаймні, він насправді опікувався долею членів професорсько-викладацької корпорації та проблемою збереження університетського майна. На підтвердження першої тези можна навести промовисте свідчення приват-доцента Л. Т. Білецького: „...в багатьох... справах він стояв на сторожі інтересів університету. Особливо, коли доходило до питань арешту тих чи інших осіб із професорського складу: тут комісар Волянський або брав тих професорів під свій захист, а коли трудно було відстояти ту чи іншу особу, тоді він через довірених осіб просто попереджав їх” [311, с. 196].

Друге твердження також проілюструємо не менш яскравими прикладами, безпосередньо пов'язаними як із діяльністю богословського факультету, так і навчального закладу в цілому. На охоронному листі від 30 липня 1920 р., підписаному головою Кам'янецького ревкому Ф. Єршовим, уповноважений університету А. Волянський особисто наклав резолюцію такого змісту: „Пропонується чинам адміністрації Університету пред'являти цього листа в відповідних випадках, а в разі потреби направляти до мене всіх осіб, що намагаються реквізувати Університетське майно чи будинки” [105, арк. 33]. Можемо навести ще один промовистий факт такого ставлення: у вересні 1920 р. Господарська рада навчального закладу розглядала спеціальний запит А. Волянського на предмет відповідності університетської церкви музейній установі та можливості перенести туди кабінет мистецтва. Рішення ради цілковито вписувалося у контекст резолюції уповноваженого вищої школи: „Вважати ... університетську церкву за музей, куди перевести весь кабінет мистецтва” [122, арк. 1]. Тобто, за умови, коли не видавалося можливим зберегти саму церкву, в запропонований А. Волянським спосіб вдалося врятувати багато цінних церковних речей, зберігаючи їх як музейні експонати.

Співробітників богословського факультету радянська влада в офіційному порядку залучала й до справи збереження пам'яток старовини у місті [161, арк. 7]. Та попри це серед них поступово наростало певне хвилювання. Свідченням цього є заява П. В. Табінського, написана на ім'я голови Ради КПДУУ. У ній він зізнається у неможливості з наступного академічного року

продовжувати професорську діяльність викладами на факультеті. Однак, не бажаючи покидати „рідний Університет”, та волюючи продовжити розпочаті наукові студії, приват-доцент просив розглянути на Раді професорів можливість посісти йому вакантну посаду бібліотекаря навчального закладу, позаяк, навчаючись у Петрограді, мав можливість ознайомитися з організацією роботи Публічної бібліотеки, бібліотеки Академії наук, Духовної академії та Святішого Синоду [120, арк. 1].

Аналогічну за змістом заяву подав голові Ради Кам'янець-Подільського державного українського університету Ю. Й. Сіцинський. Своє прохання він мотивував наступним чином: „Ласкаво прошу призначити мене на посаду бібліотекаря або помішника бібліотекаря Університету, бо, можливо, що я зостанусь без посади (приват-доцента)” [120, арк. 3].

На початку серпня 1920 р. до голови Ради факультету соціальних наук звернувся й О. В. Прахов із заявою призначити його на кафедру юдознавства, яка від часу заснування навчального закладу залишалася вакантною. Своє прохання він обґрунтовував тим, що був добре обізнаний як із єврейською мовою, так і з історією єврейського народу, а також достатньо добре орієнтувався в питаннях археології та літератури [140, арк. 1].

Із огляду на закриття богословського факультету своєї посади позбувся діловод Г. Стельмашевський. У зв'язку із цим він просив правління КПДУУ перевести його на посаду канцеляриста до фундаментальної бібліотеки. В іншому випадкові, стверджував Г. Стельмашевський, він позбавлявся можливості оплачувати своє навчання на математичному відділі фізико-математичного факультету. Після погодження цього питання Господарчим комітетом уповноважений вищої школи А. Волянський наклав резолюцію: „Прийняти до бібліотеки з 3/VIII 1920 р”. [141, арк. 4].

У середині вересня 1920 р. радянські війська знову залишили Кам'янець-Подільський, але за два місяці вони повернулися, знаменуючи наразі завершення національно-визвольних змагань у своїй основній фазі. 6 грудня 1920 р. повітовим ревкомом в університеті була відновлена посада політичного

комісара. Через відсутність у місті А. Волянського тимчасово виконувати його обов'язки призначили Д. Мізіна [325, с. 48], перші кроки якого з управління вищою школою не вирізнялися новизною. Уже наступного дня після призначення він майже дослівно відтворив усі норми наказу, які свого часу були оприлюднені його попередником. У цьому контексті чергове закриття богословського факультету багатьма співробітниками навчального закладу сприймалося як цілком прогнозоване рішення [370, с. 24]. Згідно до наказу ліквідація справ структурного підрозділу з господарської частини доручалася Господарській раді, а з академічної – Науково-шкільній [107, арк. 27 зв.].

Проте реорганізаційні процеси на цьому не завершилися. Невдовзі суттєвих трансформацій зазнав юридичний структурний підрозділ, який у відповідності до більшовицької освітньої стратегії був перетворений у факультет соціальних наук. Врешті, у лютому 1921 р. у контексті впровадження засад нової системи освіти колегія Укрголовпрофосвіти взагалі ліквідувала університет, натомість утворивши Сільськогосподарський інститут та Інститут народної освіти [85, арк. 34–34 зв.].

Отже, встановлення на Поділлі радянської системи державності кожного разу мало наслідком ухвалення представниками більшовицької влади принципового рішення щодо ліквідації богословського підрозділу в структурі КПДУУ. Його практична реалізація залежала від конкретних політичних умов, які характеризувалися відносною лібералізацією навесні 1919 р. та поступово еволюціонували до набуття жорстких механізмів із провадження засад радянської культурно-освітньої стратегії наприкінці 1920 р.

4.2 Доля академічної спільноти в умовах комуністичної влади

Пізня осінь 1920 р. вкотре принесла кардинальні зміни в суспільно-політичне життя Подільського краю. У середині листопада радянські війська вчетверте повернулися до Кам'янця-Подільського, розпочавши новий етап в історії українського державного університету. Для переважної більшості

співробітників навчального закладу навряд чи було таємницею, який вектор політичного розвитку оберуть комуністи на найближчу перспективу. А тому для тих із них, хто не був готовим до органічного та цілісного сприйняття нових порядків, залишався єдиний шлях – еміграція. Саме так і вчинила чимала частина академічної спільноти науково-освітньої інституції, зокрема ректор університету І. І. Огієнко, декан богословського факультету В. О. Біднов та приват-доцент П. В. Табінський.

27 грудня 1920 р. комісар університету Д. Мізін видав наказ, яким звільнив зі служби з 16 листопада усіх професорів, приват-доцентів, лекторів та асистентів, які залишили Кам'янець-Подільський разом із українською владою [84, арк. 56]. За констатацією І. І. Огієнка, за кордон виїхало вісімнадцять співробітників навчального закладу [53, арк. 6], із яких дванадцять було прикріплено до Міністерства народної освіти УНР [54, арк. 17].

Щодо студентського контингенту, статистика не є такою однозначною. За підрахунками голови Української студентської громади у Варшаві Т. Олесюка, на теренах Польщі опинилося біля 1500 молодих людей, котрі воліли продовжувати навчання у вищих школах Європи [52, арк. 19]. Частина колишніх слухачів Кам'янець-Подільського державного українського університету опинилася в Тарнові і увійшла до місцевої студентської громади [110, арк. 3], інші знайшли тимчасове укриття в таборі інтернованих у Ченстохові, частина осіла у Варшаві та інших містах Польщі. Загалом у цей період за кордоном було зорганізовано чотирнадцять українських студентських громад [443, с. 538].

Виявлені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України та Державного архіву Хмельницької області документальні матеріали цього періоду дозволяють частково реконструювати коло проблемних питань, які доводилось вирішувати патріотично налаштованим синам і донькам України на чужині.

Цілком очевидно, що становище І. І. Огієнка, так само, як і більшості професорсько-викладацького складу та студентства, було непевним. Із одного

боку, він продовжував вважатись ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету, позаяк у травні 1920 р. у відповідності до статуту його обрали на посаду на наступних чотири роки [300; 38, арк. 66]. На цій підставі Огієнко вживав усіляких заходів, аби не лише налагодити роботу адміністрації навчального закладу з вирішення найбільш нагальних проблем, але й напрацьовувати важливі проекти на майбутнє. Із відношення від 24 березня 1921 р. за підписом директора департаменту загальних справ Міністерства народної освіти УНР М. Шугаєвського ми дізнаємося, зокрема, про те, що Комісія з розробки нового статуту КПДУУ навіть за умов вигнання не припинила свою роботу [110, арк. 27].

Для реалізації освітніх справ у розпорядженні Огієнка малися незначні фінанси. Підтвердженням цього є офіційні повідомлення секретаря правління навчального закладу Д. Коломійцева про витрачені суми [110, арк. 15]. З іншого боку, ректор був суттєво обмежений у своїх діях. Причиною тому слугували не лише обставини фінансового характеру. Досить яскраво на цьому аспекті наголошується в його листі на ім'я Міністра народної освіти УНР від 16 березня 1921 р., де йдеться про можливе наукове відрядження М. Шадлуна за кордон. „Прикладаючи до цього листа п. М. Шадлуна від 2/III 1921 р., маю за честь повідомити, що задовольнити прохання п. М. Шадлуна про командировання його за кордон для наукової праці від імени Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, я не можу, по-перше, що університет з м. Кам'янця за кордон офіційно не виїжджав, а по-друге, що для такої командировки потрібна постанова Професорської Ради відповідного факультету. Але, вважаючи міркування п. Шадлуна слушними, ласкаво прошу їх задовольнити і видати п. Шадлуну відповідне посвідчення” [110, арк. 12–12 зв.].

Отже, І. І. Огієнко досить об'єктивно оцінював ситуацію, цілковито усвідомлюючи межі власної компетентності в умовах еміграційного буття та можливого кола вирішуваних питань. Проблема ускладнювалась ще й тим, що українська освітня громадськість вимушено базувалась у таборах інтернованих

у різних містах. За таких обставин говорити про налагодження будь-якої системної праці не доводилося.

Потерпаючи від матеріальної та фінансової скрути, представники професорсько-викладацького складу КПДУУ змушені були шукати різноманітні можливості, аби забезпечити своє подальше існування. До Огієнка надходило чимало звернень, зокрема й від приват-доцента П. В. Табінського, з проханням надати фінансову допомогу, щоб якось пережити важкі часи [50, арк. 21]. Окремі колеги самостійно шукали виходу із складної ситуації, залишивши штатні посади в навчальному закладі. До прикладу, 1 березня 1921 р. відповідну заяву на ім'я ректора університету написав С. В. Бачинський [50, арк. 5], яку той за п'ять днів задовольнив [49, арк. 10].

Чимало співробітників КПДУУ намагались отримати офіційне відрядження до європейських наукових центрів з метою завершення розпочатих на батьківщині досліджень. Одним із перших з подібним проханням до І. І. Огієнка звернувся зі Львова Л. Т. Білецький [50, арк. 4–4 зв.]. На цьому документі ректор навчального закладу наклав позитивну резолюцію [50, арк. 4].

Із аналогічним проханням про наукове відрядження до Віденського університету звернулися до Ради Республіки колишні асистенти навчального закладу В. К. Добровольський, А. П. Чернявський, Л. В. Бачинський, М. П. Вікул та Є. В. Федосіїв. З метою об'єктивного розгляду цього питання професор В. О. Біднов адресував прохання до І. І. Огієнка, аби дізнатися думку ректора про доцільність застосування такого кроку для навчального закладу [110, арк. 20–20 зв.]. Після певної дискусії Рада Республіки одноголосно ухвалила рішення, в якому визнала необхідним відрядити молодих науковців за кордон, задля чого Міністерство народної освіти зобов'язувалось підготувати відповідний законопроект [51, арк. 13].

Окремі пропозиції щодо пошуку шляхів для виходу з важкої ситуації надходили й від інших членів корпорації. Про один із можливих варіантів ми дізнаємося із повідомлення В. О. Біднова, адресованого Міністерству народної освіти УНР 29 листопада 1920 р. „Завдяки військовим подіям на території

України, в Тарнові та взагалі в Галичині зараз явилось немало втікачів-професорів Кам'янецького Університету. Опинившись на чужині без коштів і роботи, вони турбують Міністерство Освіти проханнями про допомогу і, живучи в неможливих матеріальних умовах, марно тратять свій час, який можна використати в інтересах української школи та культури. Для цього необхідно зазначених втікачів мобілізувати до примусової праці – складання підручників або потрібних для наших шкіл книжок. Щоб вони мали можливість провадити роботу, їм треба призначити щомісячну платню (не менш п'яти тисяч марок) і термін, до якого вони мусять закінчити взяту на себе роботу. Якщо до зазначеного терміну роботи не буде викінчено, то складач її не тільки не отримує більш допомоги, а навіть і Університет не дає йому платні доти, доки не буде повернено до державної скарбниці те, що видано йому для допомоги на складання повної праці” [50, арк. 8–9]. Щодо себе особисто, то В. О. Біднов висловлював готовність протягом трьох місяців підготувати один підручник для середніх шкіл з історії середніх віків або курс з історії української церкви [50, арк. 9].

Частково співробітникам КПДУУ вдавалося працевлаштуватися на певний період за своїм фахом у навчальних закладах, організованих у таборах інтернованих. Так, у червні 1921 р. у таборі Ланцут було засновано Український народний університет, гімназію та цілу низку просвітницьких інституцій, де фінансове право викладав Х. М. Лебідь-Юрчик, історію України – В. О. Біднов, вищу математику – М. А. Чайківський [474, с. 66].

На відміну від викладацького складу у студентства можливість варіативних дій була значно меншою. Відтак, опинившись за кордоном у таборах інтернованих на території Польщі, вони, „керуючись гарячою любов'ю до Батьківщини і бажанням служити їй в будучині”, докладали значних зусиль, аби „1) закінчити власну освіту, 2) увійти безпосередньо в коло європейської культури та науки, 3) всестороннє ознайомитися та зрозуміти життя народів європейських” [465, с. 49].

Кількість бажаючих продовжити навчання у вищих школах вимірювалася сотнями. На сьогодні збереглося декілька списків, які засвідчують цей факт. В одних із них прямо вказувалися навчальні заклади, в яких здобувачі вищої освіти розпочинали навчання [52, арк. 4–5; 110, арк. 3], в інших – зазначався лише перелік прізвищ та імен. Але в цих списках ми зустрічаємо й слухачів богословського факультету КПДУУ [52, арк. 8–9, 68–68 зв.].

14 грудня 1920 р. на загальних зборах студентства у м. Ченстохові була обрана рада студентських представників Кам'янець-Подільського державного українського університету як орган усього „емігранського Українського студентства вищих шкіл України”. Її очолив О. Малюта. Вона розробила та одногolosно ухвалила спеціальний меморандум, адресований Уряду УНР, у якому досить виразно визначалися думки та нагальні бажання української молоді на найближчу перспективу [55, арк. 7–8].

Крім того, шануючи І. І. Огієнка та вірячи в його практичну допомогу з вирішення актуальних питань молоді, голова ради студентських представників О. Малюта окремо звернувся до ректора університету „хто вже поклав стільки сил і піклування за студентство і українську культуру, аби Ви піднесли свій авторитетний голос перед Найвищою владою Республіки і Радою народніх міністрів в справі здійснення бажань українського студентства на еміграції” [460, с. 158].

Реагуючи на це звернення, Огієнко оперативно підготував листа до ректорів Варшавського та Краківського університетів із проханням надати можливість українському студентству продовжити навчання [55, арк. 10–10 зв.]. Але не покладаючись лише на відправлену кореспонденцію, він особисто відвідує ректорів провідних польських вищих шкіл, намагаючись власною присутністю пришвидшити вирішення проблеми в позитивному напрямку, про що пізніше письмово повідомив раду студентських представників [55, арк. 5–5 зв.].

Цілком очевидно, як припускають В. Сергійчук та В. Роговий, що саме завдяки ініціативі І. І. Огієнка проблемою фінансової підтримки молоді

впритул зайнялися тоді і міністри, і сам Голова Директорії С. В. Петлюра. Розглядаючи 16 січня 1921 р. законопроекти Міністерства народної освіти УНР щодо асигнування 400000 польських марок на допомогу українському студентству Варшави, фінансова комісія Міністерства фінансів визнала за можливе висловитися за кредит на суму 250000 польських марок із умовою, що ці кошти будуть внесені на рахунок Варшавського університету як платня за право навчання в ньому українських студентів [466, с. 189]. Крім того, Міністерство освіти ініціювало законопроект про виділення студентам ста стипендій по 3600 польських марок щомісячно як допомогу на навчання [51, арк. 16]. Це було важливим почином, який дав можливість українській молоді зайнятися наукою.

Отже, діяльність І. І. Огієнка у непростих умовах еміграції була спрямована на підтримку представників професорсько-викладацької корпорації та студентства у вирішенні ними різнопланових проблем за нових умов буття. Великі зусилля при цьому докладалися, аби допомогти молоді продовжити навчання у європейських центрах вищої освіти. Незважаючи на політичну нестабільність та складне фінансове становище, ці завдання вдалося частково реалізувати, а з рештою проектів справа виглядала менш оптимістично.

Натомість долі тих членів професорсько-викладацького складу КПДУУ, хто вирішив залишитися на теренах рідної Батьківщини, аби власним прикладом прислужитися справі утвердження національних форм організації життя, зокрема, інтегрувати напрацьовані трьохрічним досвідом зразки вітчизняної освіти в систему і зміст радянської освітньої моделі, як правило, були доволі схожими. На жаль, практика виявилася більш жорсткою для можливої реалізації цих завдань. Здебільшого усій національно налаштованій інтелігенції судилося пройти нелегку дорогу поневірянь і політичних компромісів, яка все ж таки у переважній більшості випадків завершувалася політичними переслідуваннями.

Академічна корпорація навчального закладу зустріла черговий прихід більшовиків спокійно, публічно демонструючи свою готовність продовжувати

роботу. Напередодні зміни влади Рада професорів заслухала заяву представника студентства М. Олійника, у якій стверджувалося, що рада студентських представників і надалі проводитиме енергійну працю щодо забезпечення нормальних умов навчального процесу та загалом стоятиме на сторожі інтересів академічного життя. Розпорядчий орган навчального закладу підтримав таке рішення, зобов'язавши водночас деканів внести зміни до розкладу занять, аби між лекціями не було вільних годин [112, арк. 36–36 зв.].

Зрозуміло, що реалії радянської дійсності в освітній галузі стали серйозним випробуванням для професорсько-викладацького складу КПДУУ, а особливо для тих, хто практикував у царині богословських наук. Практично усім їм необхідно було розробляти нові курси базових дисциплін, що вписувалися б у стандарти навчальних програм. Так, Ю. Й. Сіцінський замість церковної археології у стислі терміни розробив курс „Основи мистецтва” [163, арк. 1–163 зв.] і впродовж 1921 р. викладав його на другому триместрі першого концентру [328, с. 396].

Однак готовність поважних професорів адаптувати теоретичний матеріал до вимог радянських стандартів в освітній сфері задля розвитку національної культури та науки далеко не завжди виступала переконливим аргументом для центрального керівництва у питанні прийняття рішень щодо їх подальшої долі. Затверджуючи у березні 1921 р. факультетські плани, що мали діяти до завершення навчального року, відділ підготовки працівників освіти Укрголовпрофосвіти також забажав отримати безпосередні тексти лекційних курсів та подання на затвердження усього педагогічного персоналу з представленням на кожного *curriculum vitae* [83, арк. 13].

На оформлені адміністрацією Кам'янець-Подільського ІНО належним чином документи відповідь із Харкова надійшла цілком прогнозована. Освітнє відомство сповіщало, що відмовляє у подальшій праці в навчальному закладі восьми викладачам, серед яких значилися прізвища колишніх співробітників богословського факультету: І. А. Любарського, О. З. Неселовського та О. В. Прахова [83, арк. 48]. Крім того, Ю. Й. Сіцінського хоча й допустили до

викладів, проте питання про його затвердження також залишалося відкритим [83, арк. 48 зв.].

Прискіплива увага з боку більшовиків до представників національної інтелігенції, чий попередній життєвий та професійний досвід не вписувався у канони новітніх стандартів, відчувалася постійно. Вихід із цього становища кожен робив самостійно. Наприклад, Ю. Й. Сіцинський продовжував працювати у навчальному закладі, беручи активну участь у релігійному та культурно-громадському житті краю. Він неодноразово організовував студентські природничо-археологічні екскурсії на околиці Кам'янця [76, арк. 40], продовжував займатися збиранням та вивченням історико-культурних пам'яток етнографії та археології, що зберігалися в кабінеті мистецтва Кам'янецького ІНО [75, арк. 27].

Натомість Й. Ф. Оксіюк повністю зосередився на церковних справах, залишивши інститут. У червні 1922 р. у Казанському Кафедральному соборі його було висвячено на єпископа Кам'янецького УАПЦ [442, с. 338]. За безпосередньої участі Оксіюка значно поширився вплив УАПЦ на Поділлі. Зокрема, у цей час на Кам'яничині було зареєстровано 45 українських парафій. Українську церкву відвідувало більше ніж 10% від усіх віруючих [350, с. 26].

Звичайно, все це дратувало владу, оскільки політика щодо УАПЦ зазнавала первісних коректив і набувала більш жорстких підходів, тісно пов'язуючи діяльність останньої з петлюрівським рухом. У таємному циркулярі керівникам повітів, розробленого Народним комісаріатом внутрішніх справ, вказувалось на терміновий збір інформації про автокефальний рух, звернувши особливу увагу на його зв'язок з націоналістичними елементами [89, арк. 141].

В умовах подальшого відступу на „економічному фронті”, партійне керівництво займало все жорсткішу позицію у політико-ідеологічних питаннях. На XII партійній конференції РКП(б), що відбулася в серпні 1922 р., Г. О. Зінов'єв у повний голос заявив про обраний більшовиками стиль щодо своїх опонентів: „Що ми відмовляємося від репресій, ми в жодному випадку, звичайно, говорити не можемо і говорити не повинні” [390, с. 52].

Як наслідок реалізації цієї стратегії неймовірно зросла репресивна складова політичного процесу. Її жертвами восени 1922 р. стали як Ю. Й. Сіцинський, так і Й. Ф. Оксіюк. Останній першим відчув на собі нові методи роботи надзвичайних органів. Саме завдяки наполегливим зусиллям чекістів його включили до українського списку кандидатів на вигнання з рідної Батьківщини. При цьому подана ними характеристика на священника є досить промовистою: „Виключений зі складу викладачів через організацію автокефального руху. В даний час посвячений в архіереї. Тип, безумовно, шкідливий в усіх відношеннях і підлягає затриманню в першу чергу” [327, с. 16].

Незважаючи на численні звернення віруючого громадянства до місцевого виконкому з проханням залишити єпископа у повіті, оскільки його церковна діяльність „нічого не порушувала з державних розпоряджень щодо революції” [88, арк. 47], Й. Ф. Оксіюк змушений був перебратися на Полтавщину. У 1923 р. громада Лубенської церкви обрала його своїм духовним поводитирем [369, с. 265].

Наразі 27 жовтня 1922 р. політичний комісар Кам’янець-Подільського інституту народної освіти видав наказ, чотири пункти якого визначали подальшу долю Ю. Й. Сіцинського: „§1 Згідно затвердження центру викл. Сіцинський... усувається від праці в ІНО. §2 Зачоти по історії мистецтва за осінній триместр 1922 р. і попередні триместри прийматиме до кінця листопада викл. Сіцинський. §3 Музей мистецтва при ІНО негайно передати тимч. завідувачу тов. Стойкевичу. Після закінчення передачі довести про це до відома політкомові ІНО і тоді виключити викл. Сіцинського з постійної платні по ІНО. §4 Викладач Сіцинський буде в окремих випадках помагати тимчасовому завідувачу до часу, як буде назначений постійний завідуючий музеєм мистецтва. Що торкається винагороди за цю працю, то вона буде видаватися по умовам між т. викладачем Сіцинським та Бюро ІНО за кожен окрему працю” [328, с. 400–401].

Отже, ситуація пізньої осені 1920 р. поставила кожного представника професорсько-викладацької корпорації богословського факультету КПДУУ та студентства перед подальшим життєвим вибором. Разом із ректором І. І. Огієнком університет покинули декан теологічного підрозділу В. О. Біднов та приват-доцент П. В. Табінський. Для них розпочався новий життєвий етап в умовах еміграційного буття, який супроводжувався вирішенням значних матеріально-побутових проблем та намаганням продовжити науково-освітню діяльність. Для тих співробітників, котрі залишилися в навчальному закладі, крім проблем фінансового забезпечення, довелося в черговий раз пережити морально-психологічний тиск з боку організаторів радянської системи освіти, не уникнувши при цьому й політичних переслідувань.

Висновки до четвертого розділу

Таким чином, впродовж 1919–1920 рр. академічній корпорації богословського факультету КПДУУ довелося тричі зіткнутися з практикою освітнього будівництва репрезентантами радянської моделі державності. У теоретичній площині вона базувалася на цілком відмінних світоглядних засадах у порівнянні з діяльністю національних урядів, що вилилося у вкрай негативні наслідки для теологічного структурного підрозділу. Кожного разу, коли в краї утверджувався комуністичний режим, представники владних інститутів ухвалювали принципове рішення щодо ліквідації богословського факультету, а у ставленні до його співробітників застосовували заходи адміністративного впливу та політичні переслідування. Завершився цей процес наприкінці 1920 р. остаточною ліквідацією теологічної ланки в структурі навчального закладу.

Радянська дійсність неминуче поставила академічну корпорацію КПДУУ перед подальшим життєвим вибором. Та частина професорсько-викладацького складу та студентства, яка не вважала для себе можливим співпрацювати з комуністами, покинула рідні терени та виїхала за кордон. Розпочинаючи для себе новий життєвий етап, практично усі зіткнулися з низкою матеріально-

побутових та фінансових проблем, але з вірою в українську справу намагались за допомоги рідного університету продовжити навчальну та наукову працю. Для тих представників корпорації, хто залишився на рідній землі, намагаючись власною працею прислужитися справі становлення республіканської системи освіти в її національних формах, розпочалися важкі часи, позначені поступовим утвердженням тоталітаризму в усіх сферах життя, що включало й застосування репресивних заходів. На жаль, цей процес розвивався настільки стрімко, що на початок 1923 р. у навчальному закладі практично не залишилося представників викладацького складу, котрі розпочинали свою діяльність на богословському факультеті, як не стало і самого університету, реорганізованого в Інститут народної освіти та Сільськогосподарський інститут.

ВИСНОВКИ

Доба Української революції 1917–1921 рр. позначена реалізацією багатьох національних проектів загальнодержавного значення, зокрема заснуванням Кам'янець-Подільського державного українського університету, в структурі якого за зразком західноєвропейських університетів був відкритий богословський факультет. Виконуючи державне замовлення з підготовки українських священиків, представники професорсько-викладацької корпорації та студентство відігравали наразі важливу роль у справі піднесення культурно-освітнього рівня країн та сприяли відродженню Української Православної Церкви.

Комплексне дослідження проблеми заснування, науково-освітньої та громадсько-просвітницької діяльності репрезентантів цієї структурної ланки дозволило зробити наступні **висновки**:

1. Аналіз історіографічної літератури з представленої теми засвідчує, що виокремлення дослідницького аспекту, пов'язаного з організацією вищої теологічної освіти у світських вищих навчальних закладах в якості окремого напрямку, лише нещодавно закріпилась в історіографії. Однак окремі аспекти проблеми безпосередні учасники національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. намагалися розглянути ще на етапі функціонування інститутів української влади та за кордоном. Для повноцінного розгляду питання їм не вистачало доступу до прямих джерел. Натомість вітчизняні науковці радянської доби у дослідницьких розробках були жорстко детерміновані методологічними засадами, визначеними партійними документами. Новітній історіографічний період характерний тим, що гуманітарії у студіюванні теми лише фрагментарно розглянули певні сюжети заявленої проблематики та здебільшого окреслили дослідницьке коло питань, які потребують спеціальної уваги та окремого розгляду. Представленим дисертаційним дослідженням автор намагався заповнити цю прогалину, здійснити спробу систематизувати та доповнити наявні знання, і тим самим створити цілісну картину процесу заснування,

функціонування та ліквідації богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Реконструюючи різні аспекти досліджуваної теми, автор опирався на комплекс історичних джерел, представлених матеріалами центральних та регіональних архівосховищ, збірниками документів, мемуарною літературою та документальним корпусом тогочасної періодики. У своїй сукупності джерельний масив містить значний об'єм унікальної змістовної інформації, що дозволило забезпечити повноцінне розкриття проблеми.

Методологічною основою студіювання різнопланових аспектів заявленої теми стали фундаментальні принципи та методи історичного пізнання. Ключовими виступали принципи історизму, наукової об'єктивності, системності та всебічності. Наразі застосовано історико-антропологічний підхід та інтенсивний мікроаналіз, а також використано комплекс загальнонаукових (аналізу і синтезу, статистичний, кількісного аналізу, історичного та логічного, систематизації) та спеціальних історичних (проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-системний) методів.

2. Витоки становлення вищої богословської освіти на українських землях відстежено на прикладі Львівського та Чернівецького університетів, де теологічний підрозділ виступав невід'ємною складовою структури навчальних закладів. Викладацький склад відзначався досить високим рівнем освіти, а навчальний процес консервативним характером. У Львівському університеті більшість студентства теологічного факультету становили українці, які за конфесійною приналежністю були греко-католиками.

У Харківському, Київському св. Володимира та Новоросійському університетах, заснованих на основі загальноімперських статутів 1804, 1835, 1863 та 1884 рр., відповідних богословських підрозділів не передбачалося, за винятком спеціалізованої кафедри, хоча дискусії з цього питання не вщухали впродовж усього XIX – початку XX ст.

3. Заснування теологічного факультету в структурі Кам'янець-Подільського державного українського університету стало можливим завдяки

ініціативі, проявленій представниками просвітянської громадськості Кам'янця-Подільського та підтриманій посадовими особами Міністерства народної освіти і Міністерства ісповідань. Провідну роль в обґрунтуванні доцільності відкриття цієї структурної ланки та розробці зразкового навчального плану відіграла професорсько-викладацька спільнота Київської духовної академії. Юридично богословський факультет був затверджений 20 листопада 1918 р., коли гетьман П. Скоропадський підписав спеціальний закон. У відповідності до статей цього нормативного документа нова структурна ланка підпадала під дію тих самих приписів, що й інші факультети навчального закладу.

4. Загальний зміст навчання на богословському факультеті КПДУУ визначався провідними тенденціями, характерними для вищої духовної освіти цього періоду. Значною мірою це було обумовлено тим, що укладання зразкового навчального плану доручили саме представникам Київської духовної академії. Складений ними проект неодноразово виступав предметом фахових дискусій як в самій академії, так і на спеціальних нарадах за участю представників Міністерства народної освіти та Міністерства ісповідань. Навчальний план був розрахований на чотири роки з поділом навчальних дисциплін на загальнообов'язкові предмети та спеціально-групові. Розроблений в університеті власний варіант навчального плану істотних змін не зазнав, проте включав до кола обов'язкових предметів українознавчі дисципліни.

Практичне виконання навчальної програми наштовхувалося на певні проблеми, пов'язані з відсутністю відповідних фахівців. Тому на початковому етапі студенти богословського факультету змушені були слухати лекції разом із колегами з історико-філологічного факультету. Забезпеченню якісної підготовки до занять слугувало наповнення фондів фундаментальної бібліотеки літературою релігійно-морального змісту. Важливе значення в житті структурного підрозділу відіграла університетська церква, де богослужіння провадилося українською мовою.

Представники професорсько-викладацької корпорації богословського факультету брали активну участь у науковому житті навчального закладу. Вони

неодноразово виступали зі змістовними доповідями на засіданнях історико-філологічної секції наукового товариства. Бажанням розвивати наукові студії продиктоване рішення щодо створення осередків богословської наукової думки – „Студії чистого християнства” та гомілетичного гуртка.

5. Професорсько-викладацький склад богословського факультету КПДУУ формувався переважно із випускників Київської духовної академії, котрі відзначилися зразковим навчанням і здібностями до провадження самостійних наукових пошуків (М. Васильківський, І. Любарський, Й. Оксіюк) та запрошенням відомих науково-освітнянських діячів, які проживали на Поділлі (О. Неселовський, Ю. Сіцинський, П. Табінський). На посаду декана був призначений фахівець у галузі історії церкви В. Біднов. Спільними зусиллями у доволі стислі терміни їм вдалося налагодити продуктивну організацію навчального процесу та заініціювати низку змістовних культурно-освітніх проектів. При цьому представники факультету активно залучалися до виконання в навчальному закладі інших адміністративних функцій.

6. Студентський контингент теологічного структурного підрозділу формувався у відповідності до загальних „Правил”, які слугували основою набору слухачів й на інші факультети. Щоправда, цей процес неодноразово переривався докорінними змінами, пов’язаними із зміною політичної влади в Кам’янці-Подільському. Усього за три вступних кампанії до складу студентства богословського факультету було зараховано 56 слухачів. Більшість із них були українцями за походженням та вихідцями з Подільського краю. На час вступу переважна більшість абітурієнтів уже закінчила духовну семінарію та мала поважний вік – понад 30 років. Характерною рисою діяльності студентства виступало бажання до самоорганізації, що доволі яскраво проявилось у створенні факультетської ради.

7. Державотворча та духовно-просвітницька діяльність представників професорсько-викладацької корпорації теологічної ланки Кам’янець-Подільського державного українського університету досить виразно проявлялася у започаткуванні та реалізації багатьох культурно-освітніх

проектів. За їхньої ініціативи була заснована Кам'янець-Подільська філія Кирило-Мефодіївського братства, яка стала осередком єднання національно налаштованої громадськості на ґрунті відродження Української Церкви. Братством постійно організовувалися богослужіння в університетській Свято-Миколаївській церкві, де була утворена перша на Поділлі українська парафія.

Представники богословського факультету усіляко намагалися сприяти українській владі у вирішенні важливих питань державного життя. Зокрема, В. Біднов, Ю. Сіцінський та О. Неселовський увійшли до Ради Міністра ісповідань. Наказом Директорії УНР перших двоє також призначалися членами Українського Священного Синоду. Ю. Сіцінський брав активну участь у роботі Кам'янець-Подільської філії Українського Червоного Хреста, яка основним своїм завданням передбачала надання допомоги пораненим воякам Української армії.

На базі академічної спільноти Кам'янець-Подільського державного українського університету було створено Комісію в справі перекладу Святого Письма на українську мову, безпосереднім результатом діяльності якої став переклад „Діян Святих Апостолів”.

Богословський факультет неодноразово виступав з ініціативою організації курсів українознавства для місцевого духовенства. Його представники запрошувалися також у різні комісії, завдання яких полягало у піднятті якості освіти. З публічними лекціями викладачі виступали перед козаками, старшинами, урядовцями та широкими колами громадськості.

8. Поступальний розвиток богословського факультету КПДУУ неодноразово переривався утвердженням у краї комуністичного режиму. Кожного разу більшовики намагалися ліквідувати теологічну структурну ланку. Восени 1920 р. професорсько-викладацька корпорація та студентство постали перед жорстким вибором – вимушена еміграція або спроба адаптуватися до нових реалій радянської доби. Та частина академічної спільноти, яка подалася за кордон, змушена була долати непереборні труднощі, пов'язані з вирішенням матеріально-побутових проблем, а тим, хто залишився на рідній землі,

намагаючись власною працею прислужитися справі розвитку національної системи освіти, довелося знову пережити адміністративний тиск з боку репрезентантів марксистського світогляду й, врешті, знову бути звинуваченими за політичними мотивами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Джерела

І.І. Неопубліковані джерела

**Центральний державний архів вищих органів влади і управління
України, м. Київ**

Ф. 166 Міністерство народної освіти України. 1917–1988 рр.

оп. 1. 1917–1924 рр.

1. Спр. 878. Матеріали про роботу Кам'янець-Подільського Держуніверситету (звіти, звернення до революційного студентства, відомості та інше), 1 липня – 24 серпня 1920 р., 19 арк.

оп. 12. 1919–1933 рр.

2. Спр. 1027. Васильківський Микола, без дати, 4 арк.

3. Спр. 4521. Любарський Іван Антонович, без дати, 23 арк.

4. Спр. 5301. Неселовський Афанасій Захарович, без дати, 4 арк.

**Ф. 538 Подільський губернський комісар Української Народної
Республіки, м. Кам'янець-Подільський. 1918–1920 рр.**

оп. 1

5. Спр. 23. Протоколи (з доповідями до них) Кам'янецької повітової народної ради, 23 листопада 1918 р. – 7 жовтня 1919 р., 164 арк.

6. Спр. 139. Негайні донесення губернського комісара Поділля про зайняття радянськими військами Кам'янця-Подільського та незаконні дії військової влади, 23 квітня – 25 травня 1919 р., 29 арк.

Ф. 1064 Рада Міністрів Української Держави

оп. 1. 1917–1919 рр.

7. Спр. 12. Журнали засідань Малої Ради Міністрів УД, 26 серпня – 2 грудня 1918 р., 146 арк.

8. Спр. 24а. Особливі журнали засідань Малої Ради міністрів, реєстрів засідань, 27 травня – 17 жовтня 1918 р., 47 арк.

Ф. 1065 Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки

оп. 1. 1919–1920 рр.

9. Спр. 89. Постанова Ради Народних Міністрів УНР про призначення Подільському церковному історико-археологічному товариству щорічної допомоги в розмірі 5000 гривень, 21 січня 1919 р., 3 арк.

оп. 2. 1920–1925 рр.

10. Спр. 121. Закон про українські церковні братства, 2 липня 1920 р., 2 арк.

Ф. 1071 Міністерство ісповідань Української Держави

оп. 1. 1918–1919 рр.

11. Спр. 265. Листування про відкриття богословського факультету при університетах, протоколи наради при Міністрові ісповідань в справі відкриття богословського факультету при університеті в Кам'янці та розгляду учбового плану факультету, 29 травня – 3 серпня 1918 р., 35 арк.

12. Спр. 409. Накази про призначення на роботу в Учений комітет Міністерства ісповідань. Доповідні записки Архівно-бібліотечного відділу Головного управління Мистецтв та національної культури про план загальної архівної реформи на Україні професора Петроградської духовної академії про вивчення історії зносин української православної церкви з православним грецьким та слов'янським Сходом, 17 липня 1918 р. – 24 січня 1919 р., 71 арк.

13. Спр. 411. Інформації про питання, які обговорювались на засіданнях Ученого Комітету, огляди діяльності комітету і його законоучительської та релігійно-освітньої видавничої комісії, 5 серпня 1918 р. – 21 січня 1919 р., 50 арк.

Ф. 1072 Міністерство ісповідань Української Народної Республіки

оп. 1. 1918–1920 рр.

14. Спр. 3. Протоколи засідань Ради міністра ісповідань УНР, 17 вересня – 8 листопада 1919 р., 81 арк.

15. Спр. 6. Рапорт комісара Подільської губернської ради, прохання про призначення і звільнення від роботи та видачу платні. Списки та штатний

розклад урядовців міністерства та Комісії з перекладу св. Письма і богослужбових книг українською мовою, 4 листопада 1919 р. – 12 листопада 1920 р., 34 арк.

16. Спр. 8. Лист єпископа Подільського і Брацлавського Пимена про відправу служби церковнослов'янською мовою, згідно з розпорядженням Міністерства ісповідань, про заборону протоіерею Сіцинському правити церковну службу, його клопотання з цього приводу та брошура „В чім моя провина”, 10 жовтня 1919 р. – 20 травня 1920 р., 27 арк.

17. Спр. 25. Закон про перетворення шкіл духовного відомства та передачу їх Міністерству освіти. Про тимчасові правила єпархіальних церковних рад та їх штати, про церковні братства, про розірвання шлюбів та пояснююча записка до законопроекту Міністерства ісповідань, про відпуск коштів на проведення в життя українізації церковної служби, 11 жовтня 1919 р. – 24 березня 1920 р., 30 арк.

18. Спр. 26. Законопроект Міністерства ісповідань з пояснюючою запискою до нього про утворення комісії для перекладу церковного письма й богослужбових книжок українською мовою. Журнал засідань фінансової комісії при Міністерстві фінансів про утворення й штати цієї комісії, асигнування коштів Міністерству ісповідань на видання Святого Письма і книжок, 10 – 23 жовтня 1919 р., 22 арк.

19. Спр. 28. Розпорядження і повідомлення Міністерства ісповідань Подільській духовній консисторії про обов'язковість користування українською мовою, про відкриття й початок роботи Українського священного синоду, про призначення ревізії консисторії, 9 серпня – 15 грудня 1919 р., 33 арк.

20. Спр. 32. Листування з департаментом православної церкви про організацію курсів українознавства для духовенства, список слухачів цих курсів, 27 вересня 1919 р., 5 арк.

21. Спр. 37. Листування з Кам'янець-Подільською консисторією про вжиття заходів до охорони становища культурно-історичних пам'яток, 30 вересня – 7 жовтня 1919 р., 5 арк.

22. Спр. 62. Чорнові матеріали комісії для перекладу Святого Письма й богослужбових книжок, тексти євангелія, перекладені українською мовою, 26 вересня 1919 р., 65 арк.

23. Спр. 108. Протоколи засідань Ради міністра ісповідань, 6 травня – 27 червня 1920 р., 10 арк.

оп. 2. 1920–1922 рр.

24. Спр. 63. Особиста справа декана богословського факультету Кам'янець-Подільського університету професора Біднова, без дати, 13 арк.

25. Спр. 74. Особиста справа доцента Кам'янець-Подільського університету Сіцинського, без дати, 2 арк.

26. Спр. 140. Листування з департаментом православної церкви про комісію по перекладу Святого Письма та богослужбових книжок українською мовою, 12 лютого – 22 березня 1921 р., 39 арк.

Ф. 1131 Головноуповноважений уряду УНР на Поділлі

оп. 1. 1919–1920 рр.

27. Спр. 1. Накази Головноуповноваженого Уряду УНР, 16 листопада 1919 р. – 30 грудня 1920 р., 44 арк.

28. Спр. 2. Протоколи засідань Комітету при головноуповноваженому уряду УНР та додатки до них, 19 листопада 1919 р. – 10 червня 1920 р., 296 арк.

29. Спр. 10. Листування з департаментом вищої та середньої освіти про призначення професорського, викладацького складу, асигнування коштів на стипендії; організацію факультету правознавства; ін. питань організації роботи Кам'янець-Подільського університету. Накази голови Директорії про обслідування навчальних закладів та асигнування кредитів видавництвам, 26 грудня 1919 р. – 11 листопада 1920 р., 51 арк.

30. Спр. 12. Протоколи засідань Комітету при головноуповноваженому уряду УНР, 16 листопада 1919 р. – 18 травня 1920 р., 57 арк.

31. Спр. 17. Листування з Міністерством ісповідань про переклад і видання церковних книжок та матеріальне становище духовенства, 20 листопада 1919 р. – 19 жовтня 1920 р., 19 арк.

32. Спр. 24. Протоколи засідання Ради й фінансової комісії при Головноуповноваженому уряду УНР, 13 травня – 4 вересня 1920 р., 118 арк.

33. Спр. 35. Протоколи засідань Ради Народних Міністерств та окремі накази Директорії і головноуповноваженого уряду УНР, 23 січня – 2 липня 1920 р., 65 арк.

34. Спр. 39. Листування з Подільською губернською шкільною управою, ректором Кам'янець-Подільського університету про призначення на посаду інспектора шкіл і професорів університету, 18 травня – 8 липня 1920 р., 42 арк.

Ф. 1429 Канцелярія Директорії Української Народної Республіки

оп. 1. 1919 р.

35. Спр. 2. Накази Директорії Української Народної Республіки, 19 липня 1919 р. – 31 травня 1920 р., 7 арк.

36. Спр. 14. Прохання Кирило-Мефодієвського братства про прийняття церковної присяги на вірність УНР, жовтень 1918 р. – 27 жовтня 1919 р., 8 арк.

оп. 2. 1919–1924 рр.

37. Спр. 2. Накази, постанови, закони Ради Народних Міністрів, 1 січня – 31 грудня 1919 р., 61 арк.

38. Спр. 6. Постанови і закони Ради Народних Міністрів і накази Ради республіки УНР, 3 січня – 17 червня 1920 р., 85 арк.

Ф. 1509 Міністерство фінансів Української Народної Республіки

оп. 1. 1918–1920 рр.

39. Спр. 8. Короткі пояснення до проекту бюджету УНР на 1919 р., закон про надзвичайний одноразовий податок (чернетка), закон про державний податок на речі розкоші, проект статуту Окремого кордонного корпусу, законопроекти та постанови РНМ про виділення коштів міністерствам УНР, податки, організацію освітніх закладів, охорону пам'яток культури, вересень 1919 р., 143 арк.

Ф. 2201 Міністерство освіти Української держави

оп. 1. 1917–1918 рр.

40. Спр. 54. Законопроекти та пояснюючі записки до них по департаменту вищої й середньої освіти, 3 квітня – 16 вересня 1918 р., 287 арк.

41. Спр. 329. Протоколи засідання комісії вищих навчальних закладів і наукових інституцій під головуванням академіка В. І. Вернадського і інше, 19 червня – 12 грудня 1918 р., 92 арк.

42. Спр. 353. Документи про Кам'янець-Подільський український державний університет (протоколи, положення, навчальні плани), 10 січня 1918 р. – 23 січня 1919 р., 137 арк.

Ф. 2581 Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради

оп. 1. 1917–1918 рр.

43. Спр. 15. Звіти про роботу, плани й проекти планів роботи міністерства освіти і окремих його відділів, 25 червня 1917 р. – 1 травня 1918 р., 104 арк.

Ф. 2582 Міністерство народної освіти Української Народної Республіки

оп. 1. 1918–1920 рр.

44. Спр. 155. Клопотання народних управ про відкриття педагогічних курсів для підготовки вчителів шкіл і курсів українознавства, листування в цій справі, 13 січня – 1 листопада 1919 р., 42 арк.

45. Спр. 182. Документи Кам'янець-Подільського університету (листування про затвердження професорів, приват-доцентів, про влаштування допоміжних інституцій – біологічної станції, зразкового городу, про допомогу Подільському церковному історико-археологічному товариству, 9 січня – 5 квітня 1919 р., 120 арк.

46. Спр. 187. Документи Кам'янець-Подільського державного університету. Том I (розпорядження міністерства і листування з організаційних питань – про штати, кошти, відкриття факультетів, прийом студентів, 30 січня 1919 р. – 10 травня 1920 р., 92 арк.

47. Спр. 188. Документи Кам'янець-Подільського державного університету. Том II – про затвердження професорів і приват-доцентів, листування по персональному складу, 4 лютого 1919 р. – листопад 1920 р., 110 арк.

48. Спр. 224. Листування з директором Кам'янець-Подільської середньо-технічної школи про надіслання кошторису на 1919 р., затвердження педагогічного персоналу, передачу приміщення школи Кам'янець-Подільському університету, 25 грудня 1918 р. – 6 лютого 1919 р., 29 арк.

оп. 2. 1918–1921 рр.

49. Спр. 6. Закон Директорії про оплату вчителям УНР, про обов'язки вартових урядовців. Накази Міністра освіти УНР та ректора Кам'янець-Подільського університету УНР про призначення іспиту для Івана Щербіненка та склад іспитової комісії, звільнення приват-доцента Бачинського з університету. Журнали засідань Ради Міністрів УНР та витяг з них. Таємний лист голови Ради Міністрів УНР про приїзд до Варшави радянської місії. Посвідчення урядовців УНР про освіту та заяви про прийом дітей до школи і т. ін., без дати, 77 арк.

50. Спр. 21. Законопроект Ради Міністрів УНР про відкриття політичного факультету при Кам'янець-Подільському університеті УНР та доповідні ректора університету про відкриття геодезичного, політехнічного і др. факультетів. Прохання про відпустку, матеріальну допомогу і т.п., 1921 р., 163 арк.

51. Спр. 46. Протоколи засідань культурно-освітньої комісії Ради республіки”, без дати, 72 арк.

52. Спр. 63. Листування з Кам'янець-Подільським університетом та з Радою студентів, що виїхали з України, про видачу їм студентських посвідок та дозвіл їм продовжувати навчання. Списки цих студентів, 26 лютого – 17 листопада 1921 р., 97 арк.

53. Спр. 84. Листування з професором Кам'янецького університету УНР Петром В'ячеславом Івановичем про закордонну командирову, 1 березня – 15 травня 1921 р., 6 арк.

54. Спр. 173. Список волосного зібрання. Список професорів Кам'янець-Подільського державного університету УНР. Посвідчення про освіту, 30 листопада 1918 р. – 3 листопада 1919 р., 18 арк.

Ф. 3646 Рада представників українського студентства в еміграції м. Ченстохів (Польща)

оп. 1. 1921 р.

55. Спр. 2. Заяви студентів про вступ до Університету, 1921 р., 10 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

Ф. 39 Шульмінська Олімпіада Михайлівна – український радянський педагог. 1888–1971 рр.

оп. 1

56. Спр. 12. „Відродження української школи”, „Дубнівське товариство Червоного Хреста”, „Земство” та ін. спогади, жовтень 1938 р. – березень 1970 р., 297 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 182 Канцелярія Київського митрополита

оп. 1. 1744–1919 рр.

57. Спр. 295. Канцелярія Київського митрополита по Київській єпархії за 1918 р., 1918 р., 230 арк.

Ф. 711 Київська духовна академія

оп. 3. Конференція та Рада. 1823–1919 рр.

58. Спр. 3977. Журнал засідань Ради, 1918 р., 212 арк.

59. Спр. 3992. Виписка із протоколу засідання Центральної Ради про реформу освіти. Витяг із протоколу засідання Ради академії про видачу засобів на утримання академії, 17 січня 1918 р., 9 арк.

60. Спр. 3996. Справа про вибори трьох делегатів від академії на Всеукраїнський православний церковний собор, 16 січня – 13 липня 1918 р., 10 арк.

61. Спр. 3998. Справа про відкриття при новозаснованих українських університетах богословських факультетів, 30 травня – 21 липня 1918 р., 19 арк.

62. Спр. 4001. Відношення Катеринославського університету, Черкаського музею, Самарського педагогічного інституту та інших закладів про висилку їм академічних видань, 11 січня – 29 жовтня 1918 р., 10 арк.

63. Спр. 4007. Привітання державному Кам'янець-Подільському університету в день його відкриття, 5 жовтня 1918 р., 2 арк.

64. Спр. 4072. Журнал засідань Ради, 1919 р., 21 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Ф. X Архів Всеукраїнської академії наук

65. Спр. 5728. Любарський Іван Антонович. Автобіографія, 15 вересня 1918 р., 1 арк.

66. Спр. 5910. Неселовський Афанасій. Автобіографія, 1919 р., 1 арк.

67. Спр. 5970. Оксіюк Йосип. Автобіографія, 29 серпня 1918 р., 1 арк.

Ф. 43 Спекторський Є. В.

68. Спр. 148. Резолюції, прийняті першим з'їздом вищих навчальних закладів України, в якому прийняли участь делегати Рад університету св. Володимира, Новоросійського університету, Київської Духовної академії, Київського політехнічного інституту та Ніжинського історико-філологічного інституту, 1918 р., 5 арк.

Ф. 160 Київська Духовна Академія

69. Спр. 2698. Редакція журналу „Труды Киевской Духовной Академии”. Список книг, що передані в бібліотеку Кам'янець-Подільського університету. З розписками Ю. Гудзія (30 жовтня 1918 р.) та М. Грінченко (8 жовтня 1918 р.), 4 арк.

Державний архів міста Києва**Ф. Р–936 Київський український державний університет
Міністерства народної освіти УСРР**

оп. 1. 1917–1921 рр.

70. Спр. 8. Протоколи засідань ради професорів університету, 10 березня – 17 вересня 1918 р., 76 арк.

оп. 2. 1918–1920 рр.

71. Спр. 14. Обіжники та законопроекти: про утримання Кам'янець-Подільського державного університету; про штати особистого складу Миколаївського відділу при Київській обсерваторії в місті Миколаєві; про матеріальну допомогу Ніжинському історико-філологічному інституту; про реорганізацію Київського українського університету в державний університет; про українізацію та організацію кафедр з українознавства; про складання кошторисів та асигнувань кредитів на організацію кабінетів та лабораторій; про приміщення та майно університету; про оплату праці професорам та педперсоналу та про прийом до вищих учбових закладів. Пам'ятні та докладні записки про Київський український університет, 1918 – 1919 рр., 36 арк.

Державний архів Вінницької області**Ф. Д–54 Вінницький учительський інститут, м. Вінниця Подільської губернії. 1912–1920 рр.**

оп. 1

72. Спр. 18. Циркуляри Міністерства народної освіти про дозвіл викладання лекцій на українській мові та з інших питань, 13 січня – 24 грудня 1918 р., 48 арк.

73. Спр. 19. Листування з Міністерством народної освіти з різних питань, 6 січня – 31 жовтня 1919 р., 50 арк.

Ф. Д–255 Вінницька повітова земська управа, м. Вінниця Подільської губернії. 1901 – 1920 рр.

оп. 1

74. Спр. 124. Накази та розпорядження Директорії УНР, 23 травня – 30 грудня 1918 р., 359 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. Р–12 Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'ятників старовини, мистецтва та природи. 1920–1922 рр.

оп. 1

75. Спр. 1. Інструкції, статuti для відома та керування, 1920 р., 40 арк.

76. Спр. 12. Листування з різними установами про лекції, вистави та інше, 1920 р., 120 арк.

Ф. Р–103 Кам'янецький повітовий комітет товариства Червоного Хреста

оп. 2. 1919–1920 рр.

77. Спр. 1. Протоколи засідань комітету за червень-жовтень 1919 р., 19 червня – 19 жовтня 1919 р., 32 арк.

78. Спр. 4. Фінансові звіти повітового товариства Червоного Хреста за II-е півріччя 1919 року і за 1920 рік, звернення до громадян України про вступ до товариства Червоного Хреста; акти передачі каси новому касиру, липень 1919 р. – 2 лютого 1921 р., 61 арк.

79. Спр. 11. Положення про амбулаторію відділу комітету Червоного Хреста; доповідь про роботу амбулаторії; акти перевірки роботи амбулаторії; списки співробітників та інші документи, 31 серпня 1920 р. – 4 листопада 1920 р., 53 арк.

80. Спр. 12. Посвідчення про відрядження, видані Кам'янець-Подільською управою українського товариства Червоного Хреста, 3 січня 1920 р. – 5 листопада 1920 р., 206 арк.

Ф. Р–260 Подільська губерньська народна управа. 1915, 1917–1920 рр.

оп. 1

81. Спр. 83. Постанова Подільської губерньської народної управи з питання призначення та переміщення медичних кадрів, нарахування заробітної

плати та видатків по медичним закладам та ін., січень – 22 листопада 1919 р., 62 арк.

Ф. Р–302 Кам'янець-Подільський інститут народної освіти. 1921–1930 рр.

оп. 1

82. Спр. 1. Журнал вхідних документів, 9 березня 1921 р., 209 арк.

83. Спр. 3. Декрети, постанови Раднаркому УСРР, вказівки Укрголовпрофбюро про покращення становища вчених спеціалістів та заслужених робітників літератури і мистецтва, забезпечення сільськогосподарських шкіл учбовим приладдям, трудову мобілізацію студентів та інших питань, 2 січня – 10 грудня 1921 р., 98 арк.

84. Спр. 5. Декрет Раднаркому УСРР, накази по Київській військовій окрузі, інституту, інструкція про учебно-трудова мобілізацію студентів, відновлення наукової Ради, порядок прийому до вищих шкіл, відчит університету по канцелярії студентських справ з 22 жовтня 1918 р. по 1 липня 1920 р., відомості про склад студентів та списки їх, 13 жовтня 1921 р. – 3 травня 1924 р., 181 арк.

85. Спр. 10. Постанова колегії відділу вищої школи про організацію робітничих факультетів, основні положення реформи університету в Інститут теоретичних наук, директива Наркомату освіти про передачу інституту колишніх поміщицьких маєтків і землі в селах Панівці, Цибулівці та інше, 11 лютого – 1 грудня 1921 р., 102 арк.

оп. 2

86. Спр. 444. Сіцинський Єфим – приват-доцент по кафедрі мистецтва, без дати, 42 арк.

оп. 3

87. Спр. 8а. Листування з радянськими установами про придбання книг та по іншим питанням роботи бібліотеки, 31 травня – 16 серпня 1921 р., 19 арк.

Ф. Р–336 Кам'янецький повітовий виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 1. 1920–1923 рр.

88. Спр. 111. Відношення і листування з організаціями повіту про видачу дозволів на проведення зборів, 6 квітня – 15 липня 1922 р., 12 арк.

оп. 3. 1920–1923 рр.

89. Спр. 1. Циркуляри, накази і протоколи бюро Подільського губернського комітету КП(б)У та виконавчого комітету, доповіді і звіти про політичний стан повіту; контрреволюційні листівки, 12 грудня 1920 р. – 17 грудня 1921 р., 262 арк.

Ф. Р–582 Кам'янець-Подільський державний український університет, 1918–1921 рр.

оп. 1

90. Спр. 1. Копія постанови Ради Міністрів УНР про відкриття в м. Кам'янець-Подільському університету; тимчасові правила і листування з Міністерством народної освіти про порядок прийому до університету, про звільнення студентів від плати за навчання та документи з інших питань, 5 липня 1918 р. – 19 вересня 1919 р., 108 арк.

91. Спр. 2. Закон про заснування Кам'янець-Подільського українського університету (17 серпня 1918 р.). Штатний розпис державного університету. Протокол засідання комісії з розподілу професорів за розрядами, 8 вересня 1918 р. – 15 листопада 1920 р., 73 арк.

92. Спр. 3. Грамота гетьмана П. Скоропадського університету у зв'язку з відкриттям університету. Закон про відкриття богословського факультету. Протоколи засідання правління, загальних зборів співробітників університету і документи з інших питань, 1918 р. – 21 серпня 1920 р., 43 арк.

93. Спр. 4. Статут навчальних закладів; постанова Ради Міністрів Української Народної Республіки про збільшення платні за навчання у вищих навчальних закладах і організацію в м. Кам'янці-Подільському державного університету, 20 листопада 1918 р. – 28 червня 1919 р., 60 арк.

94. Спр. 5. Програма урочистого відкриття державного університету; подяки міністерства освіти установам і приватним особам за участь в

організації і відкритті університету. Список діячів – уродженців Поділля, 18 – 22 жовтня 1918 р., 87 арк.

95. Спр. 6. Вітання навчальних закладів та інших організацій України і приватних осіб у зв'язку з відкриттям університету, 1918 р., 52 арк.

96. Спр. 9. Проект закону про відкриття богословського факультету при університеті, серпень 1918 р., 5 арк.

97. Спр. 10. Особисте листування декана богословського факультету професора Біднова В. О. з викладачами інших вузів; повідомлення ради професорів університету про ліквідацію богословського факультету, 8 вересня 1918 р. – 24 березня 1920 р., 39 арк.

98. Спр. 11. Доповідна записка декана богословського факультету і листування з губернським комісаром про роботу факультету, 1918 р., 10 арк.

99. Спр. 12. Пояснювальна записка до проекту закону про асигнування університету коштів на будівництво; листування ректора і комісії з будівництва університету з міністерствами народної освіти, земельних справ, з губернською і повітовою народними управами та іншими установами про будівництво, 23 вересня 1918 р. – 12 грудня 1919 р., 168 арк.

100. Спр. 14. Особисте листування ректора університету за 1913 – 1919 роки, 1913 р. – 1919 рр., 224 арк.

101. Спр. 17а. Пояснювальна записка до проекту закону про грошову допомогу викладачам; листування з Міністерством вищої школи про відрядження із вузів пропагандистів до російсько-слов'янської української бригади. Статут наукового товариства університету та документи з інших питань, 13 серпня 1919 р. – 10 квітня 1920 р., 20 арк.

102. Спр. 19. Протоколи засідань правління університету з 2 жовтня 1919 р. по квітень 1920 р., 2 жовтня 1919 р. – 27 квітня 1920 р., 21 арк.

103. Спр. 21. Виписки з протоколів засідань рад факультетів, листування з управлінням преси та інформації про роботу університетської друкарні, 26 березня – 15 жовтня 1919 р., 32 арк.

104. Спр. 27. Акт прийому університетом будинку та майна Кам'янець-Подільської двокласної школи. Перелік майна Кирило-Мефодієвської церкви, 18 лютого 1919 р., 7 арк.

105. Спр. 31. Свідоцтва викладачів і студентів факультету, 21 листопада 1919 р. – 19 липня 1920 р., 70 арк.

106. Спр. 32. Списки викладачів та оголошення про проведення засідань ради професорів, 3 липня 1919 р. – 13 грудня 1920 р., 203 арк.

107. Спр. 33. Інструкція Наркомосу про прийняття до вищих навчальних закладів; накази комісара університету і голови ради факультету соціальних наук; повідомлення про засідання викладацької і науково-шкільної ради університету, списки викладачів і студентів, 6 квітня 1920 р. – квітень 1921 р., 120 арк.

108. Спр. 35. Виписки з протоколів засідань правління та господарської ради Кам'янець-Подільського українського університету, розпорядження ректора університету та програма викладання карного права, 29 вересня – 30 грудня 1920 р., 85 арк.

109. Спр. 39а. Порядок денний засідань ради професорів університету, 1920 р., 10 арк.

110. Спр. 40. Листування університету в еміграції в Тарнові з емігрантськими установами про передачу бібліотеки емігрантам, видачу викладачам відряджень за кордон і свідоцтв студентам для навчання в закордонних навчальних закладах та з інших питань, 1921 р., 103 арк.

111. Спр. 41. Копія наказу Міністерства народної освіти вищої школи про характер роботи українських університетів; листування декана богословського факультету з ректором, правлінням і радою професорів університету про роботу факультету, навчальний план і звіт про діяльність факультету за 1918 – 1919 навчальний рік, 5 – 26 лютого 1919 р., 63 арк.

112. Спр. 44. Виписки з протоколів засідань ради професорів, 4 вересня 1919 р. – 27 серпня 1920 р., 53 арк.

113. Спр. 81. Статут „Студії чистого християнства” при богословському факультеті університету; рукопис студента Білона П. „Внутрішній стан християнської церкви, 1920 р., 10 арк.

114. Спр. 89а. Протоколи засідань бібліотечної ради, статут, звіт про роботу бібліотеки за перше півріччя 1918 – 1919 навчального року. Листування з установами, викладачами університету про придбання книг для бібліотеки, покращення умов праці відвідувачів читального залу. Список співробітників бібліотеки, грудень 1919 р. – 25 травня 1920 р., 80 арк.

115. Спр. 90. Протоколи засідань бібліотечної комісії з квітня до червня 1919 року, 12 квітня – 11 червня 1919 р., 10 арк.

116. Спр. 91. Протокол засідання бібліотечної комісії, правила, листування з ректором і викладачами з питань організації роботи бібліотеки та ін., 1919 – 1920 рр., 16 арк.

117. Спр. 93. Листування з Міністерством народної освіти, Кам’янецькою чоловічою гімназією про укомплектування бібліотеки університету книгами. Протокол засідання бібліотечної комісії, рапорти професорів та інші документи про роботу бібліотеки. Список викладачів Кам’янець-Подільського вищого інституту народної освіти, 29 січня – 12 грудня 1919 р., 69 арк.

118. Спр. 96. Перелік книг, подарованих бібліотеці. Повідомлення про засідання бібліотечної комісії, склад членів її і листування про роботу бібліотеки, 29 серпня – 16 грудня 1919 р., 24 арк.

119. Спр. 99. Статут бібліотечної ради університету. Протоколи засідань ради за 1920 р. Правила бібліотеки і листування з ректором про роботу бібліотеки, 4 січня – 27 червня 1920 р., 60 арк.

120. Спр. 101. Листування з господарським комітетом університету та іншими установами про укомплектування бібліотеки штатами та книгами, з господарських та інших питань, 20 липня – 31 грудня 1920 р., 144 арк.

121. Спр. 104а. Положення про бібліотеку та правила користування книжковим фондом бібліотеки. Реєстр видачі книжок, 1921 – 1922 рр., 134 арк.

122. Спр. 114. Доповідь про передачу земельного господарства в підпорядкування сільськогосподарського факультету, 21 серпня – 20 грудня 1920 р., 4 арк.

123. Спр. 130. Фінансовий звіт університету з 22 жовтня 1918 р. по 1 січня 1920 р., 1919 р., 174 арк.

124. Спр. 131. Листування з головним уповноваженим уряду Української Народної Республіки про відкриття і закриття кредитів на утримання університету, 10 лютого 1919 р. – 31 грудня 1920 р., 13 арк.

125. Спр. 132. Копія протоколу засідання з розподілу коштів поміж університетом, технічною школою, гімназією для дорослих і педагогічними курсами. Листування з ректором університету, деканами, міською управою та іншими організаціями з фінансових питань, 17 липня 1919 р. – 28 грудня 1920 р., 73 арк.

126. Спр. 133. Повідомлення департаменту вищої школи Міністерства освіти, витяги з протоколів засідань ради університету, листування з відділами університету про прийом і звільнення викладачів, 2 лютого – 31 грудня 1919 р., 128 арк.

127. Спр. 134. Витяги з протоколів засідань правління університету про виплату коштів за рахунками співробітникам університету та іншим особам за виконану роботу, 2 лютого – 22 грудня 1919 р., 180 арк.

128. Спр. 137. Витяги з протоколів засідань правління університету, 1 січня – 31 грудня 1920 р., 207 арк.

129. Спр. 140. Матеріали до кошторису університету на 1920 рік і кошториси на ремонтні роботи. Штатний розпис університету та документи з інших питань, 1920 р., 201 арк.

130. Спр. 142. Відомість про прибуток і витрати коштів гуманітарного відділу. Список членів товариства допомоги незаможним студентам університету, 1920 р., 23 арк.

131. Спр. 143. Відомість про прибуток і витрати коштів університету, 1920 р., 33 арк.

132. Спр. 146. Рапорт ректора університету про кількість студентів, викладачів та службовців університету; відомості про порядок денний засідання ради професорів та їх список, 1920 р., 78 арк.

оп. 2

133. Спр. 6. Відомості на виплату заробітної плати викладачам університету, 8 листопада 1918 р. – 30 грудня 1919 р., 309 арк.

134. Спр. 9. Протоколи засідань приймальної комісії про зарахування студентів в університет, 19 жовтня 1918 р. – 13 травня 1919 р., 26 арк.

135. Спр. 17. Списки студентів університету (по факультетам) на 1918 – 1919 академічний рік, 1918 – 1919 рр., 21 арк.

136. Спр. 33. Відомості на виплату заробітної плати викладачам та службовцям університету, 1919, 358 арк.

137. Спр. 116. Протоколи засідань приймальної комісії про зарахування студентів в 1920 р., 6 вересня 1920 р. – 5 квітня 1921 р., 20 арк.

138. Спр. 140. Буркацький А. П., без дати, 4 арк.

139. Спр. 175. Мельник С., 1918 р., 23 арк.

140. Спр. 186. Прахов А., 1920 р., 1 арк.

141. Спр. 193. Стельмашевський Г. С., 1920 р., 6 арк.

142. Спр. 201. Ясинський М. І., 1919 р., 9 арк.

143. Спр. 213. Андрусевич М. С., 1920 р., 1 арк.

144. Спр. 214. Андрусевич М. С., 1920 р., 9 арк.

145. Спр. 239. Барицький Л., 1920 р., 3 арк.

146. Спр. 250. Березовський В. М., 1919 р., 6 арк.

147. Спр. 258. Білон П., 1920 р., 5 арк.

148. Спр. 285. Борковський В., 1920 р., 18 арк.

149. Спр. 296. Бригіда О., 1919 р., 1 арк.

150. Спр. 379. Гадзінський М. І., 1919 р., 16 арк.

151. Спр. 564. Мазуренко Л., 1919 р., 1 арк.

152. Спр. 860. Панасюк Г., 1920 р., 2 арк.

153. Спр. 914. Пухальський І., 1920 р., 3 арк.

154. Спр. 978. Симоновський В., 1919 р., 2 арк.

155. Спр. 1051. Убизський І., 1919 р., 2 арк.

156. Спр. 1096. Харьков Й., 1920 р., 3 арк.

157. Спр. 1126. Чернявський А., 1919 р., 2 арк.

оп. 3

158. Спр. 3. Справа з протоколами засідань університетської комісії про відкриття університету в м. Кам'янці за 1918 р., програма його урочистого відкриття, список запрошених на урочистості, список гласних Кам'янецької повітової народної ради та ін., 15 березня 1918 – 4 жовтня 1918 р., 121 арк.

Ф. Р–1128 Кам'янецький повітовий революційний комітет. 1918–1921 рр.

оп. 1

159. Спр. 5. Накази і постанови губернського і повітового революційних комітетів, липень – 13 вересня 1920 р., 13 арк.

160. Спр. 8. Накази ревкому, журнал засідання колегії юридичного відділу ревкому про розподіл території м. Кам'янця-Подільського і повіту на ділянки народних судів і народних слідчих, 28 липня – 10 вересня 1920 р., 22 арк.

161. Спр. 48. Наказ відділу народної освіти і листування з установами м. Кам'янця-Подільського про реєстрацію архітектурного пам'ятника колишнього кафедрального собору і виконання художньою секцією замовлень на портрети і плакати, 16 серпня – 14 вересня 1920 р., 10 арк.

Ф. Р–1158 Кам'янець-Подільський Український Національний Союз. 1918–1919 рр.

оп. 1

162. Спр. 17. Листування з Українським національним союзом та іншими організаціями УНР про організацію союзу, інформація діяльності філій союзу та ін., 11 жовтня 1918 р. – 29 травня 1920 р., 6 арк.

Ф. Р–3333 Сіцінський Юхим Йосипович – історик Кам'янця-Подільського і Поділля. 1829–1937 рр.

оп. 1

163. Спр. 25. Авторські конспекти лекцій Ю. Й. Сіцинського про історію всесвітнього мистецтва древньої Русі, Росії, України”, 163 арк.

Ф. Р–6193 Управління Служби безпеки України по Хмельницькій області, 1920–1975, 1998 рр.

оп. 12. 1933 р.

164. Спр. П–15162. Про звинувачення Сіцинського Ю. Й., 59 арк.

І.І. Опубліковані джерела

Опубліковані документи і матеріали

165. ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917 – 1920. Матеріали, документи, спогади : [у 3 кн.]. – К. : Прайм, 2001. – Кн. 2 : Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – 704 с.

166. Высочайше утвержденный Общий Устав Императорских Российских Университетов, 23 августа 1884 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. IV. 1884. – Санкт-Петербург, 1887. – С. 456–474.

167. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали : [у 2-х т., 3-х ч.] / упорядники : В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 687 с.

168. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали : [у 2-х т., 3-х ч.] / упорядники : В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 743 с.

169. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907 – 1968) / упорядники : Ляхоцький В. П., Московченко Н. П., Преловська І. М. // Пам’ятки. – К. : УДНДІАСД, 2001. – Т. 2. – 477 с.

170. Епархиальное пастырское собрание // Голос Подольской церкви (Орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольский. – 1918. – 26 (13) мая.

171. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 – 1959 рр. Збірник документів / упорядники : З. І. Зобіна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведєв та ін. ; редкол. : О. І. Євсєєв (редактор). – К. : Державне видавництво політичної літератури, 1959. – Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – 881 с.

172. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917 – 1927. Збірник док. і матер. – К. : Наукова думка, 1979. – 665 с.

173. Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910 – 1969 / упорядники : І. Преловська та ін. – К. : вид-во імені Олени Теліги, 2011. – 744 с.

174. Листування Івана Огієнка (1909 – 1921) / упорядник та автор передмови В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський : „Медобори–2006”, 2014. – 687 с.

175. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / упорядник о. Ю. Мицик. – К. : ВД „Києво-Могилянська академія”, 2006. – 566 с.

176. Мартирологія Українських церков у чотирьох томах: Документи, матеріали, християнський самвидав України / упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. – Торонто-Балтимор : Українське Видавництво „Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1987. – Т. I : Українська Православна Церква. – 1207 с.

177. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16 червня 2005 р. № 363 „Про затвердження змін до Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0816-05>

178. Накази по Міністерству Ісповідань // Вістник Міністерства Ісповідань УНР. – 1920. – Ч. 2. – 32 с.

179. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917 – 1973 гг. / составители А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. Н. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. – М. : Педагогика, 1974. – 560 с.

180. Общий устав Императорских российских университетов 1835 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1875. – Т. 2 : 1825 – 1855. Отделение 1: 1825 – 1839. – Ст. 972.

181. Общий устав Императорских российских университетов 1863 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1876. – Т. 3: 1855 – 1864. – Ст. 1042–1043, 1045.

182. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.): докум. і матер. / під ред. М. І. Мехеди ; упорядники : Г. В. Вітряна, І. В. Гарнага, І. І. Кириченко та ін. – Вінниця : Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. – 486 с.

183. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 р. № 267 „Про внесення змін до переліків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. № 1719 та від 27 серпня 2010 р. № 787” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/267-2011-%D0%BF/print1397462384263094>.

184. Постанова Ради Народніх Міністрів про поліпшення матеріального становища приват-доцентів та позаштатних професорів вищих шкіл // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 6 березня.

185. Постанова Ради Народніх Міністрів про продовження на 1919 рік чинности кредитів, відпущених в 1918 році Богословському Факультетові Кам’янець-Подільського Державного Університету // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 20 лютого.

186. Правила для студентов и сторонних слушателей императорских российских университетов. – СПб. : Типография Елонского, 1885. – 18 с.

187. Проект статута Державних Українських Університетів: Від Кам'янецької університетської комісії. – Кам'янець-Подільський, 1918. – 28 с.

188. Прохання до Патріярха Царгородського благословити автокефальну Українську Церкву. – Тернів : Українська Автокефальна Церква, 1921. – 10 с.

189. Статут Українського православного Брацтва імени святих Кирила та Мефодія. – К. : Типографія Кієво-Печерської Лаври, 1918. – 9 с.

190. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали : [у 2-х т., 3-х ч.] / упорядники : Р. Пиріг (керівник) та ін. – К. : Темпора, 2015. – Т. 1. – 790 с.

191. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали : [у 2-х т., 3-х ч.] / упорядники : Р. Пиріг (керівник) та ін. – К. : Темпора, 2015. – Т. 2. – 412 с.

192. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : [у 2 т.] / упорядники : В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 588 с.

193. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / упорядники : В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

194. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної церкви 1 січня 1919 р. // Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1919. – 18 січня. – Вип. I.

195. Ухвалений Радою Міністрів Закон про встановлення відсоткових додатків до утримання служачих Державних Установ та одноразової допомоги на дорожнечу. Затверджую. № 711. Павло Скоропадський. 19 листопада 1918 року // Державний вісник. – 1918. – 22 листопада.

196. Ухвалений Радою Міністрів Закон про заснування Богословського Факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Державний вісник. – 1918. – 22 листопада.

197. Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету 5 серпня 1918 р. // Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917 – 1920 рр.). – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – С. 448–450.

Періодичні видання

198. Біднов В. Замість передовиці / В. Біднов // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 15 грудня.

199. Біднов В. Лист до громадянства / В. Біднов // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 14 вересня.

200. Біднов В. Праця Єпископа Пимена / В. Біднов // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 25 листопада.

201. Біднов В. Т-во допомоги незаможним студентам / В. Біднов // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 1 жовтня.

202. Біднов В. Шевченко та справа українізації церкви / В. Біднов // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 10 березня.

203. Біографії деканів. Василь Біднов // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 22 жовтня.

204. Біографії професорів. Василь Біднов // Свято Поділля (Видання Подільського Українського товариства „Просвіта”). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 22 жовтня.

205. В комісії академіка Вернадського // Відродження (щоденна безпартійна демократична газети). – Київ. – 1918. – 19 (6) червня.

206. В. Л. Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з Ректором Університету п. І. Огієнком) / Л. В. // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 22 жовтня.

207. В Міністерстві Ісповідань. Праця в Міністерстві // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 вересня.

208. Висока Директорія // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський, 1919. – 12 жовтня.

209. Від редакції // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 19 грудня.

210. Відкриття Українського Священного Синоду // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський, 1919. – 19 жовтня.

211. Відкриття Кам'янець-Подільськ. державного університету // Відродження (щоденна безпартійна демократична газета). – Київ. – 1918. – 24 (11) жовтня.

212. Войтков А. „Університетский” день в Каменец-Подольской Городской думе / А. Войтков // Голос Подольской церкви (орган Подольського духовенства и мирян). – Каменец-Подольський. – 1918. – 26 (13) мая.

213. Вступ до Богословського Факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Відродження (щоденна безпартійна демократична газета). – Київ. – 1918. – 5 листопада (23 жовтня).

214. Вступ до Богословського Факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Голос Подольской церкви (орган Подольського духовенства и мирян). – Каменец-Подольський. – 1918. – 27 (14) октябрю.

215. Вступ до Богословського Факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Подольская мысль (орган прогрессивно-демократической мысли). – Каменец-Подольський. – 1918. – 31 (18) октябрю.

216. Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Трудовий шлях (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 липня.

217. Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Трудовий шлях (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 25 липня.

218. Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Трудовий шлях (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 липня.

219. Гомилетичний гурток // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 25 березня.

220. До українського народу від Міністра Ісповідань // Вістник Міністерства Ісповідань УНР. – 1920. – Ч. 2. – 32 с.

221. Доклад графа П. А. Румянцева императрице Екатерине II 1781 года (О согласовании некоторых особенностей внутреннего строя Малороссии с порядками нового наместнического правления) // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – С. 693–702.

222. Доля Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Відродження (щоденна безпартійна демократична газета). – Київ. – 1918. – 31 (18) серпня.

223. „Друзья” України // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський, 1919. – 22 жовтня.

224. З місцевого життя. В справі університету в Кам'янці // Поділля (щоденна українська демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 6 квітня (24 березня).

225. З Університетського життя // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 17 грудня.

226. З Університетського життя // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 12 квітня.

227. З Університетського життя // Трудова громада (місцева організація УПСР). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 26 серпня.

228. Засідання селянської спілки // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 1 січня.

229. К деятельности Каменецкого Украинск. Державного Университета // Подольский край (газета политически-общественная и литературная). – Каменец-Подольский. – 1920. – 22 октября.

230. Киевский богослов. Вопрос о богословских факультетах в России (Историческая справка к открытию первого богословского факультета) // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольский. – 1918. – 30 сентября (13 октября).

231. Киевский богослов. Вопрос о богословских факультетах в России (Историческая справка к открытию первого богословского факультета) // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольский. – 1918. – 7 (20) октября.

232. Киевский богослов. Вопрос о богословских факультетах в России (Историческая справка к открытию первого богословского факультета) // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольский. – 1918. – 14 (27) октября.

233. Козубовский С., священник. Выборы Первосвященителя Подольской Церкви / С. Козубовский, священник // Голос Подольской церкви (Орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольский. – 1918. – 25 августа (5 сентября).

234. Курси // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 26 серпня.

235. Курси для духовенства // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 8 жовтня.

236. Лекції // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 3 вересня.

237. Лекції // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 вересня.

238. Лекції // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 вересня.

239. Лекції // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 13 вересня.
240. Лекції // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 14 вересня.
241. Листи до редакції // Трудова громада (місцева організація УПСР). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 17 лютого.
242. Местная хроника // Подольская мысль (орган прогрессивно-демократической мысли). – Каменец-Подольский. – 1918. – 4 августа (22 июля).
243. Місцева хроника // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 19 грудня.
244. Місцева хроника. З Університетського життя // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 лютого.
245. Місцева хроника. З Університетського життя // Життя Поділля (незалежна демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 26 лютого.
246. Моралевич, священник. Что нужно разуметь под украинизацией Богослужения // Голос Подольской церкви (Орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольск. – 1918. – 30 (17) июня.
247. Накази Міністра народньої освіти Кам'янець-Подільському Університету // Життя Поділля (незалежна демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 18 лютого.
248. Накази Міністра Нар. Освіти // Життя Поділля (незалежна демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 20 лютого.
249. Наукове засідання // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 грудня.
250. Нові умови вступу до Українських Університетів // Життя Поділля (незалежна демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 20 лютого.

251. Оголошення // Більшовик (орган Кам'янець-Подільського комітету комуністичної партії (більшовиків) України). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 10 мая.

252. Оголошення // Слово (щоденна, громадська, політична і літературна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 7 жовтня.

253. Оголошення // Слово (щоденна, громадська, політична і літературна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 10 листопада.

254. Оголошення // Трудова громада (місцева організація УПСР). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 11 липня.

255. Оголошення // Українське слово (щоденна народня газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 29 липня.

256. Открытие университета в городе Каменце // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – 1918. – 6 апреля (24 марта).

257. Офіціальний відділ. Міністерство Народньої Освіти й Мистецтва. Накази про призначення та звільнення // Вістник Української Народньої Республіки. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 20 липня.

258. Письма в редакцію // Подольский край (газета политически-общественная и литературная). – Каменец-Подольский. – 1920. – 17 февраля.

259. Початок занять в Кам'янецькому університеті // Шлях (щоденна газета). – Вінниця. – 1919. – 9 жовтня.

260. Правила до прийому в університети в 1918 – 19 рр. Затверджую. 15 (2) липня 1918 р. Міністр Освіти й Мистецтва М. Василенко // Державний вістник. – 1918. – 6 серпня.

261. Праздник украинской культуры // Слово (ежедневная церковно-общественная, политическая и литературная газета). – Киев. – 1918. – 13 октября.

262. Праця Державної Інспекції // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський, 1919. – 14 серпня.

263. Приїзд Високої Директорії // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський, 1919. – 15 жовтня.

264. Проект к учреждению университета Батуринского, 1760 года (Писан Григ. Ник. Тепловым для Графа Гетмана) // Чтения в Императорском обществе Истории и Древности Российских при Московском университете. Повременное издание. 1863. Апрель-июль. – М., 1863. – Кн. 2. – С. 67–85.

265. Прощение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году // Киевская старина. – 1883. – Т. VI. – С. 317–345.

266. С. Освітня справа. Інтерв'ю з п. Ректором Державного Університету І. Огієнком / С. // Українське слово (щоденна народня газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 1 серпня.

267. Свящ. Н. К. Открытие Каменец-Подольского Университета / Свящ. Н. К. // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольский. – 1918. – 27 (14) октября.

268. Селянський повітовий з'їзд // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський, 1919. – 26 серпня.

269. Склад Кам'янець-Подільського Державного Університету // Наше життя. – Кам'янець-Подільський : Друкарня Кам'янець-Подільського державного університету, 1920. – Ч. 1. – С. 23–25.

270. Служба Божа на Державній мові // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 26 жовтня.

271. Список професорів Кам'янецького Університету // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 22 жовтня.

272. Ст-ий В. Комісія по складанню біографічного словника діячів Поділля / В. Ст-ий // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 12 лютого.

273. Теологічні факультети // Відродження (щоденна безпартійна демократична газети). – Київ. – 1918. – 30 (17) липня.

274. Теологічні факультети при державних університетах України // Відродження (щоденна безпартійна демократична газети). – Київ. – 1918. – 20 (7) червня.

275. Українська вимова // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 8 жовтня.

276. Українська Національна Церква // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 жовтня.

277. Український Державний Університет в Кам'янці // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 22 жовтня.

278. Український університет в Кам'янці на Поділлію // Відродження (щоденна безпартійна демократична газети). – Київ. – 1918. – 24 (11) квітня.

279. Умови вступу до Кам'янецького Університету // Слово (щоденна, громадська, політична і літературна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 6 жовтня.

280. Університет // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 20 березня.

281. Університет // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 23 березня.

282. Университетская хроника // Подольская мысль (орган прогрессивно-демократической мысли). – Каменец-Подольский. – 1918. – 2 ноября (20 октября).

283. Університетське життя // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 3 березня.

284. Університетське життя // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 26 березня.

285. Університетське життя // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 19 червня.

286. Урочисті збори Кам'янець-Подільської університетської комісії // Відродження (щоденна безпартійна демократична газети). – Київ. – 1918. – 17 (4) вересня.

287. Урядова частина. Міністерство Народньої Освіти // Вістник Української Народньої Республіки. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 1 серпня.

288. Хроніка. Вступ до Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Вістник Української Народньої Республіки. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 24 липня.

289. Хроніка. Число прохань в студенти // Робітнича газета (центральный орган Української Соціал-Демократичної робітничої партії). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 20 вересня.

290. Хроника // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольский. – 1918. – 4 августа (22 июля).

291. Хроника // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольский. – 1918. – 21 ноября (4 декабря).

292. Хроника // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський, 1920. – 26 лютого.

293. Хроника // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 9 березня.

294. Хроника // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 30 травня.

295. Хроника // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 3 червня.

296. Хроника // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 20 червня.

297. Хроника // Наш Шлях (щоденна безпартійна демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 23 листопада.

298. Хроника // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 29 листопада.

299. Хроника // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 16 грудня.

300. Хроника // Подольский край (газета политически-общественная и литературная). – Каменец-Подольский. – 1920. – 9 мая.

301. Хроника // Подольский край (газета политически-общественная и литературная). – Каменец-Подольский. – 1920. – 6 октября.

302. Хроника. Засідання істор.-філ'олог. секції // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 1 лютого.

303. Число прохань в студенти // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 20 вересня.

304. Церковна справа // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 31 березня.

305. Церковне життя. Записки Кам'янець-Подільського Державного Університету // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 27 квітня.

306. Церковні книжки // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 жовтня.

307. Швидкий О. З наукового життя / О. Швидкий // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 25 лютого.

308. Швидкий О. З наукового життя / О. Швидкий // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 26 лютого.

Мемуари та спогади

309. Биковський Л. Книгарні – бібліотеки – академія. Спомини (1918 – 1922) / Л. Биковський. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1971. – 153 с.

310. Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок із спогадів) / В. Біднов // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 69–70. – С. 64–74.

311. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917 – 1926 рр.) / Леонід Тимофійович Білецький ; підготовка тексту, вступна стаття та іменний покажчик В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський : „Медобори – 2006”, 2013. – 239 с.

312. Білон П. Спогади / П. Білон. – Пітсбург : б. м., 1952. – Частина перша. – 164 с.

313. Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського державного українського університету (Спомини лікарського помічника й скарбника Університету). 1918 – 1920 / Ю. Гудзій // Наша культура (Варшава). – 1936. – Кн. 3. – С. 229–233.

314. Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського державного українського університету (Спомини лікарського помічника й скарбника Університету). 1918 – 1920 / Ю. Гудзій // Наша культура (Варшава). – 1936. – Кн. 4. – С. 290–295.

315. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки) : наук.-популяр. вид. / Дмитро Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.

316. Зеньковський В., протопресвітер. Пять месяцев у власти. Воспоминания / Василий Зеньковский, протопресвітер / публикация текста и редакция М. А. Колерова. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 237 с.

317. Кам'янецький український державний університет. Спогади студента // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – № 3–4. – С. 110–113.

318. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / автор передмови та коментарів В. Яблонський / Ісак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.

319. Огієнко І. Моє життя (автобіографічна хронологічна канва) / Іван Огієнко // Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рятування України / упорядник, автор передмови і коментарів М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2006. – С. 67–172.

320. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові / Іван Огієнко. – Вінніпег : видання товариства „Волинь”, 1968. – 96 с.

321. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.

322. Сивенко Б. Кам'янецький Університет і його студентство в 1918 – 1919 рр. / Б. Сивенко // Київ (журнал літератури й мистецтва). – Філадельфія. – 1951. – Ч. 6. – С. 278–285.

323. Сивенко Б. Кам'янецький Університет і його студентство в 1918 – 1919 рр. / Б. Сивенко // Київ (журнал літератури й мистецтва). – Філадельфія. – 1952. – Ч. 1. – С. 19–73.

324. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / П. Скоропадський. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України; Філадельфія : Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. – 493 с.

II. Наукові видання, монографії, статті

325. Адамський В. Р. Інститут політичного комісара в структурі Кам'янець-Подільського державного українського університету / В. Р. Адамський // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 13 : Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – С. 41–55.

326. Адамський В. Р. Невідомі листи до В. О. Біднова Кам'янецької доби (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області) / В. Р. Адамський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол. : А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). – С. 28–39.

327. Адамський В. Р. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років / В. Р. Адамський // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць. – Хмельницький : ХГПА, 2007. – Вип. 2. – С. 10–20.

328. Адамський В. Р. Юхим Сіцинський: перша хвиля репресій / В. Р. Адамський // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 11 : Матеріали сьомого круглого столу „Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі”, присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 393–404.

329. Академічне релігієзнавство : підруч. / за наук. ред. професора А. Колодного. – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.

330. Андреев А. Ю. О „новом прочтении” истории российских университетов / А. Ю. Андреев // Высшее образование в России. – 2009. – № 3. – С. 149–159.

331. Андрохович А. Львівське „Studium Ruthenum” / А. Андрохович // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів : НТШ, 1929. – Т. СL. – С. 1–80.

332. Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посіб. / Богдан Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 176 с.

333. Антонов К. М. Теология как научная специальность / К. М. Антонов // Вопросы философии. – 2012. – № 6. – С. 73–82.

334. Бакай Н. Южно-русский дворянин XVIII века / Николай Бакай // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – С. 717–742.

335. Балух В. Розвиток філософсько-релігієзнавчої та богословської думки у Чернівецькому університеті: історія і сьогодення / Василь Балух // Релігія та соціум : наук. журн. – Чернівці : Рута, 2008. – № 2. – С. 3–7.

336. Барвінський Б. Предтеча університету ім. Франца І у Львові / Б. Барвінський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів : НТШ, 1918. – Т. СХХV. – С. 15–56.

337. Баюк М. І. Духовні процеси на Поділлі як важливий чинник національно-культурного відродження регіону у 1917 – 1919 рр. / М. І. Баюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць / гол. ред. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 15 : Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. – С. 370–381.

338. Баюк М. І. Місце церковно-релігійної політики у процесах національно-культурного відродження Поділля в період УНР / М. І. Баюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 335–346.

339. Біднов В. Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову / В. Біднов // Книголюб (Прага). – 1931. – Кн. 1. – С. 1–9.

340. Біднов В. О. Релігійні видання на Україні в 1917 – 1919 роках / В. О. Біднов // Книголюб (Прага). – 1927. – Кн. 1. – С. 38–43.

341. Біднов В. Церковна справа на Україні / В. Біднов. – Тарнів : вид-во „Українська Автокефальна Церква”, 1921. – 47 с.

342. Білас Н. Викладання біблійної археології у Львівському університеті / Наталія Білас // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 80–87.

343. Богословське відділення Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.bogoslov.cv.ua/print.php?print=192.

344. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Г. Бондаренко. – Луцьк : РВВ ВДУ імені Лесі Українки, 1998. – 189 с.

345. Борщевич В. Т. Митрофорний протоієрей Петро Табінський / В. Т. Борщевич // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки : наук. журн. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. – Вип. 11. – С. 91–97.

346. Брижак А. А. Кам'янець-Подільський – форпост духовності (1917 – 1920 рр.) / А. А. Брижак // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : зб. наук. праць за підсумками Третьої міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 5–6 жовт. 2006 р.) / заг. редакція О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2010. – С. 58–60.

347. Бурега В. В. Статут Київської духовної академії 1918 р.: нездійснені наміри / В. В. Бурега // Труди Київської духовної академії. – 2014. – № 20. – С. 145–187.

348. Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 156–169.

349. Вища школа Української РСР за 50 років (1917 – 1967 рр.) : [у 2-х ч.]. – К. : вид-во Київського університету, 1967. – Ч. 1. – 394 с.

350. Вінюкова В. М. Становлення Української Автокефальної Православної Церкви на Поділлі (1917 – 1930 рр.) / В. М. Вінюкова // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля : наук. зб. / [ред. кол. : Баженов Л. В. (відп. ред.), Борисевич С. О., Винокур І. С. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, 1997. – Т. 1. – С. 125–126.

351. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Нью-Йорк : Друкарня Української Православної Церкви в США, 1961. – Т. IV, частина перша (XX ст.). – 384 с.

352. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ / Олександр Воронин. – Кенсінгтон : Воскресіння, 1992. – 136 с.

353. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917 – 1920 рр.) : [моногр.] / В. О. Гандзюк. – Вінниця : ФОП Данилюк В. Г., 2009. – 368 с.

354. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народньої освіти / В. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народньої освіти / під ред. професорів: д-ра В. Гериновича, Фр. Кондрацького, М. Курневича та ін. – Кам'янець на Поділлію : друкарня ім. Леніна, 1927. – Т. 2. – С. 1–24.

355. Горкуша О. Теологія в освітньому ракурсі / О. Горкуша [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://theology.in.ua/ua/bp/discussions/theme/45694/>

356. Грищенко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965) / М. С. Грищенко. – К. : Радянська школа, 1966. – 260 с.

357. Грушевський М. Листи з-над Полтви / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори : [у 50 т.] / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія „Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)”. – С. 160–187.

358. Даниленко В. М. Кам'янець-Подільський державний український університет у часи гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): хроніка основних

подій / В. М. Даниленко, Ю. В. Телячий // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : зб. наук. праць за підсумками міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 16–17 трав. 2003 р.). – Кам'янець-Подільський : ІВВ Кам'янець-Подільського державного університету, 2004. – С. 104–108.

359. Даниленко В. М. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920): з хроніки подій / В. М. Даниленко, О. М. Завальнюк, Ю. В. Телячий. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 264 с.

360. Добржанський О. В. Чернівецький університет у суспільно-політичному житті Буковини (1875 – 1914 рр.) / О. В. Добржанський // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. статей. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 37–50.

361. Дорошенко Д. Життя і громадська діяльність професора В. О. Біднова / Д. Дорошенко // Пам'яті професора Біднова: Засідання Українського історично-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 р. – Прага : вид-во УІФТ в Празі, 1936. – С. 5–11.

362. Дорошенко Д. І. Історія України 1917 – 1923 рр. : [в 2-х т.] : документ.-наук. вид. / упорядник К. Ю. Галушко / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. II : Українська гетьманська держава 1918 року. – 352 с.

363. Дорошенко Д. І. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. І. Дорошенко. – Берлін, 1940. – 69 с.

364. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції / Олександр Доценко. – К.-Львів, 1923. – Т. II. – Кн. 5 (1917 – 1923). – 400 с.

365. Завальнюк О. М. Випускники Київської духовної академії – викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 – 1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2001. – Вип. 58. – С. 58–62.

366. Завальнюк О. М. Іван Огієнко і підготовка богословів у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1920) /

О. М. Завальнюк // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Збірник доповідей та матеріалів / упорядники : архієпископ Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. – К. : Київська православна богословська академія УПЦ КП, 2007. – С. 67–75.

367. Завальнюк О. М. Іван Огієнко і проблема створення матеріально-технічної бази українських університетів у 1918 – 1920 роках / О. М. Завальнюк // Іван Огієнко у діалозі культур і духовності: Огієнківські читання у Чудодієвому : зб. наук. праць / [відп. ред. П. Ю. Саух]. – Житомир : вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2010. – С. 56–64.

368. Завальнюк О. М. І. І. Огієнко і національно-культурне відродження на Поділлі: хроніка діяльності (1918 р.) / О. М. Завальнюк // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції / [ред. колегія : Винокур І. С. (відп. ред.), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : КПДПУ, 2000. – С. 342–356.

369. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.

370. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільське Кирило-Мефодіївське братство і боротьба за самостійну українську православну Церкву в 1919 – 1920 роках / О. М. Завальнюк // Культура України і слов'янський світ : тези доповідей та повідомлень наук.-практ. конф. / [ред. кол. : Чернець В. І. (голова), Блажевич Ю. І., Карван С. Л. та ін.]. – К., 1992. – Ч. І. – С. 24–26.

371. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет і церковне відродження Поділля (1919–1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне". До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору : зб. матеріалів всеукр. наук.-теорет. конф. – Вінниця : Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, 2008. – С. 95–100.

372. Завальнюк О. М. М. М. Васильківський – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1921 рр.) /

О. М. Завальнюк // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / [ред. кол. : Завальнюк О. М. (відп. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 513–517.

373. Завальнюк О. М. Міське самоврядування Кам'янця-Подільського і заснування місцевого українського державного університету (1918 р.) / О. М. Завальнюк // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : зб. наук. праць за підсумками міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 16–17 трав. 2003 р.). – Кам'янець-Подільський : ІВВ Кам'янець-Подільського державного університету, 2004. – С. 98–102.

374. Завальнюк О. М. Навчальний процес у Київському і Кам'янець-Подільському українських університетах: проблема якісної організації (1918–1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 73–104.

375. Завальнюк О. М. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету: історичний аспект (1918 – 1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 11 : Матеріали сьомого круглого столу „Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.”. – С. 3–19.

376. Завальнюк О. М. Освітнянські ниви Євфимія Січінського / О. М. Завальнюк, А. М. Трембіцький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць / відп. ред. О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 165–177.

377. Завальнюк О. М. Професорсько-викладацька корпорація і фундаментальна бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 – 1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 10 : Матеріали шостого круглого столу

„Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.”. – С. 289–299.

378. Завальнюк О. М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920–1921 рр.) / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць / відп. ред. О. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 1. – С. 9–20.

379. Завальнюк О. М. Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1921 рр.): Дослідження, документи, матеріали / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. – 552 с.

380. Завальнюк О. М. Студентський контингент українських університетів у 1918 – 1920 рр. / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 16 : Матеріали круглого столу „Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі”. 22 жовтня 2010 р. – С. 154–172.

381. Завальнюк О. М. Українська влада і Кам'янець-Подільський державний університет (1918 – 1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – Вип. 9. – С. 200–214.

382. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : [моногр.] / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 644 с.

383. Завальнюк О. М. Ю. Й. Січинський у 1917–1920 рр.: громадсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського : збірник матеріалів Міжнародної науково-краснознавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Січинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського / ред. кол. : О. М. Завальнюк (голова)

та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – С. 23–29.

384. Зайцева З. І. Проблема українських кафедр у Чернівецькому університеті до Першої світової війни / З. І. Зайцева // Проблема історії України XIX – початку XX ст. / гол. ред. кол. О. П. Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. XIV. – С. 323–330.

385. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії / Л. О. Зашкільняк. – Львів : ЛОНМІО, 1996. – 96 с.

386. Зваричук Е. О. Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету / Е. О. Зваричук // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2004. – Т. 4. – С. 105–110.

387. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу. (Українська Церква на Поділлі в першій третині XX ст. / А. Л. Зінченко. – К. : Освіта, 1993. – 256 с.

388. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / Арсен Зінченко. – К. : Дніпро, 1997. – 423 с.

389. Зинovieва И. Л. Проблематика микроисторических исследований в современной украинской историографии / И. Л. Зинovieва // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / [гол. ред В. М. Вашкевич]. – К. : Гілея, 2012. – Вип. 66. – С. 277–282.

390. Зиновьев Г. Возрождение буржуазной идеологии и задачи партии / Г. Зиновьев // Всероссийская конференция РКП (большевиков). 4 – 7 августа 1922 г. – М., 1922. – С. 24–58.

391. Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917 – 1920 рр.) / І. Д. Золотоверхий. – К. : вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 421 с.

392. Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 – 1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності / укладачі і автори статті

доктори історичних наук, професори С. А. Копилов і О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : ПП „Медобори–2006”, 2014. – 384 с.

393. Ісаюк О. І. Співжиття української та польської спільнот у Львівському університеті (1914 – 1918 рр.) / О. І. Ісаюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 75–81.

394. Історія Львівського університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lnu.edu.ua/index.php?q=university/history>

395. Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності 16 вересня 2010 р. / [упорядник: Ольга Ковалевська] // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – 238 с.

396. Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії / Я. Калакура // Історіографічні дослідження в Україні / ред. кол. : В. А. Смолій (голова), О. А. Удод (відп. ред.), Д. С. Вирський та ін. – К. : Інститут історії України, 2014. – Вип. 24. – С. 23–37.

397. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918 – 2008): бібліографічний покажчик / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка: [уклад. : Т. М. Опря, В. М. Пархоменко, Л. П. Савченко, Є. П. Сільвеструк ; редкол.: О. М. Завальнюк (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.), О. Б. Комарніцький та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – 112 с.

398. Качмар В. Змагання українців за національні права у Львівському університеті / Володимир Качмар // Каменяр (інформаційно-аналітичний часопис Львівського національного університету імені Івана Франка). – 2011. – № 1. – С. 9.

399. Качмар В. [Львівський національний університет імені Івана Франка. Історичний нарис] / Володимир Качмар // Літопис випускників Львівського національного університету імені Івана Франка. – К. : Видавничий центр „Логос Україна”, 2010. – С. 12–51.

400. Качмар В. Справа українського університету на тлі польсько-українських суперечностей у Галичині 1901–1908 рр. / Володимир Качмар // Проблеми слов'язнавства : зб. наук. праць. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – Вип. 52. – С. 47–58.

401. Качмар В. Суспільно-політичне відлуння сецесії студентів з Львівського університету в грудні 1901 року / В. Качмар // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 289–300.

402. Качмар В. Філософський факультет Львівського університету в Австрійський період (від відновлення до утраквізації навчального закладу) / Володимир Качмар, Роман Тарнавський // Краєзнавство. – 2013. – № 1. – С. 81–90.

403. Кіку В. Єзуїтський університет у Львові (1758 – 1773), або захист „істини закону” / Вероніка Кіку // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2004. – Вип. 4. – С. 101–113.

404. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – [2-е изд., доп.]. – М. : Наука, 2003. – 486 с.

405. Колпакова О. В. Український державний університет у Києві (1917 – 1920 рр.) / О. В. Колпакова // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 30–36.

406. Костенко І. В. Давні українські університети – носії Болонських традицій / І. В. Костенко // Вісник національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право. – 2012. – Вип. 4. – С. 51–56.

407. Кошель О. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920) / О. Кошель. – Київ-Кам'янець-Подільський : Центр поділлезнавства, 1998. – 69 с.

408. Кошель О. Подільське церковне історико-археологічне товариство Кам'янецької доби Директорії УНР (червень-листопад 1919 року) / О. Кошель // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань.

Збірник наукових праць: Присвячується 120-літтю з дня народження Симона Петлюри та 80-літтю Кам'янецької доби Директорії Української Народної Республіки / ред. кол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін. – Фастів : Поліфаст, 1999. – С. 178–182.

409. Кравченко В. Університет для України / Володимир Кравченко // Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К. : Критика, 2011. – С. 87–131.

410. Кузовенков Д. І. Відродження діяльності братства святих Кирила та Мефодія в м. Кам'янець-Подільському у 1918 – 1919 рр. / Д. І. Кузовенков // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Вип. 1. – С. 30–31.

411. Кузьменко Н. М. Соціально-педагогічні передумови створення університетської освіти на Чернігівщині (друга половина XVIII – початок XIX ст.) / Н. М. Кузьменко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць / Судаков В. І. (відп. ред.) та ін. – К. : Фенікс, 2010. – Вип. 11. – С. 220–227.

412. Кух О. М. Викладання юдаїки та орієнталістики у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1921 рр.) / О. М. Кух // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 11 : Матеріали сьомого круглого столу „Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.”. – С. 32–36.

413. Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцова / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 374–394.

414. Леви Дж. Про мікроісторію / Дж. Леви // Нові перспективи історіописання. – К. : Ніка, 2004. – С. 134–167.

415. Лейн В. Г. Дати на службі націй: польсько-українська дискусія кінця XIX – початку XX ст. навколо дати заснування університету у Львові / Віктор Гюго Лейн // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 122–131.

416. Липківський В. Відродження церкви в Україні. 1917 – 1930 / Василь Липківський. – Торонто : Українське видавництво „Добра книжка”, 1959. – 337 с.

417. Липківський В. Православна христова Церква українського народу / Василь Липківський. – Мюнхен : Видання Православної Церковної Ради УАПЦ, 1951. – 32 с.

418. Лисий Ю. Національні взаємовідносини у Львівському університеті у другій половині XIX – на початку XX ст. / Юрій Лисий // Мандрівець : наук. журн. – 2009. – № 3. – С. 27–34.

419. Лозовий В. С. Діяльність І. Огієнка щодо українізації церкви в добу Директорії УНР (1919 – 1920 рр.) / В. С. Лозовий // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. Сер. : історична та філологічна / [відп. ред. Є. І. Сохацька]. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський державний університет, 2007. – Вип. IV. – С. 114–118.

420. Лозовий В. С. Фізико-математичний факультет Кам’янець-Подільського національного університету: минуле і сьогодення / В. С. Лозовий, В. С. Щирба, О. М. Рачковський. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 116 с.

421. Лотоцький О. Автокефалія / О. Лотоцький. – Варшава, 1935. – Т. I : Засади автокефалії. – 207 с.

422. Лупій О. І. Отець Петро Табінський – апологет церковної єдності / О. І. Лупій // Наукові записки. Серія „Історичне релігієзнавство”. – Острог : вид-во НУ „Острозька академія”, 2012. – Вип. 7. – С. 139–147.

423. Ляхоцький В. П. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В. П. Ляхоцький. – К. : вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 528 с.

424. Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В. П. Ляхоцький. – К. : вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.

425. Марушкевич А. А. Актуальні проблеми науково-педагогічної спадщини Івана Огієнка (Цикл лекцій) : навч. посіб. з педагогіки / А. А. Марушкевич. – К. : вид-во „АСМІ”, 2005. – 312 с.

426. Маслійчук В. Л. Сподівана першість, іще раз про питання про передісторію заснування Харківського університету (запізніла, але необхідна репліка) / В. Л. Маслійчук // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. „Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”. – 2014. – Вип. 19. – С. 27–30.

427. Матвієнко Г. Викладачі-українці теологічного факультету Львівського університету: освіта та кар’єрний ріст / Галина Матвієнко // Схід. – 2012. – № 4. – С. 105–110.

428. Матвієнко Г. Навчання та успішність студентів теологічного факультету Львівського університету / Г. Матвієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.franko.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=393:2012-09-03-06-59-26&catid=51:2012-02-22-06-35-13&Itemid=58

429. Матвієнко Г. О. Професори кафедр теологічного факультету Львівського університету (кінець XIX – початок XX ст.) / Г. О. Матвієнко // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2012. – Вип. 62. – С. 20–24.

430. Матвієнко Г. О. Теологічні студії в контексті історії Львівського університету / Г. О. Матвієнко // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2012. – Вип. 63. – С. 139–144.

431. Мацько В. П. Іван Огієнко – провісник національної освіти / В. П. Мацько // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (Конференція присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні /

[ред. кол. : Винокур І. С. (голова), Дарманський М. М., Завальнюк О. М. та ін.].
– Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського, 1995. – С. 319–325.

432. Мельник Е. М. Гімназія для дорослих при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1920 рр.) / Е. М. Мельник // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : зб. наук. праць за підсумками Другої міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 14–15 трав. 2005 р.). – Кам'янець-Подільський : ІВВ Кам'янець-Подільського державного університету, 2005. – С. 90–92.

433. Мицик Ю. А. Петро Могила / Ю. А. Мицик, В. М. Нічик, З. І. Хижняк. – К. : Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. – 400 с.

434. Моздір В. В. Утворення Подільського комітету товариства Українського Червоного Хреста та його реорганізація (червень-липень 1919 року) / В. В. Моздір // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 430–436.

435. Моздір В. В. Філантропічна діяльність Юхима Йосиповича Січинського при подільській філії українського Товариства Червоного хреста (червень 1919 – жовтень 1920 рр.) / В. В. Моздір // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського: збірник матеріалів Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Січинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського / ред. кол. : О. М. Завальнюк (голова) та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – С. 125–130.

436. Москаленко В. Добрий приятель, колега і декан (Кілька завваг до життєпису Василя Біднова) / В. Москаленко, В. Ляхоцький // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка : зб.

доповідей та матеріалів / упорядники : архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. – К. : Київська православна духовна академія УПЦ КП, 2007. – С. 369–391.

437. Мошак М. І. Великий подолянин. Біографія, спогади, документи та листування Юхима Йосиповича Сіцінського / М. І. Мошак. – Кам'янець-Подільський : „Медобори–2006”, 2014. – 408 с.

438. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / В. Мудрий. – Львів; Нью-Йорк : НТШ, 1999. – 190 с.

439. Надтока О. М. Православна церква в Україні другої половини XVIII – початку XX ст.: історіографія : навч. посіб. / О. М. Надтока. – К. : видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2014. – 255 с.

440. Наріжний С. Наукова праця проф. В. О. Біднова / С. Наріжний // Пам'яті професора Біднова: Засідання Українського історично-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 р. – Прага : вид-во УІФТ в Празі, 1936. – С. 12–28.

441. Неосуществившийся университет в Новгород-Северске (Два письма о нем 1802–1803 г.) // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – С. 592–597.

442. Нестеренко В. А. До питання про українізацію православної Церкви на Поділлі у 1920-ті роки / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 11 : Матеріали сьомого круглого столу „Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 335–347.

443. Олесіюк Т. Кам'янець – золотий вінець (Спомини з 1918–1919 років) / Т. Олесіюк // Олесіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини / упорядкування та вступна стаття В. Сергійчука. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2004. – С. 535–598.

444. Опря А. В. Проблема автокефалії української православної церкви і спроби реалізації її на Поділлі в 1917 – 1920 роках / А. В. Опря // Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (Конференція присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні / [ред. кол. : Винокур І. С.

(голова), Дарманський М. М., Завальнюк О. М. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського, 1995. – С. 255–258.

445. Пашков В. А. Теологія в українському університеті: pro et contra (освітнянські баталії постсекулярної доби) / В. А. Пашков // Культура України : наук. зб. / за заг. ред. В. М. Шейка. – Харків : Харківська державна академія культури, 2013. – Вип. 42 (Спецвипуск) : [у 2-х ч.]. – Ч. 2. – С. 116–125.

446. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету / Олімпіада Пащенко // Пащенко О. Матеріали до життєпису / упорядник, автор передмови В. Адамський. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2012. – С. 346–379.

447. Плічковський Н. протопр. Нарис історії Української Православної Церкви / Никодим Плічковський протопр. – Сідней-Аделаїда : Друкарня М. Цюрака, 1985-1988. – 125 с.

448. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ / Н. Полонська-Василенко. – Рим, 1964. – 126 с.

449. Полонська-Василенко Н. Історія України : [у 2 т.] / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1993. – Т. 2. – 608 с.

450. Попов И. В. Богословские факультеты [Рец. на: Светлов П. Я., проф. О необходимости богословских факультетов в университетах или о реформе высшего религиозного образования в России. Киев, 1906] // Богословский вестник. – 1906. – Т. 1, № 2. – С. 392–401.

451. Попович В. М. Розвиток системи православної богословської освіти в Україні: ретроспективний аналіз / В. М. Попович // Грані. – 2014. – № 5. – С. 6–11.

452. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919 – 1939) / А. В. Портнов. – Харків : ХІФТ, 2008. – 256 с.

453. Портнов А. В. У пошуках „Українського Гейдельбергу”: штрихи до наукової діяльності Василя Біднова (1918 – 1930-ті роки) / А. В. Портнов // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 133–134.

454. Преловська І. М. Володимир Мусійович Чехівський (1876–1937) – видатний діяч Української автокефальної православної церкви (1921–1930) / І. М. Преловська // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / [ред. кол. : Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. та ін.]. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 1. – С. 464–480.

455. Приходько В. К. З історії повстання українського університету в Кам’янці на Поділлі / Віктор Кіндратович Приходько ; упорядник та автор передмови В. Р. Адамський. – Хмельницький : ПП Заколотний М. І., 2012. – 103 с.

456. Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) : [моногр.] / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008. – 488 с.

457. Прокопчук В. С. Бібліотеки Хмельниччини: від заснування до наших днів / В. С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 3–39.

458. Прокопчук В. С. Краєзнавство в Кам’янець-Подільському державному українському університеті (1918–1920 рр.) / В. С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць / А. О. Копилов (відп. ред.). – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 1. – С. 20–28.

459. Ровінський В. протоієрей. Православ’є на Подоліі. Історичні нариси / Володимир Ровінський, протоієрей, Олексій Миханчук, протоієрей. – Кам’янець-Подільський : Дзвін, 1995. – 176 с.

460. Роговий В. Початки творення української еліти у таборах інтернованих у Польщі (до 85-річчя заснування Української студентської громади у Варшаві і Спілки українських студентських громад у Другій Речі

Посполитій) / В. Роговий, В. Сергійчук // Українознавство – 2006. Календар-щорічник / упорядкування : В. Піскун, А. Ціпко, О. Щербатюк. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 157–161.

461. Рождественский С. В. Университетский вопрос в царствование имп. Екатерины II и система народного просвещения по Уставам 1804 года (Памяти А. Н. Пыпина) / С. В. Рождественский // Вестник Европы. – 1907. – Т. IV, № 7. – С. 5–46.

462. Светлов П. Я. Место богословия в семье университетских наук / П. Я. Светлов // Христианское чтение. – 1897. – № 11. – С. 320–338.

463. Светлов П. Я. О необходимости богословских факультетов в университетах или о реформе высшего религиозного образования в России / П. Я. Светлов. – К. : Типография Н. А. Гирик, 1906. – 30 с.

464. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / укладач, автор переднього слова і досліджень О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 280 с.

465. Сергійчук В. І. „Акт першорядної життєвої необхідності” (до 90-річчя заснування українських студентських громад у Польщі) / В. І. Сергійчук // Сергійчук В. І. Соборна пам'ять України. Календар-альманах. 2011. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2010. – С. 47–52.

466. Сергійчук В. Роль Івана Огієнка в організації допомоги українському студентству в еміграції / В. Сергійчук, В. Роговий // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка : зб. доповідей та матеріалів / упорядники : архієпископ Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. – К. : Київська православна богословська академія УПЦ КП, 2007. – С. 187–193.

467. Силантьєв В. І. Богословські факультети в університетах Росії і України: передісторія і сутність питання / В. І. Силантьєв // Збірник наукових праць. Сер. : Історія та географія / Харківський державний педагогічний

університет імені Г. С. Сковороди / [ред. кол. : Л. М. Плиско (відп. ред.) та ін.]. – Харків : Майдан, 2003. – Вип. 13. – С. 164–169.

468. Сіцінський Є. В чім моя провина? / Є. Сіцінський. – Кам'янець-Подільський : Друкарня Кам.-Под. Державного Українського Університету, 1920. – 20 с.

469. Сіцінський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділля за останнє десятиліття (1914 – 1924 рр.) / Є. Сіцінський // Україна (науковий двохмісячник українознавства). – 1926. – Кн. 1. – С. 172–177.

470. Скворцев К. Философия отцов и учителей церкви (период аплогетов) / К. Скворцев. – К. : В Типографии Киевского Губернского Управления, 1868. – 365 с.

471. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового / П. Слободянюк. – Хмельницький : Хмельницька міська друкарня, 2000. – 266 с.

472. Сохацька Є. І. Кам'янець-Подільський державний український університет – осередок національної культури / Є. І. Сохацька // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (Конференція присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні / [ред. кол. : Винокур І. С. (голова), Дарманський М. М., Завальнюк О. М. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського, 1995. – С. 252–255.

473. Сохацька Є. Молюсь за весь рідний край...” (Штрихи до життєпису Івана Огієнка та його культурологічної діяльності / Є. Сохацька. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2007. – 276 с.

474. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921 – 1924 рр.). – К. : вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.

475. Стороженко Н. В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве / Н. В. Стороженко // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXII. – С. 478–493.

476. Сухий О. Львівський університет на рубежі XIX-XX ст.: організація, школи, громадське життя / Олексій Сухий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2013. – Вип. 49. – С. 52–77.

477. Сухий О. Українські та польські університетські середовища у Львові на рубежі XIX – XX ст. / Олексій Сухий // Мандрівець : наук. журн. – 2011. – № 5. – С. 29–41.

478. Сухова Н. Ю. Богословские науки в Российских университетах – традиция и перспективы / Н. Ю. Сухова // Сухова Н. Ю. Вертоград наук духовный: сборник статей по истории высшего духовного образования в России XIX – начала XX века. – М. : Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2007. – С. 326–344.

479. Сухова Н. Ю. Богословское образование в России в начале XX в. (на примере Киевской духовной академии) / Н. Ю. Сухова // Труды Київської духовної академії. – 2011. – № 15. – С. 141–155.

480. Сухова Н. Ю. Дискуссия 1909 г. о проблемах высшего духовного образования и богословской науки / Н. Ю. Сухова // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. – 2007. – Вып. 2. – С. 32–57.

481. Сухова Н. Ю. Обсуждение проблем высшего богословского образования на Поместном Соборе 1917 – 1918 гг. / Н. Ю. Сухова // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. – 2007. – Вып. 4. – С. 28–45.

482. Телячий Ю. В. Українські уряди і розбудова культурно-освітньої сфери на Поділлі за Директорії УНР (1919–1920 рр.) / Ю. В. Телячий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2007. – Т. 10 : Матеріали шостого круглого столу „Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.”. – С. 135–142.

483. Телячий Ю. В. Ю. Й. Сіцінський і кабінет мистецтва Кам'янець-Подільського державного українського університету / Ю. В. Телячий //

Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : зб. наук. праць за підсумками Третьої міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 5–6 жовт. 2006 р.) / заг. ред. : О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2010. – С. 113–115.

484. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. – М. : Аквилон, 2014. – 576 с.

485. Тимошик М. С. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності / передмова М. Г. Жулинського / М. С. Тимошик. – К. : Заповіт, 1997. – 231 с.

486. Тимошик М. С. „Лишусь навіки з чужиною...”. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження : наук. вид. / передмови О. Кравченка та В. Скопенка / М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука ; Вінніпег : Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с.

487. Титов Ф. проф., прот. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615 – 1915 гг.): Историческая записка / Василий Ульяновский, предис., примеч. и прил., иллюстрирование / Ф. Титов. – К. : Гопак, 2003. – 688 с.

488. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. / Хв. Тітов. – К. : З друкарні Української Академії Наук, 1924. – 433 с.

489. Трємбіцький А. І. Огієнко та Є. Сіцінський – чільні діячі Подільського товариства Українського Червоного Хреста / А. Трємбіцький // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. Сер. : історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет, 2007. – Вип. IV. – С. 260–262.

490. Трємбіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859 – 1937): наукова та громадська діяльність : [моногр.] / А. М. Трємбіцький. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – 300 с.

491. Трємбіцький А. М. Церковно-релігійна діяльність Євфимія Сіцінського / А. М. Трємбіцький // Церква і держава у служінні народові : матеріали між нар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2–4 лист. 2005 р. / ред.

кол. : Архієпископ Хмельницький і Шепетівський Антоній та ін. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2006. – С. 350–357.

492. Тюрменко І. І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / І. І. Тюрменко. – К. : Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. – 282 с.

493. Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту), Т. А. Бевз, О. Є. Гомотюк та ін. – К., 2015. – 504 с.

494. Ульяновська С. Василь Біднов / С. Ульяновська, В. Ульяновський // Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича ; [упорядник С. В. Ульяновська]. – К. : Либідь, 1993. – Додатки. – С. 514–526.

495. Ульяновський В. І. В. О. Біднов / В. І. Ульяновський // Український історичний журнал. – 1992. – № 10 – 11. – С. 80–94.

496. Ульяновський В. Церква в Українській гетьманській державі: попередні нотатки та документи / В. Ульяновський, Б. Андрусішин // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873 – 1945. – К. : Академпрес, 1993. – С. 285–397.

497. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. / Василь Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.

498. Філатова Л. М. Від проектів університетів XVIII століття до відкриття Харківського університету: історичний дискурс / Л. М. Філатова // Вища освіта України. – 2014. – № 3 (дод. 2). – С. 202–207.

499. Филоненко А. Богословие в университете: возвращение? [Электронный ресурс] / А. Филоненко. – Режим доступа : <http://polit.ru/article/2010/11/22/filonenko>.

500. Філософсько-теологічний факультет: історія та сучасність (1875 – 1940, 1993 – 2013 рр.) : [кол. моногр.] / гол. ред. : Балух В. О. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2013. – 224 с.

501. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – [2-е вид., допов. і переробл.]. – К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 203 с.

502. Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия / З. И. Хижняк. – К. : Издательство при Киевском государственном университете издательского объединения „Выща школа”, 1988. – 268 с.

503. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках „константинопольського визнання” / О. Хомчук. – США, Чікаго, Іллінойс, 2002. – 621 с.

504. Хромець В. Нові форми інституалізації теології в світській системі освіти України / Віталій Хромець // Філософська думка. Спецвипуск. – 2012. – III: Християнська теологія і сучасна філософія. – Вінниця : ВНТУ, 2013. – С. 241–247.

505. Чернівецький державний університет / ред.. кол. : К. О. Червінський та ін. – Львів : Вища школа, 1975. – 192 с.

506. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників / ред.. кол. : С. В. Мельничук та ін. – К. : Світ успіху, 2005. – 288 с.

507. Чернівецький університет. 1875 – 1995: Сторінки історії / відп. ред. В. М. Ботушанський. – Чернівці : Рута, 1995. – 223 с.

508. Чорноморець Ю. Як можлива релігійна теологія в Університеті? [Електронний ресурс] / Ю. Чорноморець. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/analitica/print:page.1.11756-vak-mozhliva-religiina-teologiva-v-universiteti.html>.

509. Шевчук В. Іван Виговський та Гадяцький трактат 1658 року / Валерій Шевчук // Україна: Наука і культура / ред. кол. : О. Сергієчко (гол. ред.) та ін. – К. : Знання, 1991. – Вип. 25. – С. 140–152.

510. Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1918 – 1919) / Н. А. Шип. – К. : Фенікс, 2010. – 435 с.

511. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.

512. Яковенко Н. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могілянської колегії на університет) / Н. Яковенко // Київська академія. – К. : Національний університет „Києво-Могілянська академія”, 2011. – Вип. 9. – С. 5–24.

513. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – [3-тє вид., переробл. та розшир.] / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2006. – 584 с.

514. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. : навч. посіб. [для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів] / Н. М. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.

515. Яневський Д. Б. Проект „Україна”, або Спроба Павла Скоропадського / Д. Б. Яневський. – Харків : Фоліо, 2010. – 284 с.

III. Довідкова література

516. Богословія // Енциклопедія сучасної України / [гол. ред.. кол. : І. М. Дзюба (співголова), А. І. Жуковський (співголова)]. – К. : ВАТ „Поліграфкнига”, 2004. – Т. 3 : Біо-Бя. – 695 с.

517. Васильев П. Богословие / П. Васильев // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Спб. : Типо-Литография (И. А. Ефрона), 1891. – Т. IV: Битбургъ-Босха / под. ред. профессора И. Е. Андриевского. – С. 183–192.

518. Жуковський А. Чернівецький Державний Університет / А. Жуковський // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка, 2000. – Т. 10. – С. 3713.

519. І. К-ий. Іларіон / І. К-ий. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. – Перевидання в Україні. – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1994. – Т. 3. – С. 863.

520. Колодний А. Богослов'я / А. Колодний // Філософський енциклопедичний словник / [ред.. кол. : В. І. Шинкарук (голова редколегії), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін]. – К. : Абрис, 2002. – 743 с.

521. Йосиф Оксіюк // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. – Перевидання в Україні. – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1994. – Т. 3. – С. 909.

522. Кареев Н. Факультеты / Н. Кареев // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Спб. : Типография Акц. Общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1902, Т. XXXV: Усинский пограничный округъ-Феноль. – С. 246–258.

523. Кметь В. Львівський єзуїтський університет (1661–1773) / Василь Кметь // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка : [в 2 т.] : Т. 1: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заступник голови), Р. М. Шуст (заступник голови), В. М. Качмар (відповідальний секретар) та ін. – Львів : Львівський національний університет імені І. Франка, 2011. – С. 16–37.

524. Милюков П. Университет / П. Милюков // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Спб. : Типография Акц. Общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1902, Т. XXXIVa: Углеродъ-Усилие. – С. 751–803.

525. Р. М. Біднов Василь / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. – Перевидання в Україні. – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1993. – Т. 1. – С. 126.

526. Табінський Петро // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. – Перевидання в Україні. – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка, 2000. – Т. 8. – С. 3119.

527. Теология // Христианство: Энциклопедический словарь : [в 3 т.] / [ред. кол. : С. С. Аверинцев (главный редактор) и др]. – М. : Научное издательство „Большая Российская энциклопедия”, 1995. – Т. 3: Т-Я. – 783 с.

IV. Дисертації, автореферати дисертацій

528. Алейкіна В. В. Педагогічні погляди та просвітницька діяльність Василя Олексійовича Біднова (1874 – 1935 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. В. Алейкіна. – Кіровоград, 2010. – 22 с.

529. Саламаха І. В. Громадсько-політична та наукова діяльність В. О. Біднова (кінець ХІХ ст. – 1935 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / І. В. Саламаха. – Запоріжжя, 1998. – 16 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Термінологічний словник

Автокефалія – самоврядування та адміністративна незалежність помісних православних церков. Перші автокефальні церкви (Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська) виникли у IV ст. в результаті відокремлення ряду патріархій і митрополій. Це було зумовлено намаганням звільнитися від влади константинопольських імператора і патріарха. У міру поширення православ'я утворювалися нові автокефальні церкви. Наприкінці XX ст., за офіційним церковним переліком, їх нараховується 15.

Автономія церковна – у православ'ї відносна самостійність церкви у справах внутрішнього управління. Межі автономних церков встановлюються угодою з тією автокефальною церквою, до складу якої автономна церква раніше входила на правах екзархату або єпархії. Глави автономних церков обираються помісними соборами і затверджуються патріархами автокефальних церков.

Архієпископ – старший єпископ, один з вищих титулів у християнській церкві, середній між митрополитом і єпископом. Відповідно до апостольських правил присвоюється духовній особі, якій надано право наглядати над іншими єпископами.

Біблійна герменевтика – стосується методів тлумачення та інтерпретації Біблії. Біблійна герменевтика є частиною ширшого герменевтичного питання, що відноситься до проблеми як слід розуміти Святе Письмо. За визначенням, це богословська справа, частина розмірковування певної церкви.

Гомілетика – проповідь, бесіда. Вчення про християнське церковне проповідництво. Складається із трьох частин. Перша – фундаментальна або принципіальна гомілетика, що вивчає питання про істоту чи природу проповіді. Друга частина – матеріальна гомілетика, має нормативний характер і

займається питанням складу проповіді. Третя частина – формальна або конструктивна, займається розглядом побудови проповіді і її викладу, манеру проголошення і навіть міміку й пози проповідника.

Громада релігійна – первинна організаційно-структурна одиниця в системі релігійних організацій. Це поняття характеризує певну спільність віруючих одного релігійного напрямку, віросповідання, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб.

Диякон – найнижча ступінь священства. Безпосередньо підпорядковується настоятелю храму, виконує всі його канонічні розпорядження. Прислуговує іншим клірикам у вівтарі, читає Євангеліє під час богослужінь чи виголошує проповідь з дозволу єпископа.

Догматика – розділ богослов'я, в якому дається систематизований виклад догматів (положень) якої-небудь релігії. Систему догматів мають християнство, іслам, буддизм та інші релігії. Часто догматизм виражається коротко письмово у вигляді офіційного віросповідного документа – сповідання віри або катехізису.

Духовенство – особлива група професійних служителів культу в ряді релігій, організована за ієрархічним принципом. Функції духовенства полягають у задоволенні релігійних потреб віруючих, культові відправи, проповідь і захист віровчення, церковно-адміністративна діяльність.

Екзегетика – розділ богослов'я, що займається тлумаченням біблійних текстів, роз'ясненням суті старозавітних і новозавітних символічних оповідей. Кожне віросповідання має свою екзегетику, яка по-своєму пояснює одні й ті самі біблійні факти, а іноді й значення тієї чи іншої біблійної книги загалом.

Євангеліє – ранньохристиянські твори, які оповідають про земне життя засновника християнства Ісуса Христа, розкривають зміст його вчення. Частина Біблії. У своєму первинному значенні „Євангеліє” означає „добру новину” для усього людства, пов'язану зі спасінням через розп'яття та воскресіння Ісуса Христа, котрий відкупив людей від рабства гріха та вічної смерті.

Єпархія – церковно-адміністративний округ у християнській церкві на чолі з єпархіальним архієреєм (митрополитом, архієпископом, єпископом). В Українському православ'ї єпархія складається з кількох благочинній, які в свою чергу поділяються на парафії.

Закон Божий – обов'язкова дисципліна у початкових і середніх навчальних закладах царської Росії. Викладався Закон Божий священнослужителем, який виховував учнів у дусі православ'я. Складовими частинами Закону Божого були катехізис, церковні молитви, священна історія, основи богослужіння тощо.

Ісагогіка – вступ, введення; Вступ до Святого Письма – традиційна назва системи біблійних дисциплін, котрі методологічно передують екзегезі. Нині уживаніший синонім ісагогіки – „Вступ до Святого Письма”.

Консисторія духовна – церковно-адміністративний і судовий орган при православному єпархіальному архієреї в царській Росії.

Літургіка – назва богословської дисципліни, предметом вивчення якої є християнське церковне богослужіння, де головне місце займає літургія. Богословський підхід розглядає науку богослужіння не лише як предмет історичного чи археологічного вивчення і не лише як правила для відправлення богослужіння по духу і букві церковного Типікона, але головним чином як богословську дисципліну, як джерело богопізнання та допоміжний засіб для побудови богословської системи Православ'я.

Літургія – „служіння”, „спільна справа”, традиційна назва служби Божої у православній та греко-католицькій церквах. Літургія займає в згаданих церквах центральне місце: її основою є святе таїнство причастя (євхаристії), оскільки в християнській традиції прийнято вважати, що встановив євхаристію та виконував її сам Ісус Христос – і відтоді церква її постійно практикує. Вважається теж, що через євхаристію Христос є присутній у церкві тілом і кров'ю, котрі подаються вірним за посередництвом хліба і вина.

Миряни, парафіяни, паства – традиційні для християнства терміни, які використовують для означення віруючих, членів релігійної громади, церкви, не наділених духовним саном.

Митрополит – вищий духовний сан у православних та деяких інших церквах. У церквах з патріаршою системою управління – другий після патріарха чин в церковній ієрархії.

Молитва – звернення священика або самого віруючого до Бога. Молитва часто приймає вид поклоніння, вихвалання, прохання чи просто викладу своїх думок. Молитва також часто приймає форми обряду, є невід’ємною частиною релігійного культу.

Парафія – нижча церковно-адміністративна організація у християнських церквах на чолі з церковною радою, що об’єднує вірян, яких обслуговують служителі одного храму.

Патристика – у філософії загальна назва напряму, заснованого так званими отцями церкви. У теології – це сукупність вчень отців церкви та авторитетних церковних письменників 1-8 століть.

Патрологія – розділ християнського богослов’я, що вивчає твори отців Церкви класичного періоду, тобто 1-8 століття (утім, багато православних дослідників не обмежуються класичним періодом).

Проповідь – промова релігійно-настановчого змісту, яка виголошується священнослужителями в храмі під час богослужіння.

Протоієрей – старший священик у православ’ї, зазвичай настоятель храму, належить до білого (нечернечого) духовенства.

Псаломщик – нижчий служитель у православній церкві. Його обов’язком є читання і спів на кліросі, а також ведення церковного діловодства.

Синод – дорадчі органи при православних патріархах. До складу Синоду входять представники вищої ієрархії. Число членів та порядок функціонування визначаються кожною церквою у відповідності з місцевими традиціями.

Служба Божа – важливий елемент будь-якого релігійного культу, який виражається сукупністю специфічних культових дій (молитви, співи, поклони

тощо) обрядів, церемоній, що безпосередньо пов'язані з системою релігійних уявлень і за допомогою яких в емоційно-образній формі суб'єкт віри намагається вступити у зв'язок з Богом.

Додаток Б**Закон про заснування богословського факультету****Кам'янець-Подільського державного українського університету**

Затверджую. № 712.

Павло Скоропадський.

20 листопаду 1918 року. Київ.

Посвідчив: Державний Секретар,

Сенатор Сергій Завадський.

Ухвалений Радою Міністрів Закон про заснування Богословського Факультету

Камянець-Подільського Державного Українського Університету

I. Заснувати з 1 липня 1918 року при Камянець-Подільським Державнім Українським Університеті Православний Богословський Факультет, весь розпорядок якого підлягає всім тим нормам, що встановлено для інших факультетів цього університету. Особи, які скінчать Богословський Факультет Камянець-Подільського Державного Українського Університету, користуються всіма правами скінчивших вищі школи.

II. Утворити на Богословському Факультеті Камянець-Подільського Державного Українського Університету такі катедри:

1) Священне Писання Старого Закону, Старозаконне богословіє (2 катедри).

2) Священне Писання Нового Закону, Новозаконне богословіє, євангельська історія (2 катедри).

3) Історія Стародавнього церковного письменства, християнська аскетика й містика (2 катедри).

4) Історія Стародавньої церкви, історія апостольського століття, церковно-історична географія з хронологією, джерелознавство, історіографія стародавньо-церковної історії (2 катедри).

5) Порівнююче богословіє, історія західних церков, історія та розбір західних ісповідань (2 катедри).

6) Фільософія та психологія релігій й апольогетика откровенних релігій.

- 7) Догматичне богослов'є та історія догматів.
- 8) Християнська етика.
- 9) Еврейська мова, біблейська археологія, біблейська географія з хронологією (2 катедри).
- 10) Історія православного богослуження (літургіка).
- 11) Історія російської церкви й джерелознавство та історіографія російської церковної історії.
- 12) Історія української церкви і джерелознавство та історіографія української церковної історії.
- 13) Історія проповіді (гомілетика).
- 14) Біблейська історія та історія релігій Сходу.
- 15) Церковна археологія та історія християнського мистецтва.
- 16) Історія греко-східної церкви.
- 17) Історія розколу та сектанства та історія православної місії.
- 18) Історія славянських церков.
- 19) Патрологія.
- 20) Церковне право.

III. Встановити на Богословському Факультеті Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету таке число професорів: 14 ординарних, 6 екстраординарних і 6 штатних доцентів.

Примітка 1. Коли утвориться в Кам'янець-Подільському Державному Українському Університеті Юридичний Факультет, катедра церковного права повинна бути перерахована з Богословського на Юридичний факультет, разом з тим число ординарних професорів на Богословському Факультеті повинно бути зменшено до 13-тьох.

Примітка 2. Шість катедр на Богословському Факультеті заміщуються доцентами.

IV. Число професорів та доцентів, яке зазначено в ст. 3 цього закону, може бути побільшене в міру потреби й в зв'язку з майбутніми грошовими коштами.

V. Асигнувати в розпорядження Міністра Народної Освіти та Мистецтва з коштів Державної Скарбниці в рахунок сміти 1918 року сто тридцять дев'ять тисяч п'ятьсот (139500) карбованців на утримання особистого складу, на господарські видатки та на початкові урядження кафедр Богословського Факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету на півріччя з 1 липня 1918 року до 1 січня 1919 року.

VI. Надати Міністрові Народної Освіти та Мистецтва право встановити для Богословського Факультету Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету чергу відкриття кафедр і тимчасовий зразковий учебний плян.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб

Міністр Народної Освіти та Мистецтва, Сенатор Н. Василенко

Джерело: Державний вістник. – 1918. – 22 листопада.

Додаток В

Список

професорсько-викладацького складу богословського факультету

Кам'янець-Подільського державного українського університету

1918 – 1920 рр.

1. Біднов Василь Олексійович – екстраординарний професор кафедри історії української церкви, декан факультету
2. Архієпископ Олексій (Дородніцин) – лектор історії керівного християнства
3. Бессарабов Микола Дмитрович – приват-доцент кафедри Святого Письма Нового Завіту
4. Васильківський Микола Михайлович – приват-доцент кафедри філософії релігії, секретар факультету
5. Любарський Іван Антонович – приват-доцент кафедри новогрецької мови
6. Неселовський Опанас Захарович – в. о. екстраординарного професора по кафедрі історії богослужіння
7. Оксіюк Йосип Федорович – приват-доцент кафедри історії стародавньої церкви
8. Прахов Олексій Васильович – приват-доцент кафедри єврейської мови
9. Сіцінський Юхим Йосипович – приват-доцент кафедри історії і мистецтвознавства
10. Табінський Петро Васильович – приват-доцент кафедри патрології, секретар факультету

Джерело: ДАХМО. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 45.

Додаток Г

Список

**вступників на богословський факультет Кам'янець-Подільського
державного українського університету**

у 1918/19 навчальному році

1. Базилевич Микола Йосипович – дійсний студент. 1919. № 487
2. Березовський Василь Миколайович – вільний слухач. 1918. № 395
3. Вітров Борис Миколайович – дійсний студент. 1918. № 392
4. Волянський Аристарх – дійсний студент. № 418. Переведено на природничий відділ.
5. Гадзинський Микола Йосифович – дійсний студент. 1918. № 408
6. Дембовський Іполіт Лукич – дійсний студент. 1918. № 417
7. Карпович Никодим Петрович – дійсний студент. 1918. № 401
8. Козарь Лонгін – вільний слухач. 1919. № 481
9. Корольчук Венедикт Михайлович – вільний слухач. 1918. № 396
10. Мазуренко Лука – вільний слухач. 1918. № 413
11. Орловський Володимир Володимирович – умовно дійсний студент. 1918. № 393
12. Пухальський Іван Іванович – дійсний студент. 1918. № 415
13. Ратушівський Флор Олимпович – дійсний студент. 1918. № 391
14. Симоновський Віктор Ілліч – умовно дійсний студент. 1918. № 414
15. Столярський Петро Кирилович – дійсний студент. 1919. № 480
16. Сулима Микола Ксенофонович – дійсний студент. 1918. № 409
17. Убизький Іван Йосипович – вільний слухач. 1918. № 394
18. Харьков Йосиф Ксенофонович – вільний слухач. 1919. № 456
19. Чернявський Антін Олександрович – дійсний студент. 1918. № 415
20. Грушевський Марко Федорович – умовно дійсний студент. 1919. №

Додаток Д**Список****вступників на богословський факультет Кам'янець-Подільського
державного українського університету
у 1919/20 навчальному році**

1. Барицький Л. – дійсний студент. 1919.
2. Гловацький М. – дійсний студент. 1919.
3. Миськевич Д. – дійсний студент. 1919.
4. Бригіда О. – умовно дійсний студент. 1919.
5. Борковський В. – вільний слухач. 1919.
6. Розворович С. – вільний слухач. 1919.
7. Любинський Л. – (?). 1919.
8. Козир В. – (?). 1919.
9. Борисович К. – умовно дійсний студент. 1919.
10. Андрієшин М. – умовно дійсний студент. 1919.
11. Андрусевич В. – вільний слухач. 1919.
12. Войнович Ф. – вільний слухач. 1919.
13. Горомовський Ю. – вільний слухач. 1919.
14. Мельник С. – вільний слухач. 1919.
15. Волянський А. – вільний слухач. 1919.
16. Білон П. – вільний слухач. 1919.
17. Назаренко Ю. – вільний слухач. 1919.
18. Панасюк Г. – вільний слухач. 1919.
19. Копцюк В. – вільний слухач. 1920.
20. Колодрубський О. – вільний слухач. 1920.
21. Куценко І. – (?). 1920.
22. Длугопільський А. – (?). 1920.
23. Димитрієвич М. – дійсний студент. 1920.

Додаток Е**Список****вступників на богословський факультет Кам'янець-Подільського
державного українського університету
у 1920/21 навчальному році**

1. Губа І. – вільний слухач. 1920.
2. Никуляк М. – вільний слухач. 1920.
3. Олійник М. – вільний слухач. 1920.
4. Панасюк М. – вільний слухач. 1920.
5. Гордзієвський В. – (?). 1920.
6. Перейма Т. – (?). 1920.
7. Гаврищук Д. – вільний слухач. 1920.
8. Кніренко М. – вільний слухач. 1920.
9. Романовський Ю. – вільний слухач. 1920.
10. Рибак Є. – вільний слухач. 1920.
11. Ясинський Ю. – вільний слухач. 1920.
12. Георгієвський В. – (?). 1920.
13. Жолткевич С. – (?). 1920.

Джерело: ДАХМО. – Ф. Р – 582. – Оп. 2. – Спр. 116. – Арк. 8 – 10.

Додаток Ж

Зразковий навчальний план для богословських факультетів, розроблений комісією з представників Київської духовної академії

ПРЕДМЕТЫ, ОБЯЗАТЕЛЬНЫЕ ДЛЯ ВСЕХ СТУДЕНТОВ БОГОСЛОВСКОГО ФАКУЛЬТЕТА.
ОБЩИЕ КУРСЫ:

		Число семестр часов
1	Священное Писание Ветхого Завета (Исагогика и экзегетика)	8
2	Свящ. Писание Нов. Завета (Исагогика и экзегетика)	8
3	История древне-церковной письменности (патрология)	8
4	Философия и психология религий и апологетика откровенной религии а) психология религиозного мировоззрения и философский анализ основных понятий религиозных мировоззрений; б) апологетика откровенной религии: 1) апологетика откровения и христианства с разбором мнений о сущности и происхождении христианства, 2) апологетика Библии и ее учения, 3) апологетическое изложение православного христианского вероучения	10
5	Догматическое богословие	6
6	История древней церкви	8
7	Христианская этика	6
8	История православного богослужения (Литургия)	6
9	История Украинской церкви	6
10	История Русской церкви	6
11	Логика	4
12	Психология	4
13	Греческий язык	4
14	Латинский язык	4
15	Еврейский язык	6
16	Один из новых языков	8
17	Церковное право (слушают на юридическом факультете)	4
	Итого	106

Факультет подразделяется на пять отделений: 1) Библейское, 2) Богословско-философское, 3) Церковно-историческое, 4) Богословско-словесное и 5) Церковно-практическое.

I. БИБЛЕЙСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ

1	Свящ. Писание Ветх. Зав. (специальные курсы)	8
2	Свящ. Писание Нов. Зав. (специальные курсы)	8
3	Еврейский язык с семитическими языками	6
4	Ветхозаветное богословие	3
5	Новозаветное богословие	3
6	Греческий новозаветный язык	4
7	История еврейского народа в библейскую эпоху	4
8	География Палестины	2
9	История древнего Востока (слушают на филологическом факультете)	4
10	Библейская археология	4
11	Евангельская история	2
12	История апостольского века	2
13	История религий Востока	4
14	Церковно-славянский язык славянской библии	2
	Практические занятия	8
	Итого	62
	Полный курс на библейском отделении занимает семестровых часов	164

I. Каждый студент библейского отделения должен иметь в общей сложности 8 часов практических занятий, из которых 4 часа по Ветхому и 4 часа по Новому Заветам. II. Для государственных экзаменов идут: 1) Свящ. Писание Ветхого и 2) Свящ. Писание Нового Заветов со всеми специальными курсами и конспектами по ним, 3) еврейский язык и 4) греческий новозаветный язык.

II. БОГОСЛОВСКО-ФИЛОСОФСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ

1	Философия и психология религий и апологетика христианских религий (спец. курсы)	4
2	Догматическое богословие (спец. курсы)	6
3	Христианская этика (спец. курсы)	6
4	История древней философии	4
5	История средневековой философии	2
6	История новой и новейшей философии	4
7	История догматов	4
8	Педагогика	4
9	Сравнительное богословие	4
10	История религий Востока	4
11	История религий и культа Греции и Рима	2
12	Христианская аскетика и мистика	4
13	Введение в философию (на филологическом факультете)	4
14	Историко-критическое обозрение социальных учений	4
	Практические занятия	8
	Итого	
	Полный курс на богословско-философском отделении занимает семестровых часов	64
		166

I. Каждый студент богословско-философского отделения должен иметь в общей сложности 8 часов практических занятий, из которых 4 ч. по догматическому богословию или истории догматов и 4 ч. по христианской этике. II. Для государственных идут: 1) догматическое богословие и 2) христианская этика со всеми специальными курсами конспектами по ним, 3) история древней, 4) средневековой и 5) новой и новейшей философии.

III. ЦЕРКОВНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ с двумя группами: славяно-украинской и греко-латинской

1	История древней церкви	6
2	История Украинской церкви	6
3	История русской церкви	6
4	История апостольского века	2
5	Философия и методология истории (слуш. на филологич. факульт.)	6
6	Источниковедение и историография древней церковной истории	2
7	Церковно-историческая география с хронологией	2
8	История Греции и Рима (слуш. на филологич. факультете)	4
9	Церковное право (слуш. на юридическом факультете)	2
10	Церковная археология	3
11	История христианского искусства	3
	Практические занятия	8
	Итого	50
	Греко-лат. группа	
12	Ист. греко-вост. церкви	3
13	Ист. христианского (не греческого) востока	4
14	История западн. церквей	6
15	Ист. прав. богослужения (спец. курс)	3
16	Ист. Византии (на филолог. факульт.)	4
17	История средн. веков	3
18	История нов. веков	3
	Итого	26
	Славяно-украинск. группа	
12	История Украины	4
13	Русская история	4

14	Источниковедение и историография Украин. церк. ист.	2
15	Источник. и историограф. Русск. церк. истории	2
16	Ист. русск. раск. и сектанства	4
17	Истор. славянских церквей	6
18	История румынск. церкви	2
	Итого	24

Полный курс на церковно-историческом отделении занимает семестровых часов для студентов славяно-украинской группы 180, а для студентов греко-латинской группы 182.

I. Каждый студент церковно-исторического отделения должен иметь в общей сложности 8 ч. практических занятий, из которых 4 ч. по истории древней церкви и 4 ч. по истории украинской церкви. Вместо древней церковной истории желающие могут иметь зачеты или по истории русской церкви, или по истории западных церквей, или по истории греко-восточной церкви. II. Для государственных экзаменов идут: 1) история древней церкви, 2) история украинской церкви, 3) история русской церкви, 4) история западных церквей (для греко-латинской группы) и 5) история славянских церквей (для славяно-украинской группы).

IV. БОГОСЛОВСКО-СЛОВЕСНОЕ ОТДЕЛЕНИЕ с двумя группами: славяно-украинской и греко-латинской

1	История др. церковной письменности (спец. курсы)	4
2	История византийской литературы	4
3	История славяно-русской духовной письменности	4
4	История украинской литературы	6
5	История русской литературы	6
6	Украинский язык	4
7	Русский язык	4
8	История проповеди и гомилетика	4
9	Введение в языкознание	3
10	Древний церковно-славянский язык	4
11	Славяно-русская палеография	2
12	Славяноведение	4
13	Методология истории литературы (слуш. на филолог. факульт.)	6
	Практические занятия	8
	Итого	63
	Слав.-украин. группа	
14	Ист. славян. литератур	6
15	Ист. украин. литерат.	2
16	Ист. русск. литерат.	2
	Итого	10
	Греко-латин. группа	
14	Ист. зап.-европ. литератур	6
15	Ист. греч. литерат. (спец. курс)	2
16	Ист. римск. литературы	2
	Итого	10
	Полный курс на богословско-словесном отделении занимает семестровых часов	175

I. Для практических занятий положено в общей сложности 8 часов, из которых 4 часа для истории древне-церковной письменности и 4 ч. по украинской литературе, или украинскому языку. II. Для государственных экзаменов идут: 1) история древне-церковной письменности, 2) история украинской литературы, 3) история русской литературы, 4) украинский язык, 5) др. церковно-славянский язык и 6) русск. язык.

V. ЦЕРКОВНО-ПРАКТИЧЕСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ

1	Церковное право	6
2	Государственное право	4
3	Зап.-русское (украин. право)	4
4	Христианская этика (спец. курсы)	4
5	История украинской церкви	4

6	История русской церкви	4
7	История православного богослужения (спец. курсы)	4
8	Энциклопедия права (слуш. на юридич. факультете)	2
9	Историко-критическое обозрение социальных учений	4
10	История православной миссии	2
11	Церковная статистика	2
12	Пасторология	6
13	История проповеди и гомилетика	4
14	История русского раскола и сектантства	4
15	Христианская аскетика и мистика	4
16	История и разбор западных исповеданий	6
	Практические занятия	8
	Итого	72
	Полный курс на церковно-практическом отделении занимает семестровых часов	172

I. Каждый студент церковно-практического отделения должен иметь в общей сложности 8 ч. практических занятий, из которых 4 ч. по истории проповеди и гомилетике и 4 ч. по истории раскола и сектантства. Вместо истории раскола и сектантства желающие могут избрать или историю и разбор западных исповеданий или церковное право. II. Для государственных экзаменов идут: 1) церковное право, 2) христианская этика, 3) западно-русское (украинское) право, 4) история проповеди и гомилетика, 5) история православного богослужения и 6) пасторология со всеми специальными курсами.

ПРИМЕЧАНИЕ. Помимо перечисленных общих курсов и предметов на отделениях, в качестве необязательных курсов, студентам богословского факультета может быть рекомендовано слушание и других наук на факультетах историко-филологическом, естественном и юридическом.

Кроме выполнения практических занятий каждый студент для зачета 8 семестров должен представить курсовое сочинение.

Общее количество кафедр и штатных преподавателей, могущих выполнить весь предложенный план преподавания, не включая сюда преподавателей по кафедрам и предметам, общим для богословского факультета с факультетами историко-филологическим и юридическим. Совет исчисляет в двадцать четыре (24) со следующим распределением:

Свящ. Писание Ветх. Завета, Ветхозаветное богословие	2
Свящ. Писание Нов. Завета, Новозав. богословие, Евангельск. история	2
Ист. др.-церк. письменности, христианская аскетика и мистика	2
Ист. древн. церкви, ист. апостольск. века, церковно-историч. география с хронологией, источниковедение и историография древн. церковной истории	2
Сравнит. богословие, ист. западн. церквей, ист. и разбор западных исповеданий	2
Философия и психология религий и апологетика откровенной религии	1
Догматическое богословие и история догматов	1
Христ. этика и ист.-критическое обозрение социальных учений	1
Еврейск. язык, библич. археология, библич. география с библич. хронологией	1
История православного богослужения (литургики) Ист. русск. церкви и источниковедение и историограф. русск. церковной истории	1
Ист. украин. церкви и источниковед. и историограф. украинской церковной истории	1
История проповеди и гомилетика	1
Библейская история и история религий востока	1
Церковная археология и история христианского искусства	1
История греко-восточной церкви	1
История раскола и сектантства и история православной миссии	1
История славянских церквей	1
Пасторология	1
Итого	24

В частности для богословского факультета Каменец-Подольского университета Совет признает необходимым следующие кафедры и преподавателей для первого года обучения:

		Часов	Преподавателей
1	Священное Писание Ветхого Завета	8	1
2	Философия и психология религий и апологетика христианской религии	6	1
3	История древне-церковной письменности	8	1
4	История древней церкви	8	1
5	История украинской церкви	6	1
6	Еврейский язык	6	1
7	Греческий язык (слуш. на филолог. факульт.)	4	-
	Итого семестровых часов для первого года	46	-
	« преподавателей	-	6

Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 3977. – Арк. 150–153 зв.

Додаток 3

Проповідь студента богословського факультету М. Андрієшина

15 березня 1920 р.

Проповідь

на неділю Хрестопоклонную

Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа.

Прійдіте верніи животворящему древу поклонимся, на нем же Христос Царь Слави волею руки распротер, вознесе нас на первое блаженство. Сими словами, братя Християне православна Церква закликає нас поклонитися св. дереву хрестному і розп'ятому на йому Г. нашому Ісусу Христу.

Християне провівши першу половину св. Великого посту і св. Церков хочачи підкупити своїх вірних до дальших подвигів св. посту, праздує сьогодні св. животворний хрест Господень.

За утренним богослуженням священник виносив на середину храма св. Хрест, а ми кланялись і співали „Кресту Твоєму поклоняється Вдадика і святоє воскресеніє Твое славим”. В цій коротенькій пісні ми прославляли і величали той святий хрест, на котрім завершилось наше спасеніє.

Хрест до розп'яття на нім Господа нашого Ісуса Христа був найстрашнішим приладдям смертної кари, якою по римському закону каралось найбільших злочинців за найбільші злочини. На хресті розпинали найбільше тих винувників, котрі не мали римського підданства. І Христос Спаситель, котрий на цій землі не мав де голови приклонити, Єго беззаконні люди з „беззаконними вміліша” розп'яли на хресті.

І тепер браття християне, звернім свій взір на гору Голгофу, на те лобне місце, де проллялась кров нашого Спасителя. Вулицями міста Єрусалима спішить велика юрба народу, між котрого можна побачити римських воїнів. На лицах присутних якісь страшний гнів, якесь невдоволення. Всі кричать „распи, распни Його”. Підійдімо ближче браття християне та подивімся, кого та товпа проводить, кого вона хоче карати. Чи може дійсно якого винувника. В середині юрби ми бачимо Спасителя в червоній хламиді, страшно збитого,

скатованого. На голові терновий вінець. З Його святої голови кров ллється потоками. На плечах двигає тяжкий хрест, щоби за якийсь час бути на йому розп'ятим. Якось перейшов частину дороги і під тягарем хреста упав на землю. Безжалосна юрба народу не дає Списителю ніякої помочи, тільки кричить: вставай, неси хрест, Ти бунтував народ. Як не били Спасителя, як не знущались над ним, Спаситель Свій хрест не міг далеко понести. Третій раз упав на землю і більш піднести не міг. З поля вертав Симеон Киренейський і тому дали понести хрест Його. За півчаса всі опинились на вершині гори і тут розп'яли Спасителя.

Спаситель вмер на хресті пригвоздив всі гріхи наші і тому, браття християне, хрест святий став символом нашого Спасенія.

Позаяк Спаситель поніс на хресті такі страшні муки і вмер на йому нас ради чоловік і нашого ради спасення, тому не диво, що православна Церков так торжественно величає св. животворящий хрест Господень.

Св. Апостол Павел з ентузіазмом говорить: Я не буду нічим хвалитись, тільки хрестом Господа нашого І. Христа.

Ісус Христос задоволів правосудію Божому за гріх первородний своїми хрестними муками; закликав в Свою Церков людей зі всіх народів, закріпив їх новим іменем – іменем християн. І для ріжниці від юдеїв і язичників, котрі не мають правдивого Богопізнання дав нам хрестне знамя. Таким чином, хрестному знамени відповідають слова псалмонівця Давида: „Дал еси знаменіе боящимся Тебе Господи”.

Хрест Господа нашого Ісуса Христа, будучи знаряддям побіди Його над адом, смертію і ворогом чоловічого роду, єсть також знаменем нашого спасенія. І коли ми знаменуєм себе святим хрестом, то тим ми показуєм, що ми воїни Христові, що ми ставимо себе під святий прапор Спасителя.

Для огорождення себе хрестним знаменем, ми зложуємо три пальці правої руки в образ нероздільної Святої Трійці: Отця і Сина і Святого Духа. Під час виголошення нами цих слів, ми повинні пригадати собі ті обіти, котрі ми

дали на хрещенню. Ми тоді говорили, що ми будемо мертвими для гріху, а живими для Бога.

Но хоть ми в св. хрещенню змили з себе гріховну нечистоту, хоть ми дали обіт служити Христу і вірувати в Його, хоть ми знаменуєм себе св. Хрестом, но все таки ми продовжуємо сквернити гріхами храм Духа Святого, світлу одіж правди Христової.

Тому, браття Християне, знаменуючи себе святим хрестом, ми повинні пам'ятати, що ми зображаємо на собі розпязого Спасителя. І коли ми продовжуємо грішити, то ми стираємо з себе печать христову і замість благодатної сили св. Хреста нас чекає вічний встид, котрий покриє грішників під час другого приходу Спасителя, коли явиться хрест Його зі всім небесним воїнством.

Наколи хрестне знамя має таку благодатну силу для християнина, то він повинен себе знаменувати не тільки під час молитви, но і при всяких заняттях.

Не встидаймося, браття Християне, зображати на собі розпязого Спасителя, бо Він може повстидатись нас, коли прийде судити вселенну.

Тільки що чоловік народиться, його знаменують св. Хрестом. В колиці мама дитину знаменує святим хрестом, йде до школи, його знаменують св. Хрестом. Йде на військову службу, знаменує себе чоловік святим хрестом. Приймає св. Таїнства – його знаменують св. Христом. Хресним знаменем ми відганяєм лукаві мислі, котрі нас ведуть до гріху. Хрестом святим відганяєм злого духа. Хрест ми бачимо на церкві, хрест ми бачимо в церкві, хрест ми бачимо в домах і при дорогах, словом куди тільки глянемо, всюди бачимо св. хрест.

Хрест св. – це невідступний наш товариш до кінця нашого життя. І в годину моєї смерті, коли мені прийдеться попрощатися з цим світом – хрест святий буде моєю потіхою. Умираючий християнин поцілувавши св. Хрест, засне вічним, блаженним сном без старху. Душа чоловіка осінена святим хрестом вернеться до Свого Создателя.

І холодний труп св. Хрест не зіставить. Ним осіняють тіло покійника зі всіх сторін. Над головою поставлять св. Хрест, на грудях поставлять св. Хрест. Зі святим хрестом будуть нас проводити в церков, зі св. Хрестом будуть нас виряжати на цвинтар. І коли твоє тіло положить в темну домовину, а опісля в сиру могилу, коли тебе зіставлять твої рідні і други, то святий хрест і тоді тебе не зіставить. Ним осінять могилу покійника. Святий Хрест буде як би на сторожі і буде свідчити, що під ним спочиває тіло православного християнина. Св. Хрест буде свідком, смерти тих православних воїнів, котрі положили душу свою за волю України.

Як ми бачимо, браття Християне, хрест святий має велике значіння в житті кожного християнина. Яке ж значіння мав хрест святий в історії українського народу? З прийняттям нашими предками християнської віри, наша Україна вступила на шлях нового, культурного життя. По цілій Україні знищено поганські ідоли, а на їх місце засіяв хрест Господень. Побудовано багато церков і монастирів, звідкіль поширювалась так духовна, як і світська культура. За стінами Києво-Печерського монастиря пишеться Начальна українська літопись.

Браття Християне, наколи хрест святий являється опорою християнського життя, то якими ж ми повинні бути християнами? Ми повинні бути мертвими для гріху, а живими для Бога. Наколи будем так поступати, то сила хреста Господня осінить нас від всіх нещасть, від нашої і несподіваної смерті.

Празднуючи сьогодні св. Хрест Господень, ми, українська православна громада, зібрались під покров св. хреста, кличми без перестанку. Радуйся живоносний хрест благочестія, непобідимая побіда, дверь райская, вірних утвердження, Церкви оградження, огороди нас животворящою Твояю силою від всіх нещасть. Осіни нашу Україну від всіх ворогів, котрі хочуть нас знищити. Ти предтечо небесного судії покажи нам дорогу до вічного щастя, щоб ми могли вічно царствувати з Господом нашим Ісусом Христом, котрому слава і поклонення во віки віків. Аминь.

Джерело: ДАХМО. – Ф. Р – 582. – Оп. 2. – Спр. 214. – Арк. 5–7 зв.